

tarih çevresi

İki Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

İSTANBUL VE FATİH SULTAN MEHMET
DEVİRİ ÖZEL SAYISI

ŞUBAT - MART 2022

www.tarihcevresi.net

ISSN 1303-3876

FATİH SULTAN MEHMET DEVLET-İ ALİYYE'NİN GERÇEK BÂNİSİ
Abdülkadir ÖZCAN

FATİH SULTAN MEHMET'İN KİŞİLİĞİNİN ve
FETHİNİN PSİKOSOSYAL SOSYAL DİNAMİKLERİ
Ali KUŞAT

MODERNLEŞME SÜRECİNDE İSTANBUL NÜFUS
DİNAMİKLERİ NASIL DEĞERLENDİRİLMELİ ?
İlhan TEKELİ

İSTANBUL'UN MODERNLEŞME ÖYKÜSÜ
İlhan TEKELİ

FETİH SONRASI İSTANBUL'UN İSKANI
Değişen Şehirli ve Evini 1455-1471 Kaynakları Üzerinden Okumak
İbrahim CANBULAT

Merkeziyetçi İmparatorluğa Doğru
FATİH DEVRİNDE SİYASİ VE SOSYAL DEĞİŞMELER
Mehmet ÖZ

Fatih Sultan Mehmed Döneminde Karaman Bölgesinden
İstanbul'a İskân Edilen Nüfus
Yahya BAŞKAN

İSTANBUL'DA ORTAYA ÇIKAN YENİÇERİ İSYANLARININ
ÖNCÜSÜ FATİH SULTAN MEHMET DÖNEMİ YENİÇERİ İSYANLARI
Yahya BAŞKAN

BİR DOĞU BİLİMCİNİN GÖZÜYLE
İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ
Hakan ANAMERİÇ* - Gülcan PALO

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİNE KATKILARI İÇİN TEŞEKKÜR EDERİZ

DÜNYA MİRASI KARA SURLARI'NI RESTORE EDİYORUZ

Ekrem
İMAMOĞLU
İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı

UNESCO listesinde yer alan tarihî Kara Surları'nı "açık restorasyon" ilkesiyle restore ediyor, meraklıları ile buluşturuyoruz.

Harabe estetiğini koruyarak sürdürdüğümüz arkeolojik restorasyon çalışmasının ardından, 1600 yıllık dünya mirası Kara Surları açık hava müzesi olarak İstanbul'un kültür ve turizm odağı olacak.

İBB
MİRAS

 [ibbmiras](#)
 [ibbmiras](#)
[#ibbmiras](#)

İBB Miras şantiye gezilerine katılmak için QR kodu okutup başvuru formunu doldurabilirsiniz.

İBB Şantiye
Gezisi
Başvuru
Formu

tarih evresi

Aylık Tarih ve Kültür Dergisi

İSTANBUL VE FATİH SULTAN MEHMET
DEVİRİ ÖZEL SAYISI
ŞUBAT - MART 2022

Sahibi

MT PROMASYON MATBAA

Yazı İşleri Müdürü

Ogün Nuri TAŞ

Yayın Yönetmeni

Nesim ŞEKER

Yayın Kurulu

Ömer KOÇ - Doç. Dr. Nesim ŞEKER, Doç. Dr. Nurten KILIÇ,
Doç. Dr. Birsen BULMUŞ, Doç. Dr. Umut ÖZGÜR.

İrtibat

Tel: (0312) 256 74 92 - 0505 677 22 35

tarihdergisi@gmail.com

Bu dergi Hacettepe, Boğaziçi, Bilkent, ODTÜ niversitelerinde bulunan Doktorlar,
Doçentler ve Master ğrencileri tarafından iki ayda bir yayımlanır.
Dergiye gönderilen yazılar basılmaz ise istenmesi halinde iade edilir.
Dergide yayınlanan yazıların içeriğinden yazı sahipleri sorumludur.

MT PROMASYON MATBAA

Tel: 0312 384 76 15

İçindekiler

<i>FATİH SULTAN MEHMED DEVLET-İ ALİYYE'NİN GERÇEK BÂNİSİ*</i> <i>Abdülkadir ÖZCAN.....</i>	<i>3</i>
<i>FATİH SULTAN MEHMET'İN KİŞİLİĞİNİN ve FETHİNİN PSİKOSOSYAL SOSYAL DİNAMİKLERİ</i> <i>Ali KUŞAT.....</i>	<i>10</i>
<i>MODERNLEŞME SÜRECİNDE İSTANBUL NÜFUS DİNAMİKLERİ NASIL DEĞERLENDİRİLMELİ ?</i> <i>İlhan TEKELİ.....</i>	<i>21</i>
<i>İSTANBUL'UN MODERNLEŞME ÖYKÜSÜ</i> <i>İlhan TEKELİ.....</i>	<i>44</i>
<i>FETİH SONRASI İSTANBUL'UN İSKANI</i> <i>Değişen Şehirli ve Evini 1455-1471 Kaynakları Üzerinden Okumak*</i> <i>İbrahim CANBULAT .....</i>	<i>73</i>
<i>Merkeziyetçi İmparatorluğa Doğru FATİH DEVRİNDE SİYASÎ VE SOSYAL DEĞİŞMELER</i> <i>Mehmet ÖZ .....</i>	<i>104</i>
<i>Fatih Sultan Mehmed Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a İskân Edilen Nüfus*</i> <i>Yahya BAŞKAN.....</i>	<i>110</i>
<i>İSTANBUL'DA ORTAYA ÇIKAN YENİÇERİ İSYANLARININ ÖNCÜSÜ FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİ YENİÇERİ İSYANLARI*</i> <i>Yahya BAŞKAN.....</i>	<i>129</i>
<i>BİR DOĞU BİLİMCİNİN GÖZÜYLE İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ</i> <i>Hakan ANAMERİÇ* - Gülcan PALO .....</i>	<i>143</i>

FATİH SULTAN MEHMED DEVLET-İ ALİYYE’NİN GERÇEK BÂNİSİ*

Abdülkadir ÖZCAN**

Osmanlı tarihinin kuruluşunu tamamlayan ve yükseliş dönemini başlatan, dünya tarihinin seyrini değiştiren Fatih Sultan Mehmed’in sadece Osmanlı değil, Türk, hatta dünya hükümdarları arasında seçkin bir yeri vardır. Zira dünyanın en uzun ömürlü hanedan devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’nun sağlam ve kalıcı temeller üzerinde oturtulmasında, uzun ömürlü olmasında en kalıcı adımları o atmıştır. Bu büyük hükümdarın askerî dehasını layıkıyla anlayabilmek için yetişmesine ve bu alandaki faaliyetlerine göz atmak yeterlidir.

Daha çocukluk yıllarından itibaren gerek doğum yeri Edirne’de gerekse şehzadelik yıllarında valilik yaptığı Manisa’da dönemin en değerli hocalarından dersler alan ve devşirme kökenli lalalarından fetih duygularıyla beslenerek yetişen II. Mehmed’in, Manisa’daki

valiliği sırasında ise İtalyan gezginleriyle görüştüğü ve Avrupa’daki gelişmelerden haberdar olmaya çalıştığı bilinmektedir. Onun büyük amacının cihangirlik olduğu bazı çağdaş kaynaklarca da doğrulanmaktadır. Nitekim bir Osmanlı tarihi müellifi olan ünlü şeyhülislâm İbn Kemal/Kemalpaşazade, bu padişah için “*cihangir olmak emelinde idi*” der¹. Bu büyük ideali gerçekleştirmek için II. Mehmed öncelikle, Asya ve Avrupa kıtalarında yayılmış halde bulunan Osmanlı topraklarının arasında bir ur gibi hemen sadece şehrin surları içine sıkışmış kalmış olan Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu’nu ortadan kaldırmalıydı. Daha önce nispeten başarısız iki yıllık saltanatının olumsuz izlerini silmesi de buna bağlıydı. Çevresindeki lalalarının telkinleri de bu yöndeydi. Ancak o sıralarda devletin dizginleri güçlü vezir Çandarlı Halil Paşa’nın ellerindeydi.

* Bu yazı müellifin daha önce yayımlanmış olan, “Fatih’in Askerî Dehası ve Fetih Politikası” Tarih ve Medeniyet, yıl: 2, sayı 15, s. 24-27 adlı makalesinin tadil edilmiş şeklidir.

** Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğr. Üyesi.

Asker üzerinde de o etkiliydi. Bu bakımdan öncelikle Çandarlı güdümündeki kapıkulu askerlerini kendisine bağlamalıydı. Genç padişaha bu imkânı ilk seferi verdi. 1451 Karaman seferinden dönerken askerin isyanını bahane eden Sultan Mehmed binlerce saray sekbanını yeniçeri yaparak, önce kapıkulu askerlerini kendi tarafına çekmeye çalıştı. Ardından da saltanatının âdeta gereği haline gelmiş olan İstanbul'u fetih hazırlıklarını başlattı.

Ancak yüzyıllardır batıdan ve doğudan pek çok devlet, Orta çağların bu müstahkem şehrini ele geçirmek istemiş, fakat başarılı olamamıştı. Katolik Batı dünyasının hedefinde genelde Doğu Hristiyanlığı olan Ortodoksluğu merkezini almak², müslüman Doğu dünyasının hedefinde ise Hazreti Peygamber'in ünlü hadisine dayanarak bu şehri fethetmek vardı. İslâm devletleri tarafından defalarca kuşatılmış, hatta uzun süre abluka altına alınmış olmasına rağmen, bu şehrin kara ve denizden çok müstahkem surlarla çevrilmiş olması ve bulunduğu coğrafi mevki yüzünden zaptı gerçekleşmemişti. Genç padişah II. Mehmed de bunun farkındaydı. Nitekim Edirne Sarayı'nda devlet ileri gelenlerine hitaben şunları söylediği nakledilir: *"Elimizde bulunan bu devlet ecdadımızın nice cihat, cidal ve emekleriyle kazanılmış ve bize miras kalmıştır. Yaşlılarımız bu cihat ve savaflara şahittir, bizzat onlara katılmışlardır. Gençleriniz de bunların hikâyelerini babalarınızdan dinlemişsinizdir. Bu uğurda pek çok yiğit ebedî âleme intikal etti. Fakat onların kahramanlık hatıraları içimizde yaşamaktadır. Yürekleri yüce hislerle dolu ve korkudan azade olan atalarımız en müthiş tehlikelere göğüs gererek büyük işler gördüler. Anadolu'da ve Rumeli'de savaflar yaptılar, zaferler kazandılar. Ey yaşlı fedakârlar ve yiğit*

gençler! Bu fetihlerin kolay olmadığını bilirsiniz. Bu uğurda nice kanlar döküldü, yaralar açıldı. Ne kadar dul ve yetimlerin gözyaşları, nice engin dereler, coşkun ırmaklar, yalçın kayalar, sarp dağlar ve boğazlar aşıldı. Nice geceler uykusuz, gündüzler istirahatlı ve tehlikeli geçti. İşte ecdadımız bu fevkalade zorluklara katlandı. Düşman karşısında bazan talih kendilerine gülmedi. Fakat hiçbir zaman istikbalden ümit kesmediler ve galip gelinceye kadar uğraştılar. Daima cihat yolunda kaldılar. Onlar tehlikeli zamanlarında kederlenmez ve zafer anlarında da aşırı sevinç duymazlardı. Bu sayede şanlı bir devlet kurdular. Cihana da hamiyet ve adaletin örneğini verdiler. Bize de her yanı ile mükemmel bir devlet bıraktılar. Şimdi bize düşen görev, şöhretimizi yüceltmek ve atalarımıza hayırlı halef olduğumuzu meydana koyarak onların ruhlarını şad etmektir. Sizlere tarife lüzum yoktur ki İstanbul, memleketimizin ortasında müstesna bir beldedir. Uzun müddet bizlerle savaşarak zayıflamış ve nüfusu boşalmıştır. Rum hükümetinin bize verdiği zararları, çıkardığı zorlukları ve çevirdiği dolapları hep bilirsiniz. Dedem Bayezid'e karşı Fransız, Cermen, Macar ve Ulah krallarını kıstırmıştı. Askerlerini Tuna'dan gemilerle geçirip devletimizi yıkmak, bizi Rumeli'den hatta Anadolu'dan çıkarmak istemedi mi? Bereket versin dedem onları Allah'ın yardımıyla Tuna'nın dalgalarına dökerek devletimizi kurtardı (1396 Niğbolu savaşı). Timur'u bize musallat ederek ocağımızı sönecek bir duruma getirmişti (Timur olayında Bizans parmağı). Daha dün babam hakana karşı yaptığı hileler hâlâ devam etmekte ve fırsat kollamaktadır. Bu şehir feth edilmedikçe Bizans'ın fesadı ve bize karşı çıkaracağı tehlikeler devam edecektir. Zira memleketimizi ortadan bölen bu şehir Rumlar elinde kaldıkça, devletimiz emniyette olmayacaktır. Eğer Rumlar

0850 7 24 0850
www.anadolusigorta.com.tr

**ANADOLU
SİGORTA**
Kaybetmek yok.

Kitapseverler bilir. Hiç beklemediğiniz bir anda her şey değişebilir.

Anadolu Sigorta'ya gelin, kaskodan sağlığa, konuttan seyahate hayatın ansızın karşınıza çıkarabileceği sayısız riske karşı kendinizi güvence altına alın.

şehrin muhafazasını başka kuvvetli askerlere bırakırsa, bu bizim için daha tehlikeli olur. Sizi buraya bu kanaatlarıma katıldığınızı düşünerek topladım. Pederim ve atalarım zamanındaki hadiseleri yani muhasaraları hatırlayarak, bunun imkânsız olduğunu sanmayınız. Zira Sultan Bayezid ve pederimin muhasaraları esnasında İstanbul'da teslim hazırlıkları yapılırken, Avrupa'dan Macar ve Ulahların, Asya'dan Timur'un zuhuru şehri kurtardı. İtalyanların yardımına gelince, onlarla Bizans Rumları arasında mevcut mezhep mücadelesi ve husumet şehirde huzur bırakmamıştır. Biz ise para ve silahlarımızla muharebe makineleri, gemi ve askerimizle düşmana çok üstünüz. Bu sebeple ya şehri kuşatıp hücumla alacağız veya uzun bir muhasara (abluka) ile düşmanı teslim mecbur edeceğiz. Süratle harekete geçip düşmanın, devletimizin ortasında tahrik ve fesadına fırsat vermeyelim ve ecdadımıza lâyük olduğumuzu cihana gösterelim. Bizi hiçbir engel yolumuzdan döndüremeyecek ve hiçbir kuvvet satvetimize dayanamayacaktır. Ben ordunun başında, sizinle beraber birinci safta bulunacak ve hizmetlerinizi tebcil ile birlikte mükâfatlandıracağım³⁷.

II. Mehmed bu sözleriyle gönüllerdeki cihat aşkını ateşliyor, devlet ricalini teşvik ediyor, fethin kolay olacağını anlatmaya çalışıyordu. Genç padişah ilk askerî kabiliyetini ve dehasını, İstanbul'u alma hazırlıkları esnasında gösterdi. Önce, birkaç ay gibi inanılmayacak kadar kısa sürede çok stratejik bir mevkiye Boğazkesen (Rumeli) Hisarı'nı yaptırdı. İnşasıyla bizzat ilgilendiği bu hisarın coğrafi mevkiini tespitteki basireti onun askerî dehasını gösteren çarpıcı bir örnektir. Defalarca surları dolaştı ve incelemeler yaptı. Sonra askerî tarihin o zamana kadar kaydetmediği büyüklükte toplar döktürerek orduyu güçlendirdi. Çünkü

Bizans'ın çift katlı kara surları, ancak çok büyük güllerle atan toplarla delinebilirdi. Edirne'de Türk ve Macar ustalarına döktürdüğü, bazısının planlarını ve balistik hesaplarını bizzat yaptığı topları İstanbul surları önlerine nakle başladı. Bu topların en büyüğü iki ayda İstanbul önlerine getirilebilmişti. Bu arada surlara iyice yaklaşabilmek için, devrine göre yüksek bir tekniği gerektiren seygar kuleler ve muhasara makineleri yaptırdı. Batı'dan gelebilecek yardımı önlemek amacıyla Mora yarımadasına ve Arnavutluk'a akınlar düzenletti. Balkanlarda da bir kuvvet bırakmayı unutmadı. Ayrıca Venedik cumhuriyeti hariç, diğer devletlerle barış anlaşmaları ve Macarlarla da bir mütareke yapmıştı.

Kuşatma öncesinde askerlere hitabında ise özetle şöyle diyordu: *“Bu güzel şehrin fethedileceğini Hazreti Peygamber müjdelemişlerdir. Keramet sahibi evliyadan Akşemseddin ve Akbıyık Dede de savaşıacaklardır. Fetih ve zafer bizindir.”*

Ancak muhasara süresinin uzaması, hele henüz kuruluş aşamasındaki Osmanlı donanmasının, yüksek bordalı Venedik gemilerini Zeytinburnu açıklarında durduramaması, onun askerî dehasının bir başka örneğini vermesine yol açtı. Fethin gerçekleşebilmesi için, mutlaka daha zayıf olan Haliç surlarının zorlanması gerekiyordu. 21-22 Nisan 1453 gecesi 70 kadar geminin Kabataş sahili civarından Beyoğlu ve Tepebaşı sırtlarını aşarak Haliç'e indirilmesi fikri Sultan Mehmed'in askerî dehasının bir başka tezahürüydü. Nitekim ertesi gün barış teklifiyle gelen Bizans elçilerine, *“Ya ben Bizans'ı alırım, ya da Bizans beni!”* diyerek gösterdiği azim ve yine kuşatma boyunca Çandarlı Halil Paşa gibi güçlü muhaliflerine rağmen bozmadığı kararlılığı, askerinin moralini düzeltmiş ve fethin

gerçekleşmesinin önemli sebeplerinden olmuştur. Evet! Dost düşman herkesin ittifakıyla kesindir ki İstanbul, II. Mehmed'in azim, sebat ve hırsıyla alınmıştır. Tabii burada, verdiği manevi desteklerle İstanbul'un manevi fatihi olan Akşemsetdin'in II. Mehmed'e yazdığı mektubun çok önemli rolünün bulunduğu da unutulmamalıdır.

Hıristiyan Birliğine Darbe

II. Mehmed'in, İstanbul'u aldıktan sonra burada yaşayan gayrimüslimlere karşı uyguladığı istimalet siyaseti, dünya barışını ve nizamını hedefleyen dehasının bir başka göstergesidir. Zira O, dünya Ortodokslarının bağlı olduğu Fener Patrikhanesi'ne muhtariyet vermekle, bir yandan günümüze model olabilecek bir din ve vicdan hürriyetinin güzel örneğini bahşediyor, bir yandan da Papalığa ve Katolik Avrupa'ya karşı Ortodoksları, özellikle de Rumları yanına alıyordu. Böylece fetih öncesinde birleşmiş olan Katolik ve Ortodoksları kesinlikle birbirinden ayırıyor, Avrupa Hıristiyan birliğinin kurulmasını önlemeye çalışıyordu.

Fatih Sultan Mehmed'in askerî dehasının öteki örneklerini onun cihangirlik mefkûresinde ve fetih politikasında aramak gerekir. 1455 Belgrad kuşatmasında hayatını hiçe sayıp diğer gazilerle ön saflarda çarpışırken yaralanmasına yol açan şecaatiyle askerine örnek oluşu gerek kale fetihlerinde gerekse meydan savaşlarında gösterdiği mukavemet ve kahramanlıklar; katlandığı zahmet ve sıkıntılar hep ulvî, derin ve kapsamlı ülküsünü gerçekleştirmek içindi.

Zamanın âlimlerinin başı, şair ve sanatkarların en büyük hamisi olan Fatih Sultan Mehmed'in fetih siyasetini, Trabzon'un zaptına giderken yanında bulunan Uzun Hasan'ın annesi, kendisinin de "ana" diye hitap ettiği Sara Hatun'a verdiği cevap özetler gibidir. Sivas

üzerinde ordusuyla sarp dağlardan geçerken çoğu zaman yürümek zorunda kalan Osmanlı padişahına Sara Hatun: "Hey Oğul! Bu Trabzon'a bunca zahmet nedendir?" diye sorunca Sultan Mehmed: "Ana! Bu zahmetler Trabzon için değildir. Din-i İslâm yolunadır. Ahirette Allah'ın huzuruna varınca utanmayalım. Zira bizim elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmete katlanmazsak bize gazi demek yalan olur" cevabını vermiştir⁴.

İstanbul Fatihî 30 yıllık hükümdarlığı zamanında Sırbistan'a, Mora'ya, Bosna-Hersek'e, Arnavutluk'a, Trabzon'a, Karaman'a, Akkoyunlu Devleti'ne yönelik seferlerde bizzat orduları kumanda etmiş ve genelde başarılı olmuştur. Askerî dehasının diğer örneklerini bu seferlerde de görmek mümkündür. Hedefi tartışmalı fakat kuvvetle Mısır'a yönelik olması muhtemel son seferi ise yarım kalmıştır. Zira sefer sırasında Gebze yakınlarında vefat etmiştir.

İmar ve İskân Politikası

İstanbul Fatihî, giriştiği her askerî harekâta daima realist hareket etmiş, fetih politikasını da yine daima bir plan dahilinde yürütmüştür. Önce karışıklıklar içinde bulunan Balkan halklarını birlik ve asayişe kavuşturmak için yaptığı girişimler, ardından Sırbistan meselesini hallederek Balkanların güvenliğini tehdit eden tehlikeleri önlemek istemesi; Arnavutluk'ta Osmanlı hakimiyetini kalıcı bir şekilde tesis etmesi hep bu planın uygulamaya konulmuş parçalarıdır. Onun fetih siyaseti ünlü cihangirler Büyük İskender'in ve Emir Timur'unkilerden farklıdır. Çünkü o, ataları gibi aldığı yerlere hemen Anadolu'daki Türkmen ailelerinden bir kısmını iskân etmekle ve oralarda imar faaliyetlerinde bulunmakla nasıl kalıcı bir politika izlediğini fiilen göstermiştir. Bu sayede de Türkler Avrupa politikasının güçlü

ve vaz geçilmez bir üyesi olmuşlar, ancak bu gelişme Batı Avrupa’da büyük telaşa yol açmıştır⁵

Büyüme Stratejisi

Fatih Sultan Mehmed, Karadeniz yolunu Cenevizlilere, Antalya yolunu da Venediklilere kapatmakla Avrupa’nın Doğu ile ticarî münasebetlerine darbe vurmak istemiştir. Dönemin en güçlü denizci devleti olan Venedik Cumhuriyeti’nin Ege ve Akdeniz sahillerini tehdidine karşı büyük bir donanma teşkiline çalışarak denizlerde de hakimiyet kurmaya çalışması, askerî dehasının ana prensiplerinden olmuştur. Yalnız Fetih’ten hemen sonra İstanbul’da Venedik elçisinin bulunmasına (balyos) izin vermesi ise diplomatik dehasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Gerçekten saltanatının son zamanlarında güçlenen Osmanlı donanması İtalya’nın Otranto şehrini zapt etmiş, oğlu ve halefi II. Bayezid’in saltanatı döneminde daha da kuvvetlenerek Venediklilerle boy ölçecek duruma gelmiş ve Mora’da birçok liman şehri bu donanmayla alınmıştır.

Fatih Sultan Mehmed’in Anadolu’da izlediği siyaset ise büyük dedesi Yıldırım Bayezid’inki ile aynıydı. Bilindiği gibi bu padişahın babası I. Murad Hüdavendigâr zamanında Osmanlı Devleti Balkanlarda birçok prenslik ve krallığı idaresi altına alarak adeta vasal devletlerden oluşan bir imparatorluğa

dönüştürmüştü. Yıldırım Bayezid bu vasal imparatorluğu oluşturan devletleri doğrudan merkeze bağlamak ve Anadolu’daki beylikleri de ülkesine ilhak ederek Anadolu-Türk birliğini kurmak istiyordu. Nitekim bu emeline önemli ölçüde nail olmuş, Osmanlı topraklarını doğuda Fırat’a, batıda ise Tuna’ya, Adriyatik’e, güneyde Akdeniz’e kadar götürmüş, Altınordu bakıyesi Kırım Hanlığı’nı kendisine bağlamakla Karadeniz’i adeta bir iç deniz haline getirmişti. Gerçekten onun ileri görüşlülüğünün çarpıcı bir örneğini Kırım’ı Osmanlı himayesine alması gösterir. Zira XIV. yüzyılda küçük bir prenslik iken Timur’un Altınordu Hanlığı’nı yıkıp parçalamasından sonra gittikçe büyüyen Moskova Knezliği’nin ileride devletinin başına dert açabileceğini fark eden Fatih, bu Hanlığı Osmanlı Devleti’ne bağlayıp himayesine almakla bu tehlikenin önünü kesmeyi amaçlamıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Fatih Sultan Mehmed’in her faaliyeti iyi hazırlanmış bir planın parçaları gibidir. Ölümüne yakın, devletin arazisini Bizans’ın güçlü olduğu dönemlerdeki sınırlarına ulaştırmakla bazı Batılı tarihçiler ve araştırmacılar tarafından bu imparatorluğun varisi olarak kabul edilmiştir. Böylece “Kayser/Kayzer” sıfatını da alan Sultan Mehmed’den “imparator” olarak söz edilmesi bundan kaynaklanmıştır.

KAYNAKÇA

- Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Osmanlı Tarihleri I içinde)*, neşreden: Nihal Atsız, İstanbul 1949, s. 208.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, neşreden: Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 514.
- Kritovulos, *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, tercüme: Karolidi, İstanbul 1328, s. 24-37.
- Özcan, Abdülkadir, “Fatih’in Askerî Dehası ve Fetih Politikası” *Tarih ve Medeniyet*, yıl: 2, sayı 15, s. 24-27.
- Özcan, Abdülkadir, “Fatih’in Dünya Liderleriyle Mukayesesi”, *Bilginler Konuşuyor*, İstanbul 2003, s. 28-43.

DİPNOTLAR

- 1 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, s. 514.
- 2 Nitekim 1204 Dördüncü Haçlı Seferi’nde şehri alan Katolikler burada yarım asır kadar süren bir Latin Devleti kurmuşlardı.
- 3 Kritovulos, *Târîh-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, trc.Karolidi, İstanbul 1328, s. 24-37. İmroz/Gökçeada’lı olan Bizanslı tarihçi Kritobulos aslı Rumca olan *Historia* adlı eserini II. Mehmed’e takdim etmiştir. Telifini eski Yunan tarihçilerini, özellikle pragmatik tarihçiliğin ilk temsilcisi sayılan Thukydides’i örnek alarak, hatta bazı cümlelerini aynen kullanarak II. Mehmed’in ağzından gibi yazmıştır. İstanbul kuşatmasına iştirak etmemiş, fakat katılanlardan dinlemiş ve duyduklarını değerlendirmiştir.
- 4 *Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Osmanlı Tarihleri I içinde)*, haz. Nihal Atsız, İstanbul 1949, s. 208.
- 5 Abdülkadir Özcan, “Fatih’in Dünya Liderleriyle Mukayesesi”, *Bilginler Konuşuyor*, İstanbul 2003, s. 28-43.

FATİH SULTAN MEHMET'İN KİŞİLİĞİNİN ve FETHİNİN PSİKOSOSYAL SOSYAL DİNAMİKLERİ

Ali KUŞAT*

Giriş

Toplumların tarihlerindeki dönüm noktalarını, bu dönemlere damgasını vuranların kişilik yapılarıyla birlikte düşünmek ve bu kişilikleri de içinde yaşadıkları sosyal çevre ve bu çevrenin yönlendirmesi, birikimi ortamında ele almak ve değerlendirmek gerekmektedir.

Büyük liderlerin toplumların değişmesinde ve gelişmesinde lokomotif görevi yaparak önemli roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Bunların yanında, toplumların içerisinde buldukları sıkıntılarının da büyük liderlerin yetişmesinde önemli bir etken olduğunu görmekteyiz.

1-Metodolojik Yaklaşım

Biz bu yazımda Fatih Sultan Mehmet'in kişiliğini ve bunun İstanbul'un fethindeki rolünü inceleyeceğiz. Fatih'in doğuştan getirdiği önemli liderlik kişilik özelliklerinin, aile ortamının, içinde yaşadığı sosyal çevre ve bu çevrede kazandığı tecrübelerin Fatih'in İstanbul'u

fethederek çok ünlü bir lider haline gelmesinde önemli roller oynamıştır.

19 yaşındaki bir gencin, üstelik devlet yönetiminde etrafında yer alan Çandarlı gibi oldukça tecrübeli ve etkili olan kimselerin muhalefetine rağmen, kendisinden önce birçok ünlü ve güçlü kişiliklerin yapamadığını yapması, inanılması oldukça güç olan bir işi başarması, Fatih'in kişiliğinin bilhassa psikanalitik açıdan araştırılmasını önemli hale getirmektedir.

Fatih Sultan Mehmet, yalnız Türk tarihinin değil dünya tarihinin de yön değiştirmesine neden olmuş bir hükümdardır. Fatih'i gerek Türk tarihinde gerekse dünya tarihinde önemli kılan, elbette ki İstanbul'un fethinde, Osmanlı devletini birkaç katı büyüklüğe çıkararak imparatorluk haline gelmesinde, Osmanlı devletinin üzerinde temellendiği sosyo-kültürel yapının ve devlet felsefesinin oluşmasında etkili olan kişilik yapısıdır.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

Çağ kapatıp çağ açan bir kişiyi tanıyabilmek için onun çocukluğundan itibaren yaşamış olduğu yaşam tecrübelerinin bilinmesi oldukça önemlidir. Bugün Fatih ile ilgili yazılan kitapların birçoğunda O'nun kişiliğine kitapların en sonunda¹ yer verilmesi bu konunun ne kadar az önemsendiğini göstermektedir. Böyle kişilerin başarılarının arkasında elbette ki, zekâları, bilgileri ve tecrübelerinin etkisi oldukça büyüktür. Bunların yanında onların gelişim dönemleri, aşkları, sevgileri, olumsuz yaşam tecrübeleri, çevreye karşı ümit ve ümitsizlikleri, annelerinin ve çevrelerinin bebekliklerinden itibaren onlarda inşa etmiş oldukları kişilikleri, çevrenin onlardan beklentileri, öfkeleri, kinleri velhasıl her türlü bilinç dışı ve bilinçli duygu ve düşünceleri yatmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet ile ilgili literatüre baktığımız zaman onun kişiliği ile ilgili fazla bir bilgiye rastlanmadığı ve fetihteki rolü ile ilgili akademik değerlendirmelerin oldukça sınırlı olduğu görülür. Birtakım yayınlar tamamen dini ve milli duyguların etkisiyle Fatih'i, herhangi bir bilimsel veriye dayanmadan, abartılı bir şekilde övmekte, öte yandan bazı yazılar da, ideolojik bir anlayışla, bilimsellik sınırlarını aşan ve herhangi bir teori çerçevesinde oturtulamayacak şekilde, birtakım olumsuz ön kabullerle değerlendirmeye tabi tutmaktadırlar.

Fatih gibi bir liderin kişilik yapısını bilhassa, psikoanalitik bir bakış açısıyla çocukluğundan itibaren ele alıp incelemek gerekmektedir. Çünkü psikanalistlere göre, bebeklik ve ilk çocukluk dönemlerinde annenin vermiş olduğu eğitim ve çocuğunda oluşturduğu kişilik ileriki dönemlerde atılacak adımlar açısından oldukça önemlidir. Bu konuyla ilgili literatürde Fatih'in annesi ile ilgili olarak yalnızca O'nun ırksal kökeni ile ilgili tartışmalara rastlanılmakta, onun çocuğu Şehzade Mehmet'i nasıl yetiştirdiği, onu nasıl güdülediği hakkında hiç bir bilgiye ve değerlendirmeye rastlanmamaktadır. Hâlbuki "Her başarılı erkeğin arkasında başarılı bir kadın

vardır" sözünü, psikolojik verilere göre, "Her başarılı erkeğin arkasında başarılı bir anne vardır" sözüyle değiştirmek daha uygun görünmektedir. Çünkü bilim tarihine baktığımız zaman başarılı birçok bilim ve siyaset adamının başarılarının arkasında annelerinin önemli rol oynadığı görülmektedir.²

Tarihsel bir olayın mantığını, bu olayın olduğu dönemin liderlerinin kişilik yapılarından bağımsız değerlendirildiğinde, birtakım sorunların ortaya çıkması muhtemeldir. Bu nedenle, burada farklı disiplinlerin adlarının birlikte anılması, tarihi olaylara başka açılardan bakabilme imkânını sunacak ve *psikolojik-tarih*, *sosyolojik-tarih* gibi yeni disiplinlerin ve metodolojik yaklaşımların ortaya çıkmasında yardımcı olacaktır.³

Bir psikanalistin temel davranış biçimi bir olayın orijinine gitmeye çalışmaktır. Bu da bir çeşit orijinoloji olarak söylenebilir. Yani insan davranışının iyi anlaşılabilmesi için onun en erken yaşam dönemleri olan bebeklik ve ilk çocukluk yaşlarına kadar gidilmesi gerekmektedir. Psikanaliz, yaşamın sonraki dönemlerini bu ilk dönemler üzerine temellendirmeye çalışır. Böylece insan yaşamına, ilk çocukluk dönemlerinde saklanan bastırılan enerjilerin boşalımı, deşarjı olarak bakılmaktadır.

Bir gözlem yöntemi olarak psikanalizin, tarihi konu edinip, bir düşünce sistemi olarak da tarih yapmaya çalışması nedeniyle, bir psikanalist danışanın davranışlarının nedenlerine ışık tutabilmek için psikanalizin en çok başvurduğu tarihi geçmişin incelenmesidir. Bu nedenle, burada, tarihi olayları aydınlatmada özellikle bu olayların oluşmasında ve gelişmesinde rol oynayan ve neticede tarihe yön verenlerin çocukluk ve gençlik dönemleri de oldukça önemlidir.

İlk kez 12 yaşında ergenliğin başlangıcında tahta çıkan ve birtakım sorunlar neticesinde birkaç kez tahttan inmek zorunda kalan bir anlamda kendisine karşı bir darbe ile

tahttan indirilen ve bütün ergenlik dönemini bu başarısızlık duygusuyla geçiren, ergenliğin henüz sonunda 19 yaşında yeniden tahta çıkma şansını bulan Fatih'in bu süre zarfında yaşadıklarının İstanbul'un fethinde ve takip eden olaylarda nasıl bir rol oynadığının bilinmesi gerekmektedir. İstanbul'un fethi, ergenlik döneminin başarılı olma ve başarısızlıktan kurtulma duygusunun bir tezahürü müdür? şeklinde bir soru belki de bugüne kadar hiç sorulmamış olabilir.

Bu konuları biraz aydınlığa kavuşturmak için Şehzade Mehmet'in ergenlik dönemi yaşam tecrübelerinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Ergenlik, gerek birey yaşamında gerekse toplumsal yaşamda, geçmiş ve gelecek arasında yer alır. Aynı zamanda gençlik, birçok alternatif yol kavşaklarının bulunduğu bir yer olarak ta görülebilir. Genç bu çağda özgürlük ile disiplin, macera ile gelenek arasında gider gelir. Dolayısıyla gençlik yıllarında birçok ayrışmalar da yaşanır. Erikson bu nedenle, ilgi alanını tarih ve psikanaliz üzerine odaklandırmış ve bu açıdan bazı kişilerin yaşamlarını kendi psikososyal kişilik gelişim teorisi açısından incelemeye tabi tutmuştur,⁴ Martin Luther'in yerleşik eski dini anlayışın yerine yeni bir anlayışı oluşturmada, Mahatma Gandhi'nin Hindistan'ı İngiliz sömürgesinden pasif direniş ile kurtarmada sahip oldukları gücü ve enerjiyi çocukluklarından itibaren yaşamış oldukları yaşam tecrübelerinin bir sonucu olarak kazandıklarını ortaya koymaya çalışmaktadır.

İlk kişilik gelişimi, bebeklikte ortaya çıkan "temel güven duygusu" dönemidir. Bu ilk psiko-sosyal gelişim döneminin en temel özeliği bundan sonraki evrelere zemin teşkil etmesidir. Bu dönemde *güven* duygunun kazanılması optimizmin de temelidir. Bu duygu olmadan bireyin yaşam savaşı son bulur. Dolayısıyla birçok ünlü reformist, reformlarını oluşturmak için sahip oldukları güven duygusunu, bebeklik dönemlerinde annelerinden aldıkları bilinmektedir.

Gençlik, gerek kendi kendilerinden gerekse çevrelerinin onlardan yüksek beklentileri olan bir gelişim dönemidir. Bu nedenle, kendi kendilerini tatmin etme ve gelecek ile ilgili anlamsızlıkları ortadan kaldırma konusunda ısrarcı davranırlar. Sonuçta birtakım radikal adımlar atabilirler. Bu adımlar başarılı olduklarında ya onların Fatih'te olduğu gibi üstün nitelikle kendine münhasır bir kişilik ortaya çıkmasına veya Genç Osman'da olduğu gibi kaybettiğinde hüsrarla sonlanmasına neden olabilmektedir.

Ergenlik, kimlik krizinin en yoğun yaşandığı bir dönemdir, Ergenlik döneminin sonlarına doğru doruk noktaya ulaşan psiko-sosyal kimlik krizi diğer bütün gelişim özelliklerinin bağlandığı noktadır. 12 ve 19 yaşlarında iki defa sultanlık tecrübesi yaşayan Fatih'in bir kimlik edinme gelişim süreci içerisinde olduğunu görüyoruz. Gerek kendi bireysel kimliğini ortaya koymak, gerekse de babası II. Murat'tan beri oluşan milli kimlik oluşturma çabaları Fatih'te büyük bir devlet kurma aşkını kamçılaman bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çocukluğun hayal ve fantazi dünyasından uzaklaşmış her ergen kendisi için merkezi konumda olabilecek ve yetişkinlik döneminde yaşayacağı merkezi bir düşünce sistemi ve yaşam felsefesi oluşturur. Bu esnada, kendisinden beklentileri ile başkalarının ondan beklentileri arasında anlamlı benzerlikler kurarak, gelecek ile ilgili bir perspektif ortaya koyar. Bu süreç içerisinde bir kimlik krizinin de doğal olarak oluşmasına neden olur. Bu kiriz dolayısıyla ikinci doğuş da denen yaygın düşünsel kırılmalık ve oturmamışlık gibi kritik dönemin yaşanmasına neden olur. Bazı gençler bu dönemde krizin bütün; psikotik, nevroitik veya toplumsal norm ve kurallara aykırı davranışlar gibi özelliklerini gösterirken bazılarında ise bu durum, birtakım düşünsel ve ideolojik; din, politika, sanat gibi hareketler ve ideallere yönelmeye neden olmakta ve neticede,

yaşamda daha yaratıcı ve orijinal düşüncelerin üretilmesine yol açmaktadır.⁵

Anna Freud, ergenlik döneminde görülen entelektüel soyut düşünce çabaları ve tartışmaları ve ergenlerin bu konuda istek ve arzulu oluşlarını gerçeklikle ilgili birtakım sorunların çözümü ile ilgili aktiviteler olmayıp, içgüdüsel süreçte oluşan gerginliğin soyut düşünceye taşınması olarak görmektedir. Burada ergende birincisi derin düşünce evresi, ikincisi de bunu yaşama geçirme evresi olarak iki önemli evre yaşanmaktadır.⁶

İnsan doğası, kişilik gelişiminin karmaşık dönemlerinde daha iyi anlaşılabilir. Bunun bir başka örneği de olağanüstü tarihi olaylardır. Bu tarihi olağanüstü olaylar, olağanüstü özelliklere sahip, karizmatik kişilerin bireysel manevralarıyla daha iyi çözülebilmektedir. Psikologlar da tarihçiler gibi, yazılmış olayları inceleyerek sonuca gitmeye çalışırlar.⁷ Fatih, belirgin özellikleri itibarıyla hem tarihçilerin, hem de psikologların ilgi alanına girebilecek tarihi kişilerdendir. Bu nedenle Fatih'in kişiliği otobiyografik verilerden hareketle ancak elde edilebilecektir. Bu anlamda O'nun bilinçaltı dünyasını aydınlatmak ve fetihteki rolünü öğrenmek için varsa otobiyografisi, yazıları ve şiirleri dikkatli bir incelemeye tabi tutulmalıdır.

Fatih'in çevresi, karakter yapısı ve ruhsal yapısı onun döneminin makrokozmos ve mikrokozmosu yani aile yapısına, oturduğu yaşadığı ortama bağlı olarak gelişmektedir. Onun biyolojik yapısı, fiziki ve duygusal yapısı da fetih olayında oldukça büyük önem arz etmektedir.

Bu teorik ve metodolojik girişten sonra şimdi de Fatih'in yaşamını bebeklik çağından itibaren değerlendirmek bizi oldukça ilginç sonuçlara götürecektir.

2-Fatih'in Kısa Hayatı

Fatih Sultan Mehmet 30 Mart 1432 yılında Pazar günü seher vakti Edirne'de dünyaya gelmiştir. Annesi ise Kastamonu-Sinop

beyi İsfandiyaroğlu İbrahim Bey'in kızı Hatice Halime Hüma Hatun olarak bilinmektedir. Fatih'i dünyaya getirdiğinde 15 yaşında genç bir anne idi. Fatih'in son saltanatını görmeden 1449 yılında vefat etmiş Muradiye Camii'nin doğusunda Hatuniye Türbesi'ne defnedilmiştir.⁸ Şehzade Mehmet doğduktan sonra yetiştirilmesinden, Daya Hatun adlı bir dadı sorumlu tutulmuş,⁹ ayrıca, Fatih'in saygısından dolayı Validem diye hitap ettiği II. Murat'ın Sırp kralı George Brankoviç'in kızı olan Mara Hatun'un da Fatih üzerinde birtakım etkiler bıraktığı tahmin edilmekle birlikte bunlar da net olarak bilinmemektedir. Fatih 3 Mayıs 1481 yılında Perşembe günü orta yaşın en verimli çağında; 50 yaşında bir sefere giderken Gebze yakınlarında Hünkarçayırı (Tekirçayırı) denilen yede ölmüştür. İstanbul'da adına yaptırdığı caminin bahçesine defnedilmiş, sonra üzerine türbe yapılmıştır. Fatih'in Nikris (gut) hastalığından öldüğü söylene de, hangi hastalıktan öldüğü kesin olarak bilinmediğinden özel doktoru Yakup Paşa tarafından zehirlenerek öldürüldüğü iddiaları da mevcuttur.

3-Fatih'in Çocukluk ve Gençlik Çağı ve Tecrübeleri

Fatih çocukluğunda oldukça hareketli ve kabuğuna sığmayan bir kişiliğe sahip idi. İlk önceleri okumak ve öğrenmekten çok, harp sanatına ilgi duymuş hocalarının öğrenme konusundaki çabalarına ilgisiz kalmıştır. Bunun üzerine II. Murat Fatih'in hocalığına biraz daha sert yapıllı olan Molla Gürani'yi atamıştır. Daha ilk karşılaşmada Molla Gürani ile dalga geçmeye çalışan genç şehzadeye Gürani'nin, değneğini göstererek "İşte bu itaat etmen için, haydi şimdi çalışmaya"¹⁰ dediği belirtilmektedir.

Fatih, II. Murat'ın altı oğlundan dördüncüsü olarak dünyaya gelmiştir. Büyük kardeşleri Ahmet, Alaaddin Ali'yi babaları II. Murat'ın çok sevdiği, buna karşılık ise II. Mehmet'i pek fazla sevmediği anlatılmaktadır. Bu durum Fatih'te kardeşlerine karşı bir kıskançlık duygusu oluşturduğu

belirtilmektedir.¹¹ Belki de bu duygusal durumu, babasının gözüne girmek amacıyla davranışlarını yönlendirmiştir.

Fatih çok iyi bir öğrenim görmüş, gerek din bilimlerinde, sosyal bilimlerde, gerekse pizitif bilimlerinde oldukça iyi bir düzeye gelmiştir. Edebiyatla, din felsefesiyle, coğrafya, tarih ve askeri konulara büyük ilgi göstermiştir. Matematik ile çok yakından ilgilenmiş özellikle de edebiyat onun en sevdiği alan olarak bilinmekle birlikte bıraktığı kitaplarının üçte birisinin *tarih ve coğrafyaya* ait olması¹² O'nun geleceğe yönelik ne tür bir amaç içerisinde olduğunu göstermektedir. Türkçe'nin yanında Farsça, Arapça, Yunanca, Sırpça, İtalyanca ve Slavca'yı da belirli ölçülerde öğrendiği belirtilmektedir.

4-Fatih'in Kişiliği

Fatih Sultan Mehmet, ince yüzlü, uzunca boylu, dolgun vücutlu, heybetli ve iyi giyimli olup karizmatik bir kişiliğe sahipti. Seyrek güler, yüzüne bakıldığında hürmet ve korku uyandırır.¹³ Ressam Bellini'ye yaptırdığı resimde de bu açıkça görülmektedir.

Fatih, parlak bir zekâya sahip, bir şeyi yapma konusunda aşırı kararlı ve tutkuyla bağlı, düşüncesinden asla vazgeçmeyen, gerektiği zaman sert kararlar alabilen, kimseden çekinmeyen, büyük hayalleri olan ve bu hayallerini yerine getirme hususunda her türlü zorluğa hazır olan, nadiren gülen, projelerini yerine getirme konusunda oldukça inatçı, atılgan, cüretkar ve büyük bir devlet adamı ve lideri özelliği taşıyan bir kişiliğe sahip olduğu bilinmektedir.¹⁴ Bazen de, oldukça sakin, mülayim, yumuşak, iyi kalpli ve affedici idi.

Fatih, çok tedbirli ve temkinli davranırdı. Bir savaştan önce bütün detayları inceler ona göre karar verirdi. Hatta düşmanlarını çok iyi yanıltırdı. Birçok savaşta düşmanlarına başka yerlerle savaşıyor gibiyken uyandırıp onları hazırlıksız yakalamıştır. Yapacağı seferlerden en yakınlarını bile haberdar etmez ve bunların gizli kalmasına çok dikkat ederdi. O'nun bir seferden

önce seferin nereye yapıldığını soran bir Kazaskere; "*eğer bunu sakalımın tellerinden birisi biliyor olsa idi onu derhal koparır yakardım*"¹⁵ sözü meşhurdur.

Soğuğa-sıcağa, açlığa-susuzluğa ve yorgunluğa karşı çok dayanıklıydı. Çok cesur, varmak istediği hedefe varmak için ne gerekiyorsa yapardı.¹⁶ Belgrad savaşında ordunun Hunyadi'nin kuvvetleri karşısında bozguna uğradığını görünce, hırslı dudaklarından kanlar akmaya başlamış ve atıyla ileri atılarak tek başına kılıcını çekip düşman üzerine saldırmaktan çekinmemiştir. Onun bu büyük cesareti savaşın zaferle sonuçlanmasına neden olmuştur. Fatih yapmış olduğu hiçbir savaştan mağlubiyetle ayrılmamıştır. Gerek İstanbul'un alınmasında, gerekse başka savaşlarda yerinde duramaz ordusuyla birlikte hücum ederdi.

'Fatih'in, diğer din mensuplarına ve din adamlarına kendi dinlerini öğrenme ve yaşama konusunda engin hoşgörülü bir tutum sergilediğini görmekteyiz. O'nun bu hoşgörüsünün arkasında Roma ve İtalya'yı fethetme düşüncesinin yattığı iddia edilse de yalnızca Hıristiyanlara değil, oluşturmak istediği devlet felsefesinin bir gereği olarak bütün mezheplere, dinlere ve mensuplarına rahat hareket edebilme imkânlarını tanımıştır. Bunların yanında, İslam dininin yaşam kurallarını takip etme konusunda hassas da davranırdı. Özellikle Hocazade'ye derin bir sevgi beslediği ve Akşemsettin'in ise engin bir ferasete sahip olduğuna inandığı belirtilmektedir.¹⁷ Fatih'in bu davranışlarının, Osmanlı devletini bir imparatorluk haline getirmek için imparatorluğun kültürel ve felsefi alt yapısını oluşturmaya yönelik bir hazırlık olarak görülmesi, onun ne ölçüde geniş ve ileri görüşlü bir lider olduğunu göstermektedir.¹⁸

5-Fatih'i Güdöleyen Olumsuz Yaşam Tecrübeleri

II. Murat henüz 40 yaşında iken,¹⁹ Manisa valisi olan 12 yaşındaki oğlu Mehmet'i 1444'te

yerine geçirmek üzere Edirne'ye getirmiş, aynı yılın Ağustos ayında Mahiliç ovasında kapıkulu askerleri ve paşalar önünde tahtı oğluna teslim ettiğini ilan etmiştir. *Fatih, babası, henüz olgunluk evresine yeni girmiş devlet yönetiminde daha da başarılı olabilecek bir dönemin henüz başında iken, tahta çıkarılan ilk ve tek Osmanlı Sultanı olarak bilinmektedir.*

Sultan II. Murat'ın, henüz 40 yaşında iken bu kadar küçük yaşta bir oğlunu tahta çıkarmış olması pek akla yatkın görünmemektedir. Bunun çok önemli nedenlerinin olması gerekmektedir. Bunun için, o dönemdeki siyasi dengelerin sağlanması, II. Murat'ın kendisini yorulmuş hissetmesi, II. Mehmet'in 12 yaşında olmasına rağmen, Çandarlı Ailesinden Halil Paşa'nın da yardımlarıyla devleti yönetebilecek kişilik ve liderlik vasfına sahip olduğunu düşünmüş olması ve II. Murat'ın tasavvufa düşkünlüğü nedenleriyle bir an evvel tahttan ayrılıp yerine oğlu Şehzade Mehmet'i tahta çıkardığı iddiaları ileri sürülse de, II. Murat'ın 40 yaşında olması, kendisiyle ilgili daha başka gerçekçi psikolojik sebeplerin olabileceğini düşündürmektedir.

Osmanlı Devleti'nin başına bu kadar genç ve tecrübesiz birisinin geçmesini fırsat bilen dışarıdan ve içeriden birtakım çevreler, Osmanlıyı yıkmak için harekete geçmiştir. Bilhassa Baş vezir Çandarlı Halil Paşa'nın Osmanlı topraklarının bir kısmını Balkanlar'da ve Anadolu'da birtakım antlaşmalarla komşu ülkelere verdiği söylenmektedir. Hatta Balkanlarda bazı ülkeler Osmanlı topraklarına saldırmış ve Osmanlı nüfuzu oldukça zayıflamıştı. Balkan ülkeleriyle Karamanoğulları arasında Osmanlıya karşı ittifaklar oluşmaya başlamış, Batı yeniden bir Haçlı Ordusu oluşturma çabaları içerisine girmişti.

Bu arada Haçlı ordusu Balkanlarda ilerlerken, sarayda ordunun başında kimin bulunması konusunda vezirler arasında bir antlaşmazlık vardı. Çandarlı, II. Murat'ın tekrar yönetimin başına geçmesini, Şahabettin ve Zağanos paşalar ise haçlılara karşı savaşta II.

Mehmet'in Sultan olarak ordunun başında kalmasını istiyorlardı.

Bu nedenle, Çandarlı devlet erkânıyla bir toplantı yapıp Sultan II. Murat'ın tekrar tahta çıkması için karar alır. Bu karar Sultan II. Mehmet'e iletildiğinde Sultan Mehmet, bilinenin aksine, bu karardan hoşnut olmadığını "*mademki bu ihtimalat var önceden düşünülmeliydi*"²⁰ düşüncesiyle belirtir. Daha sonra Çandarlı II. Mehmet'in, istemeyerek de olsa onayını aldıktan sonra II. Murat'a şu mektubu yazar: "*Eğer saltanat tarafı saadetinizde ise mülkünüzü perişan etmek için harekete geçilmiştir. Meselenin önemini arz ve ihtar ediyorum. Eğer saltanatı bu tarafta ise ordu başında bulunmanız hakkında padişah emri vardır. Lüzum-u itaati tebliğ ve ihbar eyliyorum.*"²¹ Bu mektubun bizzat II. Mehmet tarafından yazıldığı iddia edilmekteyse de olayların gelişmesi, Fatih'in kişiliği, ordunun başında savaşa gitmekteki ısrarı dikkate alındığında O'nun böyle bir mektup yazacak bir kişilikten uzak olduğu kanaati ağır basmaktadır.

II. Mehmet, ordunun başına babasının geçmesi ve kendisinin ise Edirne'de Sultan olarak tahtta kalması konusunda ikna edilmiştir. Bütün bu olaylar esnasında özellikle de Çandarlı, II. Murat'a gerçek padişah gibi davranıyordu.²² Çandarlı'nın Sultan Mehmet'i küçük düşürücü bu tutum ve davranışı, Sultan Mehmet'te Çandarlı'ya karşı olumsuz bir tutumun gelişmesine neden olmuştur. 1444'de Varna savaşını kazanan II. Murat, Çandarlı'nın bütün ısrarlarına rağmen, oğlu II. Mehmet'i geleceği için tehlikeli olur diye tahttan indirmek istememiş. Edirne'de birkaç gün kaldıktan sonra tekrar Manisa'ya dönmüştür (1445).²³

Bir süre sonra, Edirne'de yeniçeri ayaklanması olmuş, yeniçerilerin Tüccar mahallesinde büyük bir yangın çıkarması sonucunda genç sultanın Edirne'de otorite kuramadığı şeklinde söylentilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yeniçeriler Fatih yanlısı Şahabettin Paşa'nın konağını

yağmalamışlar, bu sırada Şahabeddin paşa II. Mehmet'in sarayına sığınmış ve isyan Çandarlı'nın gayretleriyle bastırılmıştı.

Bu isyanın, ortak bir görüş olarak, II. Mehmet'i tahttan indirmek ve Şahabeddin paşayı yönetimden uzaklaştırıp ortadan kaldırmak ve böylece II. Murat'ı tekrar devletin başına getirmek için Çandarlı tarafından düzenlendiği iddia edilmekteydi. Böylece küçük padişahın devleti yönetemediği ispat edilmiş olacaktı.²⁴

Bu olaylar üzerine Çandarlı ve arkadaşları, genç, dinamik ve birtakım yüksek duygularla saltanatta kalmak ve yapmak istediğinin planlarını yapan, bu nedenle de saltanattan çekilmeye razı olmayacak olan II. Mehmet'e tahttan çekilmesi isteğinde bulunamadıklarından, gizlice II. Murat'ı tekrar Manisa'dan Edirne'ye getirip tahta çıkarmışlar, *II. Mehmet ise devleti yeterince yönetemediği gerekçesiyle derhal Manisa'ya gönderilmişti.*²⁵

Bu olaydan sonra kendisine atabey tayin edilen Zağanos ve Şahabeddin paşalar ile birlikte Manisa'ya gönderilmişti. Bu olay Şehzade'nin gelecek yaşamı ve yapacakları için oldukça dramatik, bir o kadar da ders çıkarılan bir olay olmuştur. Çok erken yaşta ergenliğin henüz başlangıcında yaşanan bu sıkıntıyı, belki de ömür boyu II. Mehmet'in yaşamını en derinden etkileyen olaylardan birisi olarak görebiliriz. "Büyük insanlar başarısızlıklarından iyi ders çıkarabilen insanlardır." vecizesini doğrular nitelikte bir örnek olay olmuştur. II. Mehmet bu gönderilişten hiç de memnun olmamış, Çandarlı'nın yanında, babası II. Murat'a da olan kırgınlığının bir ifadesi olarak, kendisini en azından Anadolu'nun Sultanı olarak görmüş, Edirne tarafından hoş karşılanmasa da adına para bastırıp, birtakım askeri hareketlerde bulunmuştur. Bir anlamda gelecekteki sultanlığının bir provasını yapmıştır.²⁶ II. Mehmet'in ilk saltanat denemesi olan 1444-1446 O'nun kişiliğinde oldukça büyük etki bırakmış devlet yönetimi konusunda oldukça iyi bir

tecrübe olmuştu.²⁷

Onun, Manisa'da geçirdiği ikinci şehzadelik devresi, kişiliğinin olgunlaşması ve Osmanlı Devletinin geleceği açısından çok verimli ve yararlı olmuştur. Fatih'i güdüleyen yakın sosyal çevrenin yanında uzak çevrenin de etkisinin oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bu 5 yıllık süre içerisinde, güvendiği hocalarının yardımlarıyla tarihte yaşamış başarılı liderlerin biyografilerini dikkatle araştırmış onların başarılarının arkasındaki sırların neler olduğunu öğrenmeye çalışmıştır. Tarihin kaydettiği Hz. Süleyman, Hz. Davud, Napolyon, Büyük İskender, I. Alaaddin Keykubat gibi yaşamında büyük başarılar imza atmış liderleri incelediğini öğrenmekteyiz.²⁸ Bu da bize gösteriyor ki çok genç yaşta tahta çıkan Fatih bu liderlerle özdeşleşmiş, onların başarılarının sırlarını öğrenmiş ve onları örnek almaya çalışmıştır.

1446-1451 yılları II. Mehmet'in kişiliğinin olgunlaşması ve devlet tecrübesi konusunda oldukça yararlı olmuştur. Fatih'in bilhassa Çandarlı Halil Paşa tarafından başarısız sayılması ve küçük düşürülmesi, Yeniçerilerin kendisine karşı ayaklanması, O'nu o kadar etkilemiş ki, Çandarlı Halil Paşa ve Yeniçeriler ile nasıl baş edilebileceğini ve İstanbul'u nasıl alacağını planlarını bu süre zarfında yapmıştır. Bu süreçte babası II. Murat zaman zaman Şehzade Mehmet'i Edirne'ye getirtip bazı seferlere götürmüş ve tecrübe kazanmasına yardımcı olmuştur.

II. Mehmet 1451'de ikinci kez çıktığında Kaşifi'nin kendisine sunduğu *Gazaname-i Rum* adlı eserinde Fatih'in tahttan hiç inmediğini yazmaktadır. Çünkü Varna savaşından önce tahttan inmesi ve babasının, ordunun başına geçmesi gerektiğinde Çandarlı, Sultan II. Mehmet'i ordunun başından çekilmeye ikna etmek için babası II. Murat'ın yalnızca ordunun başında savaşacağını Sultan'ın ise yine kendisi olduğu şeklinde bir güven de vermişti. Bu da Fatih'in aslında 12 yaşında iken tahttan inmesinin kendisi için ne kadar ağır geldiğini ve

Kaşifi'nin de bu düşüncesiyle Fatih'in kırılan onurunu düzeltmeye çalıştığını görmekteyiz.

6-Fatih'i Güdöleyen Sosyal Nedenler

Fatih'in babası II. Murat, ince ruhlu, alçak gönüllü, mert, cömert, duygusal bir insandı. Bilime, bilim adamlarına oldukça önem verir onlarla birlikte olmayı ve onlardan yararlanmayı severdi. II. Murat'ın bu davranışı oğlu Mehmet için de en önemli ve ilk örnek kişiliktir. Fatih'i tanımak için II. Murat'ın da çok iyi bilinmesi gerekmektedir.

Bir gün Hacı Bayram veli, kendisini çekemeyenler tarafından Sultan II. Murat'a şikâyet edilir. Sultan Murat onu Ankara'dan Edirne'ye davet eder. Sultan II. Murat, Hacı Bayram-ı veliyi tanıyınca, şikâyetin aslı olmadığını ve Hacı Bayram velinin büyük bir ermiş olduğunu anlar. II. Murat bir gün Hacı Bayram veliye, İstanbul'u almak istediğini, büyük babası Yıldırım Bayezid, amcası Musa Çelebi ve kendisinin şehri muhasara etmelerine rağmen alamadıklarını ve bu şehrin Osmanlı için çok önemli olduğunu anlatır ve alınması için Hacı Bayram veliden himmet ister. Hacı Bayram veli de gülümseyerek: *"Beğim! bu şehri sen alamayacaksın. Ben göremem ama... Şu beşikteki Şehzade ile bizim köse (Akşemsettin) alacaktır. Emin olasin"* der.²⁹ Bu olay üzerine sultan II. Murat bir daha şehri alma teşebbüsünde bulunmaz. Oğlu Şehzade Mehmet'e de her fırsatta *"Mehmet Konstantiniye'yi sen, Akşemsettin ile birlikte alacaksın"*³⁰ öğüdünde bulunur. II. Murat düzenlediği vasiyetnamesinde İstanbul'un mutlaka alınmasını ve bu işin de oğlu Mehmet tarafından yapılmasını istemiştir. Hacı Bayram velinin bu feraseti çevre tarafından o kadar dile getirilir ki bu amaç Şehzade'nin bilinçaltına yerleşir. Çünkü bir çocuk neye güdülenirse onu yapmaya çalışır. Fatih ömrünün sonuna kadar Akşemsettin'den hiç ayrılmaz ve her an onunla birlikte olmaktan mutluluk duyar. Fatih, Akşemsettin'in önerileri doğrultusunda hareket ettiğini, hatta bütün seferlerinde ve bilhassa

İstanbul'un alınmasında hocası Akşemsettin'in büyük teşvik ve yardımının olduğunu vurgular. Ölürken yapmış olduğu bir konuşmasında Akşemsettin hakkında; *"..... Eğer şeyhim izin vermiş olsa idi zikir yolunu tercih eder ve saltanatı terk ederdim"*³¹ dediği aktarılmaktadır.

*"Er geç, bir gün Kostantiniye feth olunacaktır. Onu fethedecek emir ne güzel, ne bahtiyar bir emirdir. Askerleri de ne bahtiyar askerlerdir."*³² hadisi, Şehzade Mehmet'te bu emirin kendisi ve askerinin de kendi askeri olduğu inancını uyandırmış ve bunu gerçekleştirmek için bütün gücüyle çalışmıştır.

Fatih, dedesi ve babasının yanında hep İstanbul'un fethi hikâyeleri ve amaçlarıyla büyümüş ve İstanbul'un alınması fikri Fatih'in bilinçaltına ekilmiştir. Bütün bu gelişmeler sanki O'nu İstanbul'u fethetmek üzere programlamış ve O da tahta geçer geçmez hemen fetih hazırlıklarına başlamıştır. Çünkü tahta geçişiyle İstanbul'u fethi arasında iki yıl iki ay gibi oldukça kısa bir süre geçmiştir. İstanbul'u fethetmek için yaptırmış olduğu Rumeli Hisarı'nın dört ay gibi çok kısa bir sürede yapılmış olması ve hisarın yapımında bizzat kendisinin de çalışması bunu kanıtlamaktadır. Çünkü psikolojinin ve bilhassa psikanalizin verilerine göre insan bebekliğinden itibaren yaşamış olduğu tecrübelerinin ileriki yıllarda onun kişiliğini ve eylemlerini yönlendireceği şeklindeki açıklaması Fatih'te ispatlanmış olmaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra Fatih iktidarını güçlendirmek için Çandarlı Halil Paşa'yı fetihden bir gün sonra, 30 Mayıs 1453 günü önce görevinden alıp çocukları ve yakın akrabaları ile birlikte tutuklatıp hapsedirmiş ve mallarına el koydurmuştur. Daha sonra bir arabayla Edirne'ye göndermiş ve 40 gün sonra orada idam ettirmiştir.³³ Çandarlı'yı, Rumlarla işbirliği yaptığı ve ihanet ettiği nedeniyle idam ettirdiği iddia edilse de, aslında bunun gerçek neden olarak görülmesi akla yatkın gözükmemektedir. Gerçek sebep ise, gençlik

yıllarında tahttan inmesine ve küçük düşürülmesine, onurunun kırılmasına neden olduğuna inandığı Çandarlı'dan kurtulma isteği olarak görülmesi daha akılcı görülmektedir.³⁴ Bunun yanında, bundan sonraki fetihleri ve hedefleri için de Çandarlı'yı bir engel gibi görüyordu. Daha sonra yapacağı fetihler için en çok güvendiği Şehabettin Paşayı ikinci vezir yapmış, Saruca ve Zağanos paşaları divana almış, Anadolu beylerbeyliğini de İshak Paşaya vermiştir. Böylece, fetih hareketlerinde kendisine engel olabilecek büyük ailelerin devlet yönetimindeki nüfuzlarını kırmış, liderliğini daha da pekiştirmiştir. Her yıl ara verilmeden çıkılan seferlerden yorgun düşen askerler, yorgunluğunu dahi Sultana iletmeye cesaret edememişlerdir. Bundan sonra da devlet yönetiminde başarısız olanları hemen görevden almış savaşmak istemeyen yeniçerileri cezalandırma konusunda hiç tereddüt etmemiştir. Bu konuda o kadar ısrarcı davranmış ki en büyük vezirlerinden ve üstelik 'kayınbabası olan ve çocukluğundan beri hep destek gördüğü Zağanos Paşayı dahi Belgrad seferinde başarısız oldu diye azledip Balıkesir'e sürdürmüş ve kızını da boşamıştır.³⁵ Böylece Fatih, kimlik, liderlik ve kişiliğinin önünde bir gölge olarak gördüğü Zağanos Paşa gibi daima kendisinden yana tavır koyanları azlederek gerçek kimliğini ortaya koymaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Fatih, merkeziyetçi bir yönetim anlayışına sahip bir Sultan idi "*Dünyada tek bir din, tek bir devlet, tek bir padişah ve İstanbul da cihanın payitahtı olmalıdır*"³⁶ diyordu.

Fatih'in başarılarının arkasındaki en

önemli nedenlerden birisi de, babası II. Murat'ın başarılarıdır. Psikolojik verilere göre babaların güç ve kuvveti ergenlik dönemindeki oğulları için bir kıskançlık kaynağı durumunda olup, oğlun babasıyla olan yarışta babasını geçmek için gayret sarf ettiği bilinmektedir. Fatih'te babasından daha güçlü bir güven duygusu olduğu görülmektedir.³⁷ Fatih'in İstanbul'un fethi sırasında Bizans elçisine "*Efendilerinize söyleyin. Şimdiki Osmanlı Padişahı öncelikle asla benzemez. Şimdi benim iktidarımın ulaştığı yerlere onların hayalleri bile yetişememiştir.*"³⁸ sözü bunu kanıtlıyor görünmektedir. Dolayısıyla, Fatih babasından ve dedelerinden daha başarılı olduğunu göstermek için var gücüyle çalışmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, çocukluk ve gençlik döneminin duygusal yapısının ve bu dönemlerdeki sosyal etkilerin, yaşanan önemli olayların daha sonra atılacak adımlarda ve verilecek kararlarda oldukça etkili olduğunu görmüş bulunmaktayız.

Fatih'in gerçek sultan olduğu 1451'den 1481'de ölümüne kadar 30 yıllık saltanatı döneminde yaşadığı olağanüstü bir insanın ömrüne sığmayacak başarılarını O'nun bebekliğinden itibaren ikinci kez tahta çıkıncaya kadar ki süreç içerisinde yaşadığı yaşam tecrübeleri üzerine temellendirmek psikanalitik verilere uygun düşmektedir. H. İncelik'in dediği gibi; "*Fatih Sultan Mehmet, bu imparatorluk buhranının içinde yaşadı ve ona bir çözüm şeklini getirdi.*"³⁹

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmet, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999.
- Alderson, A. D., **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, İstanbul 1998.
- Algül, Hüseyin, **İstanbul'un Fethi ve Fatih**, İstanbul 1981.
- Araz, Nezihe, **Fatih'in İçsel Dünyası**, İstanbul 2000.
- Ayverdi, Semiha, **Edebi ve Manevi Dünyası İçinde Fatih**, İstanbul 1990.
- Bardakçı, İlhan, "Feth-i Mübin'in Meçhul Hazineleleri", **Tarih ve Medeniyet**, S. 3, Mayıs 1994.
- Erikson, Erik, **Childhood and Society**, London 1995.
- Erikson, Erik, **The Truth of Mahatma Ghandi**, London 1995.
- Erikson, Erik, **Young Man Luther**, London 1993.
- Hammer, Joseph de, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Zuhuri Danışman, C. 2, İstanbul 1972.
- Hanbel, Ahmed b., **el-Müsned**, IV, İstanbul 1982.
- İnalcık, H., **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu bas. Ankara 1987.
- İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003.
- İslam Ansiklopedisi**, "Mehmet II" maddesi M. E. B. yay. İstanbul 1970.
- Kızıltoprak, Kemal, **Fatih Sultan Mehmet Han'ın Liderlik Sırları**, İstanbul 2002
- Lamdu, Colonel clf E, **Historie de la Turquie**, Paris, Payot, 1934.
- El-Müravi, Abdurrauf, **Feyzu'l Kadir**, C. 5, Mısır 1356.
- Panos, Levon Dabağyan, **Fatih ve Fetih Olayı**, İstanbul 1976.
- Saburi, El-Hakim Ebu Abdillan En-Ney, **Müstedrek Ales-Sahihayn**, C. 4, , Beyrut 1990.
- Tansel, Selahattin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri**, M.E.B. Ankara 1971.
- Türk Ansiklopedisi**, "Fatih Sultan Mehmet" maddesi, C. XVI, M. E. B. Ankara 1968.
- Uzunçarşılı, Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C. I. T.T.K. Basımı, Ankara 1972.
- Yücel, Yaşar, Ali Sevim, **Klasik Dönemin Üç Hükümdarı, FATİH, YAVUZ, KANUNİ**, Türk. T. K. B. Ankara 1991.

DİPNOTLAR

- ¹ Bknz. Levon Panos. Dabağyan, **Fatih ve Fetih Olayı**, İstanbul 1976; Hüseyin Algül, **İstanbulun Fethi ve Fatih**, İstanbul 1981; Kemal Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmed Han'ın Liderlik Sırları**, İstanbul 2002.
- ² Mustafa Kemal Atatürk'ün, kişiliğinde annesi Zübeyde hanımın önemli etkisi olduğunu söylediği bildirilmektedir.
- ³ E. Erikson, **Young Man Luther**, London 1993, s. 15-16.
- ⁴ E. Erikson, **Young Man Luther**, London 1995; **The Truth of Mahatma Ghandi**, London 1995; **Childhood and Society**, London 1995.
- ⁵ E. Erikson, **Young Man Luther**, s. 14-15.
- ⁶ E. Erikson, **Young Man Luther**, s. 19-20.
- ⁷ E. Erikson, **Young Man Luther**, s. 16.
- ⁸ Hüma Hatun'un mezar kitabesinde yazılı olan "Sultan Mehmet Çelebi Sultan" yazısının niçin yazıldığı pek bilinmemekle birlikte bu yazının Fatih tarafından kullanılması annesinin Fatih'i çok etkilediği zannedilmektedir.
- ⁹ Şu ana kadar bu dadının Fatih'te bizim için çok önemli olan ne tür bir etki bıraktığı ile ilgili bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.
- ¹⁰ Kemal Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmed Han'ın Liderlik Sırları**, s. 46.
- ¹¹ A. D. Alderson, **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, İstanbul 1998, s. 102.
- ¹² **Türk Ansiklopedisi**, C. 16, s. 147.
- ¹³ H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s.534.
- ¹⁴ Bknz. Colonel Lamdu clf E, **Historie de la Turquie**, Paris, Payot 1934, s. 49; H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 543.
- ¹⁵ K. Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmet**, s. 217.
- ¹⁶ **Türk Ansiklopedisi**, C. 16, s. 147.
- ¹⁷ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 189.
- ¹⁸ Bknz. H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 534.
- ¹⁹ Ahmet Akgündüz, **Bilinmeyen Osmanlı**, İstanbul 1999, s. 68.
- ²⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. I. T.T.K. Basımı, Ankara 1972, s. 434.
- ²¹ K. Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmet**, s. 50.
- ²² H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu bas. Ankara 1987, s. 73, 79.
- ²³ Yaşar Yücel, Ali Sevim, **Klasik Dönemin Üç Hükümdarı**, FATİH, YAVUZ, KANUNİ, T. T. K. B., Ankara 1991, s. 2; H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 508.
- ²⁴ H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 508, H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, s. 95.
- ²⁵ Y. Yücel, A. Sevim, **Klasik Dönemin Üç Hükümdarı**, s. 3; Joseph de Hammer, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, çev. Zuhuri Danışman, C. 2, İstanbul 1972, s. 285.
- ²⁶ H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, s. 105.
- ²⁷ H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 508.
- ²⁸ Nezihe Araz, **Fatih'in İçsel Dünyası**, İstanbul 2000, s. 6-7.
- ²⁹ N. Araz, **Fatih'in İçsel Dünyası**, s. 49.
- ³⁰ N. Araz, **Fatih'in İçsel Dünyası**, s. 49.
- ³¹ K. Kızıltoprak **Fatih Sultan Mehmet Han'ın Liderlik Sırları**, s. 212.
- ³² Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, IV, İstanbul 1982, s. 335, El-Hakim Ebu Abdillah En-Ney Saburi, **Müstedrek Ales-Sahihayn**, C. 4, , Beyrut 1990, s. 468, Abdurrauf El-Müravi, **Feyzu'ul Kadir**, C. 5, Mısır 1356, s. 262.
- ³³ H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, s. 133.
- ³⁴ Bkz. A. D. Alderson, **Osmanlı Hanedanının Yapısı**, s. 109.
- ³⁵ H. İnalçık, **İslam Ansiklopedisi**, C. 7, s. 512, H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, s. 133.
- ³⁶ K. Kızıltoprak, **Fatih Sultan Mehmet Han'ın Liderlik Sırları**, s. 233.
- ³⁷ S. Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri**, s. 15.
- ³⁸ S. Tansel, **Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri**, s. 6.
- ³⁹ H. İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, s. 136.

MODERNLEŞME SÜRECİNDE İSTANBUL NÜFUS DİNAMİKLERİ NASIL DEĞERLENDİRİLMELİ ?*

İlhan TEKELİ**

I.GİRİŞ

Bu toplantıyı düzenleyen dostlarım benden “ Modernleşme Sürecinde İstanbul Nüfus Dinamikleri Nasıl Değerlendirilmeli ?” konusunda bir açış bildirisi vermeme istediler, ben de severek kabul ettim. Bu soruyu sevmemin temel nedeni sorunun modernleşme sürecine atıfla tanımlanmış olmasıdır. Son yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğunda 19. Yüzyılda yaşanan gelişmeler modernleşme süreciyle değil Batılılaşma süreciyle tanımlanmaya çalışılıyordu. Batılılaşma kavramı yaşanan değişme sürecini derinden kavramak için çok uygun değildir. Bu kavramlaştırma, özcü batı ve doğu karşıtlığına oturtulduğu için, batılılaşmaya daha başlangıçta olumsuz bir değer yargısıyla yüklenmekte ve değişmeyi yönlendirmekten çok değişmeye karşı direncin dayanağını oluşturmaktadır. Batılılaşma bir kimlik kaybına, bir özenti olmaya işaret etmektedir. Hele her iki toplumun özleri (essence) bulunduğu da kabul

edilirse, Batılılaşmayla başarıya ulaşamaz olduğu da, daha başlangıçta kabul edilmiş olmaktadır. Oysa modernleşme her ülkenin yaşaması gerekli/kaçınılmaz bir dönüşüme atıf yaptığı için, değişmeyi direnilmesi gereken bir şey olmaktan çıkartarak, bir an önce gerçekleştirilmesi gereken bir amaç haline getirmektedir.

Bu saptamadan sonra, İstanbul’un yaşadığı nüfus dinamikleriyle, modernleşme sürecini nasıl ilişkilendireceğim konusunda, nasıl bir yöntem izleyeceğimi açıklamaya çalışacağım. Önce Türkiye’nin yaşadığı modernleşmeyi nasıl bir kuramsal çerçeve içinde ele almaya çalışacağım üzerinde duracağım. İkinci olarak da bir kentin nüfus dinamiklerinden ne anladığıma açıklık kazandıracacağım. Bu iki tanımlamadan sonra modernleşme ve kentin nüfus dinamiklerinin ilişkisinin doğrudan kurulamayacağı hemen görülecektir. O zaman

* *Osmanlı Bankası Müzesinde 10-11 Nisan 2009’da Düzenlenen IV Aydınlanma Sempozyumunda Sunulan Bildiri*

** *Prof. Dr. İlhan TEKELİ, ODTÜ*

bu ilişkiyi kurabilecek üçüncü bir kuramsal adımın atılması gereği ortaya çıkacaktır. Bu üçüncü kuramsal adım da modernleşmeyle nüfus dinamikleri arasında bir ara kesit oluşturmak olacaktır. Bu ara kesitin belirlenmesiyle bu bildiride kullanılacak kuramsal hazırlık tamamlanacaktır.

Bildirinin daha sonraki kesiminde İstanbul'daki nüfus dinamiklerine ilişkin bir anlatı kurgulanmaya çalışılacaktır. Bu anlatının kurgulaması sırasında da İstanbulun modernleşme tarihi daha önceki yazılarımda olduğu gibi dört ayrı dönem halinde ele alınacaktır. Bunlardan birincisini utangaç modernite diye adlandıracağım. Osmanlı İmparatorluğunda 1840 lardan Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemi kapsayacak. İkinci evreyi Cumhuriyetin ilanından II.ci Dünya Savaşı sonrasında çok partili siyasal yaşama geçinceye kadar uzanan dönemi kapsayan köktenci modernite projesi, üçüncü evreyi ise çok partili rejimden 1980'li yıllara kadar uzanan popülist modernite projesi oluşturacak. 1980 sonrasında günümüze kadar uzanan dönemi ise modernitenin aşınması evresi olarak adlandıracağım. Bu dört dönemin anlatıları içinde modernite projesinin niteliklerinin nasıl değiştiği ve nüfus dinamiklerini nasıl etkilediklerine ilişkin açıklamalar yapılmaya çalışılacak.

II. BİR KENTTE MODERNLEŞME NÜFUS DİNAMİKLERİ ARA KESİTİNİN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

Modernleşmenin Ortaya Çıkışı ve Dünyayı Dönüştürme Mekanizmaları

Modernleşme Avrupa'nın tarihsel gelişmesi sırasında Atlantik kıyılarındaki ülkelerde, özel koşullarda ortaya çıktığını biliyoruz. Bu koşulların en önemlisi tabii ki daha önce yaşanmış olan aydınlanmadır. Modernleşme aydınlanma üzerine oturmaktadır. Aydınlanma insanın kaderini, kutsal olandan almış, insanın eline vermiştir. Aydınlanma hem insana, hem de insan aklına güveni getirmiştir.

İnsan aklının doğanın ve toplumsal düzenin işleyişini kavrayabileceğine ve geliştirdiği bu bilgiyi, insanların mutluluğu için kullanılabileceğine inanılmaya başlamıştır. İnsan için iyi olanın ölçütünün de ancak insan tarafından belirlenebileceği kabul edilmektedir. İşte modernleşme süreci bu yeni farkındalığın yönlendiriciliğinde oluşmuştur.

Bu aydınlanma/modernleşme süreci zaman içindeki birikimler sonucu içinde geliştiği toplumlara çok yönlü değişimler getirmiştir. Bu değişimleri buradaki tartışmamız açısından dört ana boyutta toplayabiliriz. Bunlardan **birinci boyutu** ekonomi alanındadır. Bu alanda kapitalist ilişkiler içinde, fosil yakıtlardan elde edilen enerjiye dayanan bir üretim yaparak, sanayi devrimi gerçekleştirilmiştir. Bu toplumda ürünler metalaşmış, emek ücretli hale gelmiş, liberalist mülkiyet anlayışı kurumsallaştırılmış, ekonomik ilişkiler tüm dünyaya açılarak, kapitalist bir birikim rejimi kurumsallaştırılmıştır. Bu yolla, yıkıcı bir yaratıcılığa yol açarak, teknolojik gelişmeyi hızlandırmıştır.

Modernleşmenin **ikinci boyutu** bilgiye, ahlaka, sanata ve ahlaka yaklaşımıdır.

Bu üç alan, bir birine göre otonomi kazanmış ve her biri evrensellik iddiası taşıyor hale gelmiştir. İnsanın gerek doğal, gerek toplumsal, olguların doğru bir temsilini yapabileceğine, dolayısıyla bu temsile dayanarak evrensel geçerlilik iddiası taşıyan doğa ve toplum bilimlerinin kurulabileceğine inanılmaktadır. Bu durumda, temsili sağlayan dilin, gerçeği hiç etkilemeden aktarabildiği kabul edilmektedir. Bu dilin kavramları ikili karşıtlıklar (binary opposition) üzerine kurulmuştur. Modernitenin evrensellik iddiası sadece bilgi alanında değil, ahlak ve hukuk alanında da kendini göstermektedir.

Modernleşmenin **üçüncü boyutunu** geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönlendirebilen, özgürlük talebi olan bir bireyin doğmuş olması oluşturmaktadır.

Bu bireyler eylemlerinin sonuçları üzerinde düşünerek, kendi eylemlerini yeniden biçimlendirebilmektedir. Bunlar eğitilmiş, kapasiteleri geliştirilmiş, belli bir yöreye hapsolmayan, kendini tarihsel gelişme içine yerleştirebilen, akışkanlığı yükselmiş bireylerdir. Bu bireyler yerelliğin ötesindeki, daha büyük bir toplumsal alanda, eşitler olarak yer almakta, yani yurttaşlık sorumluluğuyla içinde bulunduğu topluma katılmaktadır.

Modernitenin *dördüncü boyutunu* toplumların yenilenen kurumsal yapısı oluşturmaktadır. Bu tür ekonomik faaliyetler içinde, bu tür kendi yaptıkları üzerinde düşünen bireylerden oluşmuş bir toplumda, yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ulus devletler ortaya çıkmıştır. Bireyin varlığını anlamlı kılan zaman ve mekan uzaklıklarını artmıştır. İnsanlar artık yaşamlarının anlamını küçük yerelliklerde ve üç nesillik zaman derinliklerinde bulmamakta, ezelden ebede kadar uzanan, ulus devletlerde bulmaktadır. Bu ulus devletlerin yönetimleri de artık meşruiyetlerini, ilahi güçlere dayandırılan söylemlerden değil, özgürleştirdiği bireyin siyasal seçmelerinden almak durumunda kalmışlardır. Temsili demokrasi de bu bağlamda, bu ulus devletin toprakları içinde yaşayan kişilerin kaderlerininin de bu topraklar içinde alınacak kararlara bağlı olacağı varsayımıyla gelişmiştir. İlişkileri böyle kurulmuş bir devlet içinde, yere bağlılıkların aşınmasıyla, kitlesel üretim yapan sanayinin gerek duyduğu mal ve emek pazarının bütünleşmesi sağlanmıştır. Modernleşmenin bilim ve ahlak alanında yarattığı dönüşüm, devletin örgütlenmesinde liyakat esaslı, akılcı bir bürokrasinin gelişmesini de beraberinde getirmiştir.

Avrupa'nın Atlantik kıyılarındaki toplumlarda, tarihsel olarak ortaya çıkan modernleşme sürecinin geleneksel toplumlara getirdiği bu değişikliklerin niteliği üzerinde düşünüldüğünde, bu değişikliklerin ulus

devletlerin içine hapsedilemeyeceği hemen farkedilecektir. Ortaya çıkan bu toplum kendine özgü bir dinamik yaratan iç ve dış çelişkiler taşımaktadır. Ekonomi alanındaki gelişmeler hızlı bir teknolojik gelişmeyi ve üretim artışı olanaklı kılmaktadır. Böyle bir kapitalist birikim biçimine sahip dinamik bir ekonomi için ulus devletin iç pazarı belli bir süre sonra dar gelmekte, dışa yayılma ve kendi dışındaki dünyayı dönüştürerek denetim altına alma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Bu eğilime modern dünyanın bilgiye ve hukuka yaklaşımındaki evrensellik iddiası da eklenince modernleşmiş ulus devletlerin kendi çevresindeki toplumları dönüştürme potansiyeli de artmaktadır.

Modernleşmiş bir ulus-devlet yalnız bir dış çelişkiye değil, bir iç çelişkiye de sahiptir. Bu devletin kurumsal yapısı yurttaşlarının eşitliği varsayımı üzerinden oluşmuştur. Ama ekonomik sisteminin işleyişi sürekli olarak eşitsizliği üretmektedir. Bu iç çelişkiyle, modern bireylerin kendi eylemlerinin sonuçları üzerinde değerlendirme yapma niteliği, biraraya gelince içinde bir sosyalist modern toplum arayışının gelişmesine neden olmaktadır.¹

Buradaki tartışmamız bakımında Avrupa'nın Atlantik kıyılarında yaşanan gelenekselden modern topluma geçiş sürecini buradaki çözümlememiz gerekli olabilecek ayrıntıları da içerecek bir biçimde tanımladık. Tabii ki bu oldukça yalınlaştırılmış ortalama bir tanımlamadır. Böyle bir ortalama tanımlamanın önemli bir sakıncası vardır. Temelde tarihsel dolayısıyla olumsal olanı normatif olarak kabul etmeye yol açabilmektedir. Bu da daha geç modernleşen ülkeler için tarihselden çıkarsanarak normatif hale getirilen bu tanımlayı bir "modernite projesi" haline getirmektedir. Tarihsel olarak Avrupa'nın belli bir yöresinde yaşanmış olan modernleşmenin içinde doğduğu ulus-devletlerin içine sığmayarak dışına taşması ve çevresindeki ülkeleri dönüştürmeye başlaması sonucunda 18 yüzyılın sonunda ve 19 yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın modernleşme

deneyiminin “modernite projesi” olarak görülmesine yol açmıştır. “Modernite projesiyle”, bir tarihsel evrim çizgisini normatif hale getirmenin çok önemli sonuçları olmaktadır. Tarihsel olan deterministik hale getirilmekte, bundan ayrılan uygulamalara da olumsuz nitelikler yüklenmektedir. Tabii bu tutum da modernite projesinin evrensellik (universal) iddiasını yaşama geçirebilmek için en önemli araçlardan biri haline gelmektedir. Avrupa merkezli dünyaya bakış açısı bu yolla yaratılmaktadır.

Böyle bir “modernite projesinin” yaratılması ve ona normatif işlev yüklenmesinin pratikteki en önemli sonucu, gerek ulusal düzeyde, gerek uluslararası düzeydeki kurumsallaşmaların hep bu kabul üzerinden gerçekleşmesidir. Kurumsal yapılar o toplumlarda hangi tür eylemlerin /çözümlerin meşru olduğunu belirlemektedir. Tabii böyle kurumsal yapıların yerleşmiş olması, Avrupa modeli dışı oluşumları gayri meşru hale getirmektedir. Tarihsel/olumsal gelişmeler sağlıklı olarak nitelendirilmektedir. Bu yolla evrensellik iddiası korunurken bağlam bağımlılığın (context dependency) önu tıkanmak istenmektedir.

Günümüzde artık çoklu modernitelerden söz edilmeye başlanmıştır. Çünkü dünyada yaşanan deneyimler, tekçi bir modernite projesinin üstünlüğünü savunmaya olanak bırakmamıştır. Modernleşmeyle insanlar, geleneksel toplumun bağlarından kurtulmuş özgürleşmişti. Ama tekçi bir modernitenin, tek meşru gelişme çizgisi haline getirilmesiyle, insanlar yeniden tutsak ediliyordu. Bu yolla bireylerin kendilerine çizilen güzergahta, kendilerine düşen rolü oynamanın ötesine geçmesinin önu tıkanıyordu. Oysa çoklu modernite kabul edildiğinde, insanların özgürlük alanı önemli ölçüde yeniden genişletilmiş olmaktadır. Değişik toplumlarda modernleşmenin başlangıç noktalarının farklılıkları ve değişik uygarlıklar içinde

gelişmesi sonucu farklı moderniteler ortaya çıkacaktır. Aslında çoklu modernitenin olanaklılığının kabulüyle, modernite projesiyle çevredeki ülkelerin modernleşmesinin, elinden alınmış bulunan tarihselliği geri verilmiş olmaktadır.

Ama bu geri verme yeni bir kavramsallaştırmayla hemen kolayca gerçekleştirilebilecek bir şey değildir. Çünkü gerek uluslararası düzeyde, gerek ulusal düzeyde oluşmuş bir kurumsal yapı vardır ve bu yapı büyük ölçüde tekli modernite anlayışına uygun bir meşruiyet çerçevesi oluşturmaktadır. Bu bağlam bağımlılığı ortadan kaldırmaya çalışan bir çerçeve içinde tarihsellik/çoklu modernite gerçekleştirirken önemli ölçüde meşruiyet baskısı altında kalmaktadır. Bu tarihsellik, modernist meşruiyetin kurumsal yapısına rağmen, gerçekleşmektedir. Çoğu kez gerçekleşen çoklu modernite meşruiyet sorunlarıyla karşılaşmaktadır.

Bu nedenle “modernite projesine” göre biçimlenmiş kurumsal meşruiyet çerçeveleri içinde tarihselliği üreten mekanizmaların varlığını göstermek gerekir. Burada üzerinde duracağım esas konu modernist meşruiyet yapıları karşısında emrivakiler yaratan happening/emergence’lardır. Modernite projesi happening/emergence’larla müzakere edilerek yeni bir tarihsellik ortaya konulmaktadır. Bu “emergence”ların ortaya çıkması için değişik nedenler bulunabilir. Modernite projesinin meşruiyet çerçeveleri, yeni gelişmeye başlayan bir ülkenin kapital birikim süreçleri ve bireylerinin kapasiteleriyle uyumsuz ise, bu bireylerin o toplumda varlıklarını sürdürebilmek için yapmak zorunda oldukları eylemler ya da buldukları çözümler, çok sayıda kişi tarafından tekrarlanarak büyük kitleler oluşturmaya başladıklarında, modernite projesinin dışındaki “emergence”lar ortaya çıkmaktadır. Ama bu “emergence”ların ortaya çıkması onlara modernite projesinin kurumsal yapısının sürdürdüğü bir ortamda meşruiyet çerçevesi

yaratmakta her zaman yeterli olmamaktadır.

Bir Kentin Nüfus Dinamikleri

Modernleşme süreci ile bir kentin nüfus dinamikleri arasında bir ilişkinin nasıl kurulabileceği konusunda bir çözümleme yapabilmek için, bir kentin nüfus dinamiğinden ne anlaşılması gerektiği konusunda, kısaca da olsa bir saptama yapmakta yarar var. Bir kentin nüfus dinamiğini betimleyebilmek için üç konuda ayrı ayrı betimleme yapmak gerekir.

Bunlardan ilk akla geleni yani *birincisi* kentin nüfusu ve büyüme hızıdır. Bu büyüklük ve büyüme hızı üç bileşenin bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Bunlardan biri kente yaşayanların kaba doğum oranları, ikincisi kaba ölüm oranları, üçüncüsü ise kentin aldığı ya da verdiği net göç oranlarıdır. Bu üç bileşenin her birinin de, modernleşme süreciyle bir şekilde ilişkili olduğu hemen farkedilebilir. Ama bu ilişkinin hangi toplumsal mekanizmalarla oluştuğuna bir sonraki kısımda açıklık kazandırılacaktır.

Bir kentin nüfus dinamiğinin *ikinci* ögesi kent nüfusunun yaş, cinsiyet, eğitim, hüner, meslek vb. kompozisyonlarında yaşanan değişme eğilimleridir. Gerçekte bir toplumun yaşadığı çok yönlü modernleşme sürecinin hemen, hemen her boyutunda yaşanan değişmeler bir kentin nüfus kompozisyonunun belli bir yönde değişmesini sağlayacak etkiler yaratacaktır.

Kent nüfus dinamiğinin *üçüncü* bileşeni nüfusun mekanda dağılımına ilişkindir. Nüfusunun kompozisyonunun kent mekanında yayılımı farklılaşmaktadır. Bu farklılaşma da kentin büyümesi ve gelişmesi sırasında değişiklik geçirmektedir. Üçüncü dinamik birinci ve ikinci dinamikle yakından ilişkilidir. İlk iki dinamiğin mekansal yönünü kapsamaktadır.

Modernleşme Sürecinin ve Nüfus Dinamiklerinin Arakesiti

Bu üç dinamiğin o toplumun yaşadığı

modernleşme süreciyle ilişkisinin kurulmasını sezgisel düzeye bırakmayarak, bunu ayrıntılandırmak istiyorsak, toplumda bu ilişkileri daha açıkça ortaya çıkarabilmek için, sözkonusu iki değişme sürecinin bir arakesitini oluşturmak gerekmektedir.

Bu arakesiti, nüfus dinamiklerini kavramamıza yardımcı olacak bir biçimde kurabilmek için, modernleşmenin daha önce üzerinde durduğumuz dört boyuttan yola çıkacağız. Bu dört boyuttan yola çıkarak önce nüfusun toplam büyüklüğü ve nüfusun kompozisyonunun oluşumuyla ilişkilendiren arakesitlere açıklık kazandırmak gerekmektedir.

Bu arakesiti oluşturmakta, modernleşmenin dört boyutundan ekonomi ve devletin kurumsallaşma ve pratikteki örgütlenme biçimleri ön plana çıkmaktadır. Diğer iki boyutu olan bireyin kazandığı yeni nitelik ile bilgi, ahlak ve estetiğe yaklaşım biçimi ilk iki boyuttaki gelişmelerin niteliğini belirleyerek/etkileyerek dolaylı yoldan devreye girmektedir.

Modernleşen bir toplumun özel mülkiyeti kurumsallaştırması ve kapitalist üretim biçiminin sağladığı güdüyle üretim teknolojisini geliştirerek, tarımda ve tarım dışında üretimi çeşitlendirmekte ve büyük ölçüde artırmakta, yakın bir yerelikle değil çok uzak mesafelerde alış ve satış yapabilen bir ticaretle bütünleşmektedir. Böyle bir üretimin ve ticaretin yapılabilmesi için gerekli olan, sigortacılık, bankacılık vb. hizmetlerin gelişmesine neden olmaktadır. Böyle bir gelişmenin olabilmesi için, çok iyi yetişmiş hünerli insan gücüne gerek duyulmakta, toplumda bir orta sınıf oluşmaya başlamakta ve modern bilgi ve meslek ahlakıyla donatılmış mühendislik, yöneticilik ve muhasebecilik vb. bir profesyoneller kadrosunun yetiştirilmesi gerekmektedir. Ekonominin işlerliği için gerekli yeni bir meslekler dağılımı talebi ortaya çıkmaktadır. İşte arakesiti oluşturan öğelerin en önemlilerinden biri budur.

Ara kesiti oluşturmak için yola

çıkacağımız noktalardan ikincisi, devletin yapısı üzerinde durmak olacak. Geleneksel devletin yerine modern bir devlet gelişmeye başlayınca, bir yandan bireyin hakları ve devletin görevleri ve mali kaynakları konusunda yeni yasal düzenlemeler yapılırken, öte yandan devletin yeniden örgütlenmesi gerçekleşecektir. Tabii bu gelişmelerin içeriğini, modernleşme içinde insana , bilgi, ahlak ve hukuka bakış açısındaki gelişmeler etkileyecektir. Hukuk yoluyla yapılan kurumsal düzenlemeler çok önemlidir. Bir yandan devletin bireylerin haklarını bu arada mülkiyet hakkını güvence altına alarak, ekonomi alanındaki gelişmeleri yönlendirirken, öte yandan modern devlete, geleneksel dönemin devletine göre, çok daha geniş bir görev alanı çizmektedir. Modern devlet yasama, yürütme ve yargı fonksiyonlarını ayrı ayrı modernitenin laikleşmiş/ dünyevileşmiş meşruiyet anlayışı içinde yeniden düzenlemektedir. Modernleşen devlet savunma ve güvenliği sağlama gibi geleneksel işlevleri yanına eğitim, sağlık ve altyapı yapımı gibi alanlarını da ekleyerek faaliyet alanlarını genişletmektedir. Faaliyetlerini çeşitlendiren devlet, bu işlevlerini yerine getirirken örgütlenmesini, bilgiye yeni yaklaşımı doğrultusunda, rasyonel bir bürokrasi/teknokrasi üzerine oturtmaktadır. Bu bürokrasi/teknokrasi geleneksel devletteki gibi sadakat esası üzerine değil, liyakat esası üzerine kurulmaktadır. Devlet alanında bu gelişme de, ekonomi alanındaki gelişmenin yarattığına benzer bir şekilde, iyi yetişmiş hünerli insan gücüne talebi artırmış ve devletin etkin işlerliğini sağlayabilmek için başka bir meslekler dağılımı talebi doğmuştur. Bu da ekonomi boyutunu izlerken ortaya koyduğumuz arakesite eklenmiştir.

Modern devletin örgütlenmesinde yüklendiği iki yeni işlev olan, eğitim ve sağlık alanındaki gelişmeler, nüfus dinamikleri bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu iki işlevin de arakesitte önemli bir işlevi vardır. Üzerinde ayrıca durulması gerekiyor. Gerek modern devletin birey/vatandaşının yaratılması

için gerek ekonomisinin ve yeni devletin gerektirdiği eğitilmiş, profesyonelleşmiş işgücünün sağlanması için devletin bu alandaki dünyevileşmiş/laik bir eğitimi örgütlemesi gerekiyor. Modernleşmenin gerçekleştirilebilmesinde en önemli araç eğitim olmaktadır. Modernleşmenin gelişmesi, büyük ölçüde eğitimin modernleşmesi ve tüm ulusu kapsayabilmesi halinde olanaklı hale gelmektedir. Bu alandaki gelişme nüfusun kompozisyonunu sürekli olarak yeniden yapılandırmaktadır. Daha önce üzerinde durduğumuz ikinci nüfus dinamiğinin temel mekanizmasını devletin ya da bu işlevi yüklenen sivil toplum kuruluşlarının eğitim faaliyetleri sağlamaktadır.

Modernleşen devletler için nüfus büyüklüğü gerek siyasal güç, gerek üretimin gerektirdiği emek ve iç pazarın büyüklüğü bakımından çok önemli bir faktör haline gelmiştir. Bir yandan aydınlanma sonrasında tıp biliminde yaşanan gelişmeler, öte yandan devletin halkın sağlığını korumak için yüklediği yeni işlevler, kent nüfuslarında salgın hastalıkların yarattığı büyük kayıpları engelleyerek kent nüfuslarını ölüm oranlarını düşürerek artırmıştır. Modern devletin sağlık alanında işlevler yüklenmesi nüfus artış hızını yükseltmek bakımından çok önemli işlevler yüklenmiştir. Birinci nüfus dinamiğini oluşturan kent nüfus artış hızını sadece sağlık hizmetlerinin modernleşmesi arakesitine dayandırmak yetersiz olur. Kent nüfusunda artışı sağlayan göç bileşenini de modernleşmenin diğer boyutlarıyla ilişkilendirmek gerekir. Modernleşmenin üçüncü boyutunda ele aldığımız birey/vatandaşın eğitim aracılığıyla hüner kompozisyonunun geliştirilmesi ve bir yerelliğe bağlılıkların aşındırılması bir araya gelince ülke nüfusunun akışkanlığı yükselecek ve kentlerde ortaya çıkan istihdam olanaklarına bağlı olarak göç edebileceklerdir.

Bu bölüme kadar bir kente ilişkin nüfus

dinamiklerinden ilk ikisiyle modernleşme süreci arasındaki arakesiti oluşturduk. Ama kent nüfusunun kent mekanına yayılmasına ilişkin üçüncü dinamiğe şimdiye kadar hiç değinmedik. Bir ülkede modernleşme süreci başlayınca kent nüfusları büyümekte ve kent mekanı bir dönüşüme uğramaktadır. Nüfusun mekansal dinamiği de temelde kentin yaşadığı dönüşüme bağlı olarak oluşmaktadır. Bu dinamik kentin makro formunun oluşumuyla paralel gelişmektedir. Bu dinamiği etkilemek bakımından üç arakesitten söz edebiliriz. Bunlardan birincisi modernitenin ekonomi alanındaki ve devlet hizmetleri alanındaki faaliyetlerinin kentte seçtikleri yerlerdir. İkincisi ise kentiçi ulaşımın yeniden örgütlenme biçimidir. Eğer bu ikisi verilirse bu iki veriye bağlı olarak konut alanlarının nasıl dağılabileceğini yani niteliklerine göre nüfusun mekansal dağılımının nasıl farklılaşacağını kestirebiliriz. Ama modern bir toplum kentlerin oluşumlarını bireylerin davranışsal eğilimlerine bırakmamakta, planlamaktadır. Planlama temelde aydınlanmanın bir çocuğudur. Modern bir toplumda kentin mekan içinde yayılımının meşruiyeti planlamaya dayandırılmıştır. Böylece modernite kente karşı yapılan her tür emrivakiyi meşruiyet dışı ilan etmiştir. Tabii planların ne kadar uygulanabildiği tartışma konusudur. Çoğu kez nüfusun mekansal dağılımı etkilemekte ama belirlememektedir.

III. İSTANBUL'UN NÜFUS DİNAMİKLERİNİN ÖYKÜSÜ

Modernleşme süreciyle nüfus dinamikleri arasındaki etkileşim konusunda oluşturduğumuz kuramsal çerçeveden yararlanarak İstanbul'un nüfus dinamiklerinin gelişme öyküsünü tarihsel bir anlatı halinde kurmaya çalışalım. Bu anlatı içinde bir önceki kesimde kurulan arakesit noktaları merkezi bir yer tutacaktır. Bu anlatıyı kurarken Osmanlı İmparatorluğunda 19.Yüzyılın ikinci yarısından sonra güçlenen utangaç modernleşme döneminden başlayacağım.

Utangaç Modernleşmesinin Doğurduğu Nüfus Dinamikleri

Osmanlı modernleşmesinin öyküsünü kuranlar genellikle modernleşmeyi sultanın ve yeni oluşan devlet bürokrasisinin kararlarına ve devlet örgütünün değişmesine dayandırmışlardır. Oysa bu yazıda geliştirilen çerçevede modernleşme sürecinin iki kanaldan gelen etkilerle geliştiği kabul edilmektedir. Bu nedenle biz öykümüzü hem devlet hem de ekonomi boyutundaki gelişmeler üzerine durarak iki farklı kanalın yönlendirdiği kurumsal düzenlemeler üzerinde durarak kurabiliriz. Bunlardan birincisi ülkenin uluslararası ticarete açılması ve kapitalistleşme sürecinin işlemeye başlamasıdır. İkincisi ise ülke merkezi yönetiminin geliştirdiği kurumsal reformlar ve alt yapı projeleridir. Bu süreç temelde merkezden yönlendirilen ve tepeden gelen bir modernleşmedir. Böyle tepeden gelen modernleşmenin tarihinin ayrıntıları izlendiğinde bunun bile, önemli ölçüde bağlam bağımlılıklar taşıdığı, yani bunun da çoklu modernite içinde kavramlaştırılmasının doğru olacağı farkedilebilir.

Osmanlı İmparatorluğunun utangaç modernite projesinin her iki boyutuyla hangi tarihten itibaren başladığı konusunda değişik tarihler verilebilir. Ama değişik tarihlerde Osmanlı İmparatorluğunda yapılan reformların ya da yeniden düzenleme girişimlerinin birikerek ancak 1880 li yıllardan sonra çok yönlü bir modernleşme süreci niteliğini kazanmaya başladığını söyleyebiliriz. Yine de bu birikimin önemli dönüm noktaları için bazı tarihler vermekte yarar vardır.

Geleneksel Osmanlı devlet düzeninin dönüşmesindeki en keskin dönemecin 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılması olduğu söylenebilir. Yeniçeri ocağının kaldırılması sadece orduya ilişkin bir düzenleme değildir. Osmanlı yönetiminin en merkezi kurumu ortadan kalkmıştır. Geleneksel bürokrasinin yetişme kanalları yok olmuştur. Ordunun yeniden düzenlenmesi yanısıra devlet mekanizmasının ve

bu kadroları yetiştirecek eğitim kanallarının yeniden kurulmasını gerektirecek bir boşluk yaratmıştır. Ama bu boşluğun modern kurumlarla birden bire ya da kısa sürede doldurulması olanaksızdır. Hem yetişmiş yeterli sayıda insan gücünün bulunmaması, hem de devlet işlevlerinin henüz modern devlet kavramının ulaştığı kapsamdan çok uzak olması dolayısıyla, Osmanlı devleti yeni yönetimi oluşturmakta, önemli ölçüde bağlam bağımlı bir, deneme hata saptama yoluyla gelişen uzun bir arayışa girmiştir. Bu zaman içinde nezaretlerin kurulması, çeşitlenmesi ve yeterli kadrolarla donatılabilmesi uzun zaman alacaktır. 1880' li yıllarda belli bir gelişmişliğe ulaşacaktır. Devlet ilk umuru-nafia planını geliştirebilecek bir kapasiteye sahip olacaktır.

Sistem içinde kapitalist gelişmenin gelişmesinin hızlanmaya başlaması, imparatorluk ekonomisinin dış pazarlara açılmasındaki dönüm noktası 1838 yılında İngiliz ticaret anlaşmasının imzalanması olmuştur. Bir yıl sonra 1839'da ilan edilen Gülhane fermanı ve 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanıyla toplumun bireylerinin haklarına bu arada mülkiyet hakkına ve devlet karşısında eşitlikleri konusunda güvence verilmiştir. Bunlar anayasal nitelikte düzenlemelerdir. Aynı zamanda bu metin ekonomi mantığı açısından kapital birikim süreçlerine güvence sağlanmıştır diye de okunabilecektir. Bu yöndeki bir başka adım 1858'de arazi kanunnamesinin kabul edilerek toprakta liberal mülkiyet anlayışına belli bir biçimde yaklaşmıştır. Bu düzenlemelerin modernite projesinden etkilendiği, o doğrultuda olduğu açıktır. Ama modern toplumların kurumlarının doğrudan ithali olmaktan ziyade yerel koşullarda yeniden üretilmiş halidir. Bu uygulamalara utangaç modernite adı vermemin de nedeni budur. 1860 lı yıllardan itibaren girişimcilik formlarının ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Az sayılarda da olsa bankalar, anonim şirketler kurulmaktadır. Bu ekonominin modernleşmesi yolunda ilerlemesinde ilk

adımlar Osmanlı tebaasından müslüman olmayan milletlerin mensupları tarafından atılırken, 1880 li yıllardan sonra müslüman kesimin girişimcileri de ekonomi alanında kendilerini göstermeye başladılar.

İster devletin yeni gelişen bürokrasisi, ister gelişmeye başlayan modern iş yaşamı olsun, iyi eğitilmiş insan gücüne gerek duyuyordu. Bu modernleşen kesimin insan gücü geleneksel Osmanlı düzeninin çocukların dinsel sosyalleşmesini sağlamanın ötesinde bir işlev görmeyen sıbyan okullarıyla ve medreseleriyle karşılanmasına olanak yoktu. Toplumun modernleşen her iki kesiminin de gereksinmelerini karşılayacak bir eğitim sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu. Bu konuda Osmanlı yönetimi önce ordu gibi modernleştirdiği kurumların yetişmiş insan gereksinmesini kurduğu, yüksek okullar eliyle karşılamaya çalışmıştır. İlk ve orta eğitimde yetiştirilmiş öğrenci olmayınca, bu okullar ilk mezunlarını çok uzun yıllar süren eğitimlerden sonra verebilmişlerdir. Eğitimin ilk öğretim, orta öğretim yüksek eğitim bütünlüğü içinde düşünülmesi ilk olarak Tanzimat sonrasında 1845'lerde gerçekleşmiştir. Ama Tanzimatın modern eğitim konusunda kurduğu ilk ve orta eğitim düzeyindeki okulların sayısı çok azdır ve İstanbul'un içiyle sınırlı kalmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi bakımından en önemli adım Saffet Paşa'nın nazırlığı döneminde 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumi Nizamnamesiyle atılmıştır. Sıbyan okulu, rüşdiye, idadi/sultani, yüksek okullar ve darülfünundan oluşan sistem 1880 yıllardan sonra tüm İmparatorluk yüzeyinde önemli ölçüde yaygınlık kazanmıştır. 1880 sonrasında özellikle yüksek okullarda öğrencilerin Sultana sadakatini artıracak mekanizmaların kalmasına özellikle dikkat edilmiştir. Başka bir deyişle modern eğitime geçilirken gelenekselin bazı kalıntıları yeniden üretilmiştir.²

Kuramsal olarak modernleşmeyle nüfus dinamiklerinin arakesitini geliştirirken, üzerinde

özellikle durduğumuz devletin modern sağlık hizmeti sağlamaya başlaması niteliğinin, Osmanlı İmparatorluğunun utangaç modernleşme yaklaşımı içinde aşama aşama nasıl geliştiği üzerinde duralım. Geleneksel Osmanlı düzeninin Hekimbaşı merkezli çok sınırlı sağlık hizmetinin yerini, modern tıp bilgisinden yararlanan, tüm halka ulaşmaya çalışan modern sayılabilecek bir sağlık hizmetinin alması zaman içinde aşama, aşama gerçekleşmiştir. Bu bakımdan atılan ilk adım modernleştirilmeye çalışılan ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için 1827 yılında Tıbhane-i Amire'nin kurulması olmuştur. Ülke içinde ve dışında modern tıp eğitimi almış doktorların sayısının artmasına paralel olarak, hekimbaşılığın sorumlulukları aşama, aşama yeni bürokratik mekanizmalara devredilmesiyle başlamış, sonunda hekimbaşılık yok olmuştur. Bu yetkilerden salgın hastalıkları önlemeye ilişkin bir bölümü 1838'de kurulan "Meclisi Umuru Sıhhiye"ye (Karantina Meclisi) devredilmiş ve 1840 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğunda karantina uygulamasına geçilmiştir.

Kent nüfuslarının salgın hastalıklara çok duyarlı olduğu bir dönemde karantina uygulaması tabii ki önemli bir adımdır. Bunu sivil hekim yetiştirmek üzere 1867'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyenin açılması izlemiştir. Bu gelişmenin paralelinde 1871'de Sıhhiye Müfettişlikleri ve Memleket Tabiplikleri kurulmuştur. Bu yolla devletin sağlık hizmetleri tüm ülke mekanına yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Halk sağlığı bakımından devletin attığı en önemli adım salgın hastalıklara karşı Avrupa'da geliştirilen aşı ve serumların en kısa zamanda Türkiye'deki uygulanmasını sağlamak olmuştur. Bu yöndeki gelişmelerin 1870'li yıllarda başladığı görülmektedir. 1872'de İstanbul'da bir Aşı Enspektörlüğü kurularak Avrupa'dan çiçek aşısı getirtmeye karar verilmiştir. Bu aşı İstanbul'da Telkih-i Cüderi Ameliyathanesi kurularak 1892'de üretilmeye başlamıştır. 1885'de Pasteur'un Pariste ilk kez

uyguladığı kuduz aşısı 1887'de İstanbul'da uygulanmaya başlamıştı. Bu gelişmeler 1893'deki kolera salgını sonrasında Bakteriolojihane-i Osmani kurulmasını getirmiştir. Bundan sonra Osmanlı sağlık örgütlenmesi salgın hastalıklara karşı daha güçlü olarak donatılmış oluyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda sağlık hizmetlerinde modernleşme İstanbul, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde yoğunlaşmış 20 yüzyıl başlarında diğer kentlere yayılmaya başlamıştır.³

Osmanlı utangaç modernleşmesinin ana bileşenleri üzerinde durduktan sonra, **nüfus dinamiklerini birincisinden başlayarak** ele alalım.

Koruyucu sağlık alanında alman önlemler ve balkanlaşma göçleri bir araya gelince Osmanlıların elinde kalan topraklarda nüfus artışı yaşanmaya başlanmıştır. Mc Carty'nin saptamalarına göre 1878-1911 yılları arasında Anadolu'nun nüfusu yüzde 50 artmıştır. Bu yılda yüzde 1,5'lük artışa tekabül etmektedir.⁴

Kemal Karpat'ın saptamalarından yararlanarak İstanbul'un nüfusunun 1829'da 329.000, 1864'de 600.000, 1877'de 720.000, 1885'te 873.000, 1897'de 1.059.000, 1901'de 1.013.466 1914'de 1.200.000 olduğu konusunda bir kestirim yapılabilir.⁵ Tabii bu sayıların ne kadar güvenilir olduğu tartışma konusudur. Ama yine de bazı analizlere olanak sağlamaktadır. İstanbul nüfusu önemli ölçüde büyümüştür. 1829 tahminin düşük olduğunu düşünsek bile, 90 yılda kentin nüfusu üç mislinden fazla artmıştır. Bu artışta tabii halk sağlığı koşullarındaki gelişmenin etkisi vardır.

Ama Alan Duben ve Cem Beharın çalışmaları⁶ utangaç modernitenin 1880 sonrasındaki döneminde İstanbul nüfusu **demografik geçiş sürecinde** yol almaya başladığını göstermektedir. Kız ve Erkeklerin oralama evlenme yaşı yükselmiştir. 1885'de kızların evlenme yaşı 19'za 1905 te 20'ye yükselmişti. 1907'de erkeklerin ortalama

evlenme yaşı 30 za yükselmiştir. 1907’de kaba doğum oranı binde 29,4 düzeyindeydi. Toplam doğurganlık oranı 3,88’dir. İstanbul’da çok eşli aile sayısı yüzde 2,5’tu. Çekirdek aile yaygınlaşmıştı.⁷

İstanbul nüfusunun doğum yoluyla artış hızında bir düşme yaşanırken, kentin nüfusunun önemli düzeyde bir artış gösterebilmesi göçler dolayısıyla olmuştur. Bu göçün bir kısmı balkanlaşma göçü iken, diğer bir kesimi ekonomik güdülerle olan gönüllü göçlerdi. Bunların görelî önemleri konusunda bir ayırım yapabilecek bilgilere sahip değiliz.

Modernleşmenin Atlantik kıyılarında ortaya çıkarak çevresinde yayılmaya başladığında Avusturya Macaristan, Rus ve Osmanlı İmparatorluklarında ulusçuluk hareketlerinin gelişmesine neden olmuş ve uluslara parçalanması sonucunu yaratmıştır. Bu İmparatorluklarda gerçekleşen uluslaşma süreçleri, Avrupada gerçekleşen ulus-devlet oluşum süreçlerinden farklıdır. Avrupa küçük yerelliklerin birleşmesiyle daha büyük alanlarda ulus devletler oluşmuştur. Oysa sanayi öncesinin son büyük imparatorluklarında ulus devletin oluşumu büyük imparatorluk topraklarının dil,din ve kültür benzerlikleri temelinde parçalanması yoluyla gerçekleşmiştir. Bu farkı ortaya koymak için siyasal bilimciler bu süreci “balkanlaşma” olarak adlandırmışlardır. Osmanlı İmparatorluğunda da “balkanlaşma” süreci başlayarak İmparatorluğun küçülmesine paralel olarak İmparatorluğun kaybettiği topraklardan elinde kalan topraklara benim **balkanlaşma göçleri** diye adlandırdığım müslüman ve yahudi göçleri yaşanmaya başlamıştır. Bu göçler 1860-1927 yılları arasında yoğunlaşmıştır⁸.

Bu göçleri, İmparatorluk 1857 yılından itibaren, serbest bırakarak, teşvik etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğuna gelenlere toprak vermeye, Anadolu’da yerleşenleri 6 yıl, Rumeli’de yerleşenleri 12 yıl vergiden muaf tutulmaya başlanmıştır. Tarımsal üretimde kıt faktör toprak değil emektir. Bu nedenle göçün

teşviki, bir anlamda toprak kaybını telafi eden bir önlemdir. Gelen göçmenler 1877 yılına kadar sadece köylere yerleştirilmiştir. Bu yıldan sonra ise göçmenlerin kentlere yerleşmelerine izin verilmiştir. Kentlerdeki düzenli göçmen mahalleleri bu tarihten sonra görülmeye başlamıştır.

İstanbul’un nüfus dinamiğinin birinci ögesini inceledikten sonra **nüfus dinamiğinin ikinci ögesi** olan nüfus kompozisyonundaki değişmeler konusunu ele aldığımızda, bilgilerimizin sınırlı olduğu ortaya çıkar. Bu bakımdan gözlenen birinci gelişme nüfus içinde müslüman nüfusun hakimiyetinin artmasıdır. Müslüman nüfus oranı 1844’de yüzde 47,91, 1856’da yüzde 47,51, 1885’te yüzde 44,06 iken 1896’da yüzde 56,37’ye 1914’de yüzde 61,59’za yükselmiştir. 1885 yılında müslüman nüfusun yüzde 37,30’zu İstanbul doğumlu iken, yüzde 62,70’i İstanbul dışı doğumlu olması yaşanan müslüman nüfus oranının artışının büyük ölçüde balkanlaşma göçlerinin sonucu olduğunu gösterdiği düşünülebilir. Ayrıca 1885 nüfus sayımının sonuçlarına göre erkeklerin yalnızca yüzde 31,1’ri kadınların ise yüzde 62,8’zinin İstanbul doğumlu olması balkanlaşma göçleri yanısıra ekonomik güdülü göçlerin de önemli düzeyde olduğunu göstermektedir. 1907 yılında İstanbul’da yaşayan yabancıların oranı yüzde 16,5’ olarak saptanmıştır. Bu oldukça yüksek bir orandır. Daha sonraki tarihlerde böyle yüksek bir orana rastlanmayacaktır.⁹

İstanbul’un **nüfus dinamiğine ilişkin üçüncü öge** olan **nüfus dağılımının mekansal farklılaşması** ilişkin bir yorum yapabilmek için, önce kent formunda yaşanan dönüşümler için bazı açıklamalar yapmak gerekir.

Modernleşme sürecinin sonucu olarak özellikle, 1860’lı yıllarda, liman kentlerinde klasik Osmanlı kentinde bedesten etrafındaki çarşılardan ,liman çevresindeki kapanlardan ve pazarlardan oluşan eski merkezlerin yanında ya da yerinde modern bir iş merkezi oluşmaya başlamıştır. Osmanlı ekonomisinin kapitalist

ilişkiler içinde dünya ekonomisiyle eklemlenmeye başlamasıyla merkezde bankalar, sigorta şirketleri, iş hanları, oteller kuruldu. Bu yeni ilişkiler, yeni altyapıları gerektirdi. Merkezde ya da yakınında demiryolu istasyonları, limanlar ve rıhtımlar, antrepolar, posta binaları yapıldı. Modernleşmenin etkisiyle yeni devlet kurumlarının ve bürokrasinin oluşmasına paralel olarak, merkezde devlet daireleri kuruldu. Böylece kent merkezi büyüdü, işlevleri çeşitlendi, modern ve geleneksel kesimler farklılaştı.

İkinci önemli değişim temelinde yaya olan, kent içi ulaşımının yerini, araba ya da tramway, vapur, banliyö treni gibi toplu taşıma araçlarıyla yapılan ulaşımın alması oldu. Üçüncü önemli değişim, yeni ekonomik ilişkilerin ve yeni örgütlenme biçiminin sonucunda, toplumsal tabakalaşmasının değişmesi ve yeni toplumsal sınıfların oluşmasının, konut alanlarındaki millet esaslı farklılaşmanın yanı sıra sınıf esaslı bir farklılaşma ortaya çıkmaya başladı. İstanbul ve İzmir de banliyöleşme oluşmaya başladı.

Osmanlı İmparatorluğunun uygulamaya koyduğu 1860 tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake dair Talimatname bu tarihe kadar yaşanan modernleşmenin bireye ve kent mekanına bakışını değiştirmiştir.¹⁰ Bu talimatnameyle nüfus tezkeresi verilmesi kavramı getirilmiştir. Böylece devletin tebaasına kimlik kazandırılmaktadır. Nüfus sayımında kadın-erkek tüm nüfusun sayılması ilkesi kabul edilmiştir. Kent mekanında da tüm binalara bir numara verilecektir. Başka bir deyişle, artık devlet karşısında her bireyin yeri de presizyonla belirlenecektir. Gayrimenkullerin yerinin ve sınırlarının da hassas bir şekilde belirlenmesi için kadaströ haritalarının yapılması gündeme gelmektedir. Kentte yeni yapılacak binalara ruhsat alma ve "mimari rüsumu" ödeme getirilmiştir. Böylece kentin gelişmesi konusunda modernist meşruiyetin kurumsal çekirdeği oluşturulmuştur.

Osmanlılarda kent planı uygulaması, ilk

kez İstanbulda olmak üzere, 1850'li yıllardan itibaren başlamıştır. İlginçtir, kent planlaması Avrupa'da da aynı tarihlerde başlamıştır. Avrupa'da kent planlama sanayileşmenin kentlerde yarattığı sorunlara çözüm olarak geliyordu. Sanayi kentine karşı geliştirilmiş ütopyalardan besleniyordu. Oysa Osmanlı İmparatorluğunda farklı bir durum söz konusuydu. Geleneksel kentin dönüşmeye başlaması planlama gereksinmesini yaratmıştı. Özellikle önemli liman kentlerinde değişen ticaret biçimi ve yavaş bir tempoyla olsa da reform geçiren Osmanlı yönetimi, kentlerin değişen dış bağlantıları, geleneksel merkez dışında yeni bir modern merkezin doğmasına neden oluyordu. Kentiçi ilişkilerin yaya olarak kurulması terk ediliyor, ilişkileri artık araba ve tramvay gibi toplu ulaşım araçları sağlıyordu. Kent nüfuslarında çok yüksek olmasa da yaşanan artış hızları kentlerde yeni alanların iskana açılmasını gerektiriyordu. Bu kentin yeni formunu almasında kentin tümü için yapılan planlar değil, daha çok yeni mülkiyet anlayışıyla tutarlı olarak haritacıların yaptığı mevzii planlar etkili oluyordu. Dönüşüm güçsüz belediyelerin kararlarıyla değil, büyük yangınların yarattığı fırsatlara bağlı olarak gerçekleşiyordu. Ahşap binaların hakim olduğu kentte yaşanan büyük yangınlar sonrasında ortaya çıkan yangın alanları mevzii planlarla planlanarak kentin yapısı adeta mozaik parçaların birbirine eklenmesiyle modernleşiyordu.

Bu gelişmelere paralel olarak, önce sadece İstanbul için geçerli olan, belli bir süre sonra tüm ülkede geçerli hale getirilen bir imar mevzuatı geliyordu. 1849'daki ilk örneklerinden başlayarak aşama aşama gelişerek 1881 yılında Ebniye Kanununun çıkarılmasıyla belli bir gelişmişliğe ulaştı. Bu mevzuat yeni kentiçi ulaşım biçimine uygun yolların açılması ve genişletilmesinin nasıl gerçekleştirileceği, yeni alanların nasıl yapılaşmaya açılacağı, yangın alanlarının yeniden nasıl planlanacağı, yangın tehlikesinin nasıl azaltılacağı üzerinde duruyordu. Bir bakıma Pariste Haussman'ın

uygulamalarının etkileri altında yıkıcı bir modernleşmeye meşruiyet kazandırıyor. ¹¹

Bu gelişmeler sonucunda ¹² özellikle 1864 Hoca Paşa yangını sonrasında ve aynı yıllarda Galata surlarının da yıkılması sonrasında kentin Merkezi İş Alanı yeniden yapılandı, Galata'dan sonra Beyoğluna doğru uzandı. Kentin MİA'sı kent nüfusunun ve çalışanlarının artışı paralelinde ana yollar boyunca yayılıyordu. Kent formu kentte, tramvay, deniz hakları ve demir yolu gibi temel ulaşım hatları boyunca yayılıyordu. Bu hatlar kent merkezinde keşiyordu. Kent formu merkezde keşen bantlar halinde kavramlaştırılabilir.

Kent su yollarıyla parçalanmış üç alanda geliyordu. Birinci gelişme tarihi yarımadaıydı. Bu alandaki gelişmeler büyük ölçüde surlar içinde kalıyordu. Surların dışında Kazlıçeşme ve Ayvansaray-Eyüp gibi yerleşmelerde mezbahe- dericilik gibi çevreyi kirleten ve baruthane gibi tehlikeli faaliyetle alıyordu. Bu yöndeki demir yolu üzerinde Makrıköy ve Yeşilköy banlieu yerleşmeleri oluşmuştu.

Halicin kuzeyinde Galata ve Pera'da olan gelişmede üç eksende yayılıyordu. Birincisi sahil boyunca Tophaneden Ortaköy'e kadar uzanıyordu. İkinci eksen Taksim'den Şişliye uzanan yolun batı yanındaki yerleşmelerce oluşturuluyordu. Üçüncüsü ise Dolmabahçe'den başlıyor, Teşvikiye ve Nişantaşından içeriye doğru uzanıyordu. Bu gelişmelerin dışında Boğaz boyunca sıralanan köyler kent yaşamıyla önemli derecede bütünleşmişti.

Anadolu yakasındaki gelişme de üç yönde gerçekleşiyordu. Bunlardan birincisi kıyı boyunca Üsküdar'dan Kuzguncuk'a kadar uzanan Bağlarbaşı ve İcadiye'yi içeren eksenidir. İkincisi Üsküdar Kadıköy arasındaki boşluğu dolduran Haydarpaşa ve Yeldeğirmeni yerleşmeleridir. Üçüncüsü ise demiryolu boyunca oluşan Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı altkentleridir. Bu bağlamda Fenerbahçe 1895 sonrasında Levanten altkenti

olarak gelişti.

Konut yerleşmeleri bu eksenler üzerinde yayılırken bir sosyal farklılaşma yaratıyordu. Etnik farklılaşma çok keskin çizgilerle ayrılmaya da alansal bir farklılaşma gösteriyordu. **Rum nüfusu** tarihsel yarımadaı Fener, Ayakapı ve Cibali'de yoğunlaşmıştı. Rumlar ayrıca Samatya ve Kumkapı'da ve Makrıköy ve Yeşilköyde de yaşıyorlardı. Haliç'in kuzeyinde Rum nüfusu Galata, Pera ve Pangaltıyla, Boğazın batı kıyılarında Beşiktaş, Kuruçeşme-Arnautköy, Ortaköy, Tarabya, Rumelihisar, Yeniköy, Boyacıköy, Büyükdere, Sarıyer'de yaşıyordu. Boğazın doğu yakasında Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy yoğun Rum yerleşmeleriydi, ayrıca Beykoz, Kuzguncuk ve Selimiye'de bulunuyorlardı. Büyükada ve Heybeliada ve Burgaz Rum yerleşmeleriydi, ayrıca Marmara kıyısında Kartal ve Gebze'de önemli sayıda Rum nüfus bulunuyordu.

Ermeni nüfusu, tarihi yarımadaı Samatya, Kumkapı, Gedipaşa ve Yenikapı'da yoğunlaşmıştı, ayrıca Topkapı, Narlıkapı, Yedikule ve Balat ile Surdışında Makrıköy ve Yeşilköyde yaşıyordu. Haliç'in kuzeyinde Hasköy, Galata, Beyoğlu, Surpagop, Pangaltı ve Şişli'de Ermenilerin bulunduğu yerlerdi. Boğazın batı kıyılarında Beşiktaş, Ortaköy ve Kuruçeşme de kısmen de Arnautköy, Rumelihisarı, Boyacıköy, İstinye Yeniköy ve Büyükdere'de yaşıyorlardı. Doğu kıyısındaki Ermeni mahalleleri, Kuzguncuk, Bağlarbaşı-Yenimahalle, Selamsız ve İcadiye'deydi. Ayrıca Beykoz, Çengelköy, Selimiye ve Alemdar köyünde yaşıyorlardı. Adalarda daha çok Kınalı'da kısmen de Büyükada'da, Marmara kıyısında ise Kartal'da bulunuyorlardı.

Yahudi nüfusu, tarihi yarımadaı Balat odak olmak üzere çevresindeki Cibali, Ayvansaray ve Tekfursaray'da yerleşmişti. Haliç'in kuzeyinde ise Hasköy'e odaklanmışlardı. Ayrıca Galata, Pera, Kasımpaşa ve Tophane'de yaşıyorlardı. Boğazın batı

kıyılarında Kuruçeşme bir odak noktası oluşturuyorken, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy ve Büyükdere’de de yahudi nüfus bulunuyordu. Boğazın doğu kıyısında Kuzguncukta yoğunlaşmışlardı. Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy’de de yaşıyorlardı.

Yabancılar çoğunlukla Galata ve Pera’da, Levantenler ise çoğunlukla Cihangir’de yaşıyorlardı. İngilizler Bebek ve Kandilli’yi, Fransızlar Kandilli ve Büyükdere’yi tercih ediyorlardı.

Müslümanlar ise tarihsel yarımada Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Zeyrek, Sultan Selim, Çarşamba, Fatih ve Atikalide yoğunlaşmıştı. Surdışında Eyüp’te bir müslüman yerleşmesiydi. Makrıköy ve Yeşilköyde müslüman ve müslüman olmayan nüfus yan yana yaşıyordu. Haliç’in kuzeyinde Sütlüce ve Kasımpaşa müslüman mahalleleriydi. Galata ve Pera’da çok az müslüman yaşıyordu ama Tophane ve Fındıklı müslümanların yoğun olduğu yerlerdi. 19 yüzyılın sonuna doğru, Nişantaşı ve Yıldız müslüman bürokratların yerleştikleri semtlerdi. Boğazın batı sahillerinde Beşiktaş, Ortaköy, Büyükdere, Sarıyer ve Rumelikavak müslümanların da oturduğu yerlerdi. Doğu sahilinde Anadolu Kavağı ve Kandilli arasında yerleşmişlerdi. Müslüman nüfus Üsküdar da yoğunlaşırken müslüman olmayan nüfusun konsantrasyonu Kadıköy’deydi. Marmara kıyılarında Müslüman elitler, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı alt kentlerinde yoğunlaşmıştı. Müslüman olmayan kesim adalarda çoğunlukta, Kartal ve Gebze de Müslümanlar çoğunlukta idi.

Utangaç modernleşme ilerledikçe müfusun mekansal dağılımındaki farklılaşmanın etnik temeli olması gevşemekte farklılaşma statü temelli olma niteliğini kazanmaya başlamaktadır. Bunun sonucu kent mekanının belli bölümleri prestij kaybı yaşarken diğer kesimleri prestij kazanmaya başlamaktadır. Haliç prestij kaybı yaşarken, konut alanları olarak Nişantaşı, Pera, Kadıköyden Bostancı’ya

kadar uzanan yerleşmeler Makrıköy ve Yeşilköy prestij kazanan alanlar olmuştur.

Köktenci Modernite Projesinin Nüfus Dinamikleri

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı aydınlarını meşgul eden temel sorun İmparatorluğun nasıl kurtulacağıydı. Parça parça yapılan düzenlemeler bu soruna bir çözüm olarak düşünülebiliyordu. Oysa Cumhuriyetin ilanından sonra sorulan soru değişmiştir. Artık çözümü aranan sorun yeninin baştan nasıl kurulacağı haline gelmiştir. Utangaç da olsa bir modernleşme deneyimi içinde yaşayanlar ulus-devletlerini inşa ederken kendilerine rehber olarak köktenci bir modernite projesini seçmişlerdir.

Bir cumhuriyet kurulmuştur. Ama bunun toplumsal bilinç düzeyinde ulus devlet haline gelmesi için yapılacak çok şey vardır. Cumhuriyetin kurucuları Batının denetiminde olmayan bağımsız modern bir ulus devlet inşa etmek istemektedirler. Bunun başarılabilmesi için ülke düzeyinde oldukça bilinçli mekansal stratejiler izlemişlerdir. Bunlardan en önemlisi üç imparatorluğa başkentlik etmiş olan İstanbul’un bırakılarak **Ankara’nın başkent olarak ilan** edilmesidir. Batı ile en sıkı eklemlenmiş İstanbul’un yerine Ankara’nın başkent seçilmesi devrimci bir karardır. İstanbul’da yozlaşmamış bir modern yaşamın kurulamayacağına inanılmaktadır. Ankara’da örnek bir modern hayat yaratılmak istenilmektedir.

Türkiye savaştan bir önceki dönemde yetişmiş insan gücünden büyük kayıplar vererek çıkmıştır. Kapital birikim hızı çok düşüktür. Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye yabancı sermaye için çekiciliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Cumhuriyetin ilk yılları sonrasında yaşanmaya başlanılan 1929 büyük ekonomik bunalımı Türkiye’yi de içine almıştır. Daha sonra İkinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Kısacası, Türkiye köktenci modernite projesini çok zor ekonomik koşullar içinde uygulamak

durumunda kalmıştır. Böyle zor ekonomik koşullar Türkiye’yi devlet eliyle ve ithal ikamesi yoluyla bir sanayileşmeye itmiştir. Sovyet planlama deneyiminin de başarısından da esinlenerek, bu gelişmesini modernist çizgisiyle tutarlı bir biçimde, planlamayla yönlendirmeye çalışmıştır.

Bu dönemin köktenci modernist programı içinde eğitim ve sağlık hizmetlerinin modernleşmesine özel bir önem verilmiştir. *Tevhidi tedrisat* modernist çizgide eğitimi homojenleştiren bir adımdır. Teknik öğretim, köy eğitimi, ilk öğretimin yaygınlaştırılması, orta öğretimin kalitesinin geliştirilmesi, üniversite reformu konusunda yapılanlar birarada değerlendirildiğinde bu dönemde eğitimin modernleşme ve ulus-devlet inşasının temel mekanizması olarak ortaya konulduğu görülecektir. Utangaç modernite döneminde bulaşıcı hastalıklar konusunda karantina uygulaması ve bakteriyolojihane kurulması bakımından önemli adımlar atılmıştı. Ama Cumhuriyetin başlangıcında Türkiye nüfusu içinde sıtma, frengi, trahom ve verem çok yaygındı. Cumhuriyet halk sağlığı bakımından etkili bir örgütlenmeye etkili kampanyalar düzenliyerek iyi sonuçlar almıştır. Kurulan *Hıfzıssıhha Enstitüsü* bu mekanizmanın beyni rolünü oynamıştır.

Köktenci modernite projesinin iki farklı düzeyde mekansal strateji izlediği söylenebilir. Birincisi ülke topraklarının bir ulus-devlet mekanına dönüştürülmesine yönelmiştir. İkincisi ise kentlerin modernitenin yeri (place) haline getirilmesidir. Ülke topraklarında bir ulus-devlet mekanının oluşturulması için dört önemli adım atılmıştır. Bunlardan birincisi, *Ankara’nın başkent ilanı*, ikincisi ülke mekanını *demiryolları* ağlarıyla örerek iç pazar bütünlüğünü sağlamak, üçüncüsü devlet eliyle sanayileşme politikasının bir uygulaması olarak demiryolu ağı üzerindeki Anadolu’nun *küçük kentlerinde sanayilerin* kurulması ve dördüncüsü de Anadolu’nun tüm kentlerinde

kurulan *Halkevleri* kanalıyla modern yaşamın ve buna ilişkin değerlerin ülke mekanına yayılmasıdır.¹³

Kentlerin çağdaş yaşam yerleri haline gelmesinin modeli Ankara’da yaratılıyordu. Bu kent Ebenezer Howard’ın “Bahçe Kent”, Camillo Sitte’nin “Tarihsel Kent” anlayışından etkilenmiş olan H.Jansen’in planına uygun olarak geliştirilmeye çalışıldı. İlk yıllarda Ankara pratiğinde elde edilen deneyim *kurumsal modernizasyonla* tüm ülke mekanına yaygınlaştırılmıştır. Bunlar ; 1926 yılında çıkartılan *Medeni Kanun*, 1930 yılında çıkarılan *Belediyeler ve Umumi Hıfzıssıhha* kanunlarıyla 1933 yılında çıkarılan *Yapı ve Yollar Kanunlarıdır*. Bu dört yasayla Cumhuriyetin çağdaş yaşamla neyi öngördüğüne açıklık kazandırılmıştır. Bir başka deyişle kentsel yaşamın meşruiyet çerçevesini oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Rusya’da yaşanan Sosyalist Devrim ve Türkiye Cumhuriyeti devrimi İstanbul’un sahip olduğu Dünya Kenti işlevinin yitirilmesi anlamına geliyordu. Buna İstanbul’un başkentlik işlevini de Ankara’ya devretmesi eklenince, İstanbul’un kayıp süreci hızlandı.

1927 yılındaki ilk nüfus sayımında İstanbul Şehremaneti sınırları içinde 691.000 kişi yaşıyordu. Cumhuriyetin ilan edildiğinde kentin nüfusu muhtemelen 650.000 düzeyindeydi. Eğer 1914 yılında kentin 1.200.000 olan nüfus tahmini gerçekçi ise kent neredeyse *yarı yarıya küçülmüştü*. Tabii bu çok büyük bir küçülmeydi. 1935 yılında nüfus 741.000’ne, 1940’da 794.000’ne, 1945’de 861.000’ne, 1950’de 983.000’ne yükselmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan 27 yıl geçmiş olmasına karşın İstanbul 1914 yılındaki nüfusuna ulaşamamış bulunuyordu. İstanbul nüfusunun ülke nüfusuna oranı 1927’de % 5,1, 1935’de % 4,5 , 1940’da % 4,4, 1945’de % 4,5, 1950’de %4,7 olmuştur. Bu sayılar İstanbul’un nüfus artışının Türkiye’nin ortalamasından az

olduğunu gösteriyor. Bunda Alan Duben'in saptamasına göre İkinci Dünya Savaşına gelindiğinde İstanbul nüfusunda demografik geçişin büyük ölçüde tamamlanmış olması yanısıra İstanbul'un aldığı göç'ün çok yüksek olmamasının da payı vardı.

Nüfus dinamiğinin bu dönemde dikkati çeken bir özelliği İstanbul nüfusunun bu süre içinde *homojenleşmesi ve kozmopoliten niteliğini yavaş yavaş kaybetmesidir*. 1927 'de İstanbul nüfusunun yüzde 65'şi müslüman iken, bu oran 1935'de yüzde 70'şe, 1950'de yüzde 84'de yükselmişti. Rumları sayısı 1927'de 90.000'ne 1935'de 75.000'ne, 1945'de 70.000 ne, 1950'de 62.000'ne düşmüştü. Benzer şekilde Ermenilerin sayısı 1927'de 45.000 iken, 1935'de 39.000'ne düşmüş, 1945'de 43.000 'ne yükselmiş 1950'de yeniden 40.000'ne yükselmiştir. Yahudi nüfusu 1927'de 39.000 iken, 1935'te 26.000, 1945'de 31.000, 1950'de 26.000 olarak saptanmıştır. 1950 yılında kentteki yabancı sayısı 11.550'dü. Tabii ki bu nüfuslar kentin toplam nüfusuna oranlandığında küçülme çok daha çarpıcı olarak ortaya çıkacaktır.

Nüfus dinamiğinin üçüncü yönü olan *nüfus dağılımının mekansal farklılaşması* bu dönemin özellikle ilk yıllarında çok ilginç bir özellik göstermektedir. Karşımızda savaştan küçülerek çıkmış bir kent söz konusudur. Kent eski sınırlarının dışına taşma eğilimi göstermemektedir. Kentteki yangın alanları mevzii planlarla düzenlense bile yeni konut talepleri olmayınca yenilenmemekte harap yerler olarak kalmaktadır. Kent nüfusunun mekansal dağılımını düzenleyen mekanizmalar büyüyen bir kentin mekanizmalarından farklıdır. Artık gayri menkul alanında spekülatif karların canlandırıcılığı bulunmamaktadır.

Köktenci modernist bir yönetim, beklenilebileceği üzere, İstanbul'u da ciddi olarak planlamak çabası içine girmiştir. İstanbul'un planlaması Paris'in Bölgesel Planını hazırlayan *Prost'a emanet edildi*. 1936 ve 1937 yılında tarihi yarımada'nın ve Beyoğlu tarafının

1/5000 ölçekli planları hazırlandı. Bunlara Anadolu yakasında Üsküdar, Kadıköy ve Çamlıca'nın nazım planları 1940 yılında eklendi. Bunu da surlar dışındaki Eyüp ve Rami Planları izledi. Toplam olarak 6000 hektarlık alan için nazım planlar hazırlanmıştı. Bu plan daha önceki dönemin tramvay, banliyö treni ve deniz yolu hatları boyunca sıralanan gelişmelerinin kent merkezinde kesişmesinden meydana gelen formunu entegre bir ulaşım sistemi ve özellikle de motorlu araç ulaşımına uygun hale getiriyordu. Prost planı tamamen uygulanmasa da nüfus artışının hızlı olmadığı dönemlerde Yenikapı, Atatürk Bulvarı Unkapanı Köprüsü, Şişhane, Tozkoparan Caddesi başta olmak üzere, iyi tasarlanmış diğer yolların yapılması kent içinde erişebilirlik ilişkilerini değiştirirken nüfusun mekansal dağılımı konusunda yeni dinamikler yaratıyordu.

Bu dönem için genel olarak nüfusun mekandaki farklılaşması için söylenebilecek olan müslüman olmayan nüfusun sayısal olarak azalmasına paralel kent mekanındaki yayılımının azalmış olmasıdır. Bu azalma bir önceki dönemde gördüğümüz yoğunlaşma merkezlerinin çevresinde gerçekleşmiştir.

Planın uygulanması ve apartmanlaşma sürecinin başlamasının paralelinde kent mekanında prestij farklılaşması doğmuş ve bu dönemde nüfusun mekansal yeniden dağılım stratejisini belirlemiştir. Yeni açılan Atatürk Bulvarı çevresi, Taksim, Harbiye, Maçka , Nişantaşı, Şişli apartmanlaşmanın yoğunlaştığı semtler olmuştur. Kadıköy Pendik arasındaki Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı, Maltepe, ve Suadiye, sayfiye olma niteliklerini değiştirerek tüm yıl boyunca oturulan yerlere dönüşmüşlerdir.

Popülist Modernleşmenin Nüfus Dinamikleri

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de tek parti rejiminden çok partili bir siyasal rejime geçilince bir sosyal mühendislik anlayışı içinde köktenci modernite projesini uygulamak olanağı

büyük ölçüde azaldı. Uygulamada gerçekleşen popülist eğilimlere dayalı bir modernleşme süreci oldu.

Savaş öncesinde otarşik bir politika izlenerek içe kapalı bir ekonomik gelişme gerçekleştirilmeye çalışılırken, savaş sonrasında özellikle tarıma ağırlık veren bir dışa açılma süreci başladı. Tam bir sıçrama olmasa da, sık kullanılmaya başlayan liberalleşme söylemi içinde, özel kesime daha çok ağırlık verildi. Özel kesim eliyle sanayileşme özendirilirken, devlet eliyle sanayileşme de sürdürülmüştür. Ülke iç pazarının bütünlüğünü kurmada demiryolu ağırlıklı bir stratejiden **karayolu ağırlıklı** bir stratejiye geçilmiştir.

Tarımda yaşanan makinalaşma ve geçimlik tarımsal üretimden, ulusal ya da uluslararası pazarlar için üretime geçişin, ülkenin büyük kesimine yayılmaya başlamasıyla birlikte, **köylülüğün çözülmesi** hızlandı. Köktenci modernite döneminde sadece Ankara kentinin nüfusu yüzde 6 büyürken, II. Dünya Savaşı sonrasında tüm kentler yaklaşık olarak yüzde 6 hızla büyümeye başladı. Kentsel nüfus artış hızı en yüksek değerini 1965-70 döneminde yüzde 6,1 olarak almıştır.

Bu hızda yaşanan bir kentleşmenin bir önceki dönemde kurumsallaşmış, kenti bir nesne gibi tasarlamaya dönük, bir kent planlama anlayışının oluşturduğu meşruiyet kalıpları içinde başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesi, çok önemli zorluklar taşıyordu. Kente büyük sayılarla gelen, bu yeni gruplara iş yaratabilmek için, sanayi ve hizmetler alanına büyük miktarlarda yatırım yapmak gerekiyordu. Ayrıca bu grupların kentlere modernite projesinin normlarına uygun olarak yerleştirilebilmesi için de konut alanına, kentsel alt yapılar alanına büyük yatırımlar yapılmasına gerek duyuluyordu. Oysa Türkiye'nin bu dönemdeki **kapital birikim süreçleri** bu çapta bir yatırımı gerçekleştirmekten çok uzaktı. Öte yandan modernite projesinin meşruiyet çerçevesinin uygulanabilmesi için kente yeni gelenlerin belli

bir kültürel birikime, kenti kullanma becerisine sahip olması gerekmektedir. Oysa köyünden koparak kente gelen bu gruplar **bu tür kapasitelere sahip değildi**. Bu durumda ortaya çıkan çözüm **gecekondular** oluşmuştur. Bu toplumun modernist meşruiyet çerçevesine karşı emrivaki halinde oluşmuş "emergence" niteliğinde bir çözümdür. Bu "**emergence**" yalnız konut alanındaki gecekondu olgusunun ortaya çıkmasıyla gerçekleşmemiştir. Kentsel yaşamın değişik kesimlerinde ortaya çıkmaktadır. Birkaç örnek olarak; enformel işler, işportacılık, dolmuş, arabesk müzik, yapsatçılık vb. sayılabilir.

Türkiye'nin ve benzer ülkelerin deneyimleri göstermiştir ki, modernite projesinin yerleştirdiği **meşruiyet kalıbından** kolayca vazgeçilememektedir. Kentli elitler meşruiyet çerçevelerini kente gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu şekilde yeniden tanımlamaya hazır değillerdir. Gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu yeni bir meşruiyet çerçevesi oluşturamıyorlardı. Modernite projesi onların zihniyetlerini böyle bir uyuma kapamıştı. Onların bulabildiği çözüm kente gelen bu grupları köye geriye göndermektir. Bunun pratikte gerçekleştirilemez oluşunun karşısında yapabildikleri imar afları geliştirmek olmuştur. Bu aflar kentin gecekondu kesimleri için yeni bir meşruiyet çerçevesi getirmemekte, sadece belli bir zaman ve mekanda ortaya çıkan "emergence"ları affetmektedir. Bundan sonra her yerde yeniden modernite projesinin meşruiyet çerçevesi geçerli olacaktır. Bunun gerçekleştirilemeyeceğini herkes bilmektedir. Kente gelenlerin kapasitelerinde önemli bir değişiklik olmadan kente gelenler için **gecekondunun çözüm olmaktan çıkmasının** nesnel koşulları yaratılmıştır denilemez.

Bu dönemde popülist modernite ve bunun yarattığı sorunlar karşısında köktenci modernist eğilimler kendilerini yeniden üretmek için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bunu 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra Anayasal bir

kurum olarak Devlet Planlama Teşkilatının kuruluşunda ve planlı ekonomiye geçiş arayışlarında görüyoruz. Yeni anayasada devletin *refah devleti* olarak tanımlanması, planlamayla yeniden ithal ikamesi ağırlıklı bir sanayileşmeye geçiş, dengeli bir kentleşme arayışı, modernist beklentileri belli bir süre canlandırmıştır. Bu bağlamda Milli Fizik Planların yapılması gibi uç modernist öneriler gelişmiş. Mimarlıktan ayrı bir kent planlaması eğitimi gelişmiştir.

Bu arayışlara karşın hızlı kentleşme sürmüştü, özellikle ülke yerleşme sisteminin en üstünde yer alan büyük kentlerde gözlenen yeni kent sorunları ülke gündemine oturmuştur. Kentler kamu ulaşım sistemlerini geliştirmekte geri kalmışlar, Kentler tek tek binaların eklenmesiyle, kent merkezlerini sürekli sıkıştıran bir *yağ lekesi halinde* kent mekanında yayılmışlardır. Bu büyüme biçimi *yık yapı süreçlerini* özendirerek *modernleşmenin yıkıcı yüzünü* sergilemeye başlamıştır. Özellikle büyüklüğü 200.000'ü aşmış kentlerde konut ısıtması dolayısıyla kış aylarında *yoğun bir hava kirliliği* yaşanmaya başlamıştır.

İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusu 1950 yılında 983.000, 1960'da 1.467.000, 1970'de 2.133.000, 1980'de 2.773.000 olarak saptanmıştır. İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1950'de yüzde 4,7, 1960'da yüzde 5,3, 1970'de yüzde 5,9, 1980'de yüzde 6,1 olmuştur. Ama artık İstanbul belediye sınırları içine sığmamaktadır. Ana kentin çevresinde 1980 yılında 32 bitişik belediye yer almaktaydı. Bu belediyeler kompleksinin nüfusu metropoliten nüfus olarak adlandıırırsak, bu nüfusun 1960 yılında 1.736.000, 1970'de 2.849.000, 1980'de 4.643.000 olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴ İstanbul'un metropoliten alanı içindeki nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1960'da yüzde 6,3, 1970'de yüzde 8,0, 1980'de yüzde 10,4 olmuştur.

İstanbul'da nüfus yığılması bir önceki

dönemden farklı olarak görece önemini sürekli artırmıştır. Beklenilebileceği üzere esas büyüme İstanbulun çevresinde yeralan belediyelerde olmuştur.

Bu dönemde metropoliten nüfus artışı üç ögeden oluşuyordu. Bunlardan en önemlisi Türkiye'nin yaşamaya başladığı hızlı kentleşme dolayısıyla İstanbul'un özellikle karadeniz kıyıları başta olmak üzere tüm Türkiye'den aldığı göçtü. 1940'lı yıllara geldiğinde İstanbul nüfusunun demografik geçişi tamamladığını görmüştük. Ama göçle kente gelen yeni gruplar İstanbul'a yüksek doğurganlık taşıyordu. Bu gruplar demografik geçişi İstanbul'da yaşayacaktı. Üçüncü öge ise metropoliten alanın mekanda yayılması sonucu yeni alanların nüfusunun metropoliten alana katılmasıyla gerçekleşiyordu.

Nüfus'un *niteliklerine ilişkin farklılaşma dinamiğinin* bu dönemde de bir önceki dönemde ki devam ettiği söylenebilir. Nüfusun etnik homojenliği sürekli artış göstermiştir. Ne yazık ki bir önceki dönemdeki verilere sahip değiliz. 1960 yılında Ermeni nüfusu 37280 iken 1965'de 29479'za düşmüştü. Rum nüfusu 1960'da 49081 iken, 1965'te 35097'ye inmişti. Yahudi nüfusu 1960'da 16754 iken 1965'de 8606'ya düşmüştür. Bu sayılarda İsrail'in kuruluşundan sonra Türkiye'den ayrılan yahudi nüfusunun etkisi açıkça görülmektedir. Daha sonraki yıllardaki gelişmeleri nüfus sayımlarından izemiyoruz. İstanbul'da 1970 sayımında yabancı tabiyetindeki nüfus 17855 iken, 1980'de 10.303'ze düşmüştü.

Nüfusun *mekandaki yayılımının farklılaşmasına ilişkin* üçüncü dinamik de, bir önceki dönemin köktenci modernitesinin meşruiyet kalıpları içine sığmıyor, bir yandan yaşanan olguların gerçekleri, öte yandan da çok partili rejimin popülist/kayırmacı siyaset pratikleri tarafından şekillendiriliyordu.

Köktenci modernitenin meşruiyet kalıplarına göre bir kentin büyümesi ve nüfusun mekansal dağılımı planlamayla

yönlendirilmeliydi. II. Dünya Savaşı öncesinin yavaş büyüyen kentinde Prost'un planları belli bir ölçüde denetimi sağlayabiliyordu. Ama savaş sonrasında İstanbul çok hızla büyümeye başlayınca bir yandan yeterli planın üretilmeyişi, öte yandan hızlanan arazi spekülasyonu planlı denetime olanak bırakmıyordu. Bu nedenle Türkiye Müşavir Heyetine, Piçinato'ya, Högg'e planlar hazırlattı. Ama hızla büyüyen kentte planlama'nın yetersiz kalması, Adnan Menderes'in İstanbul'da İmar Operasyonlarına yol açtı. Gerçekte bunun siyasal taktiklerden kaynaklanan nedenleri vardı. Hızlı büyüyen kentte yaşanmaya başlayan trafik sorunları da İstanbul'u yaşanmaz hale getirmişti. Aslında Menderes operasyonlarının yapılma biçimi, planla ilişki kurma biçimi modernist meşruiyet kalıplarına çok sığmıyordu. Bu dönemde modernist meşruiyeti yalnız gecekondular değil devlette aşırıyordu. 27 Mayıs müdahalesi sonrasında, plana dayanan meşruiyet yeniden üretilmeye başladığında kent planlamasının hızlı kentleşme karşısında yetersizliği fark edilerek bölge planlama sisteme sokulmaya çalışıldıysa da pratikte etkili olamadı. Sonuçta İstanbul'un gelişmesi *yarı planlı, yarı plansız* olarak yönlendirildi.

Bu dönemde nüfusun mekansal dağılımının betimlenmesinde, konut alanlarının mekansal dağılımıyla temsil edilebileceği kabul edilirse, konut alanlarının dağılımı üzerinde durmak yeterli olacaktır. Bu dönemin konut dağılımını belirlemekte temelde üç mekanizmanın etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi İstanbul MİA'sının yapı değiştirmesi, ikincisi bu dönemde İstanbul'da sanayinin kent mekanındaki yeni dağılımı, üçüncüsü ise *boğaz köprüsü ve çevre yollarının* yapılmasıdır. İstanbul'da bu dönemde MİA'nın tarihi yarımada bulunan kesimi bir kuvöz işlevi görmüş içinde büyüme eğilimi gösteren üretim ve bazı hizmet işlevlerini kent merkezi dışına göndermiştir. Öte yandan MİA'nın Taksim Şişli yönünde bulunan kesimi Mecidiyeköy ve ötesine yayılmıştır. Boğaz

köprüsü ve çevre yolları bağlantısı kentin iki yakasını bağladığı gibi, kent içindeki erişebilirlik ilişkilerinde köklü bir değişime yaratmıştır.

Kanımda bu dönemde kent formunu esas belirleyen İstanbul'da hızla gelişen sanayileşme sonucu ortaya çıkan üretim tesislerinin mekansal dağılımı olmuştur. Bir önceki dönemde üretim kuruluşları MİA çevresinde ve Haliç boyunca kümelenmişti. Bu kümelenmede elektiriğin Haliçteki otoprodüktörlerle üretilmesinin payı yüksekti. Ama bu dönemde *elektrik üretiminin enterkonnekte sistemlerle* dağıtılmaya başlaması sanayi kuruluşlarının metropoliten alanda desantralize olmasını kolaylaştırmıştır. Küçük ve orta boy sanayi tesisleri şehir merkezinden çok uzaklara gidemiyordu. Tarihi yarımada desantralize olanlar Surların dışında ve belediye sınırları dışında Eyüp'ten Zeytinburnuna kadar uzanan bir yay üzerinde yer alıyordu. Bu yay üzerinde dört sanayi odağı oluşmuştu. Bunlar, Alibeyköy, Rami-Topçular, Topkapı-Sağmalcılar, Kazlıçeşme-Zeytinburnu odaklarıydı. Bu odaklardan sanayi yollar boyunca yayılıyordu. Rami-Topçular odağının yayılması Gaziosmanpaşa (Taşlıtarla) Küçükköy ekseninde gerçekleşmişti. Haliç'in kuzeyinde de üç odak oluşmuştu. Bunlar Kağıthane, Bomonti-Feriköy, Levent-Esentepe, odaklarıydı. Boğazın batı kıyılarında Ayazağa köyünde, İstinye'de ve Büyükdere vadisinde bazı kümelenmeler oluşmuştu. Boğazın doğu kıyısında Beykoz-Paşabahçe'de, Anadolu tarafında Kartal, Maltepe-Cevizli ve Kartal-Taşocakları yöresine toplanmıştı. Sanayi işgücünün yüzde 58,2 si MİA'dan 4-9 km uzaklıktaki halka içinde yer alıyordu. Bu sayı üretim alanları mekansal dağılımının, bir metropoliten alanın sanayi dağılımından çok uzaktı. Bunun için değişik yazılarımda İstanbul'u bir metropoliten alan olarak nitелеmek yerine *azman sanayi kenti* diye adlandırdım.

Bu sanayinin emeği kente yeni gelen göçlerle karşılanıyordu. Bu nüfus ise sanayi kümelenmeleri yakınındaki gecekondular

alanlarında yaşıyordu. Sanayi dağılımıyla gecekondular alanlarının dağılımı paralel gidiyordu. İlk gecekondular Zeytinburnunda başlamış onu Taşlıtarladaki gecekondular alanları izlemişti. Bunları Bakırköy'deki sanayi alanlarına hizmet veren Osmaniye tamamladı. Tarihi yarımada Küçükköy, Sağmalcılar, Esenler, Güngören, Bahçelievler, Şirinevler, Safraköy, Halkalı gecekondular alanları oluştu. Alibeyköy gecekondular alanı tarihi yarımada gecekondular alanlarından Haliç'in kuzeyindeki gecekondular alanlarına geçiş noktasında bulunuyordu. Haliç'in kuzeyinde Kağıthane, Gültepe, Çağlayan, alanları gelişti. Mecidiyeköy, Kuştepe ve Gültepe gecekondular Levent ve Bomonti sanayi bölgelerine işgücü sağlıyordu. Boğazın batı yakasındaki Nafibaba ve Baltalimanı gecekondular alanları yer alıyordu. Boğazın doğu yakasında ilk gecekondular alanları Beykoz'da gelişti. Üsküdar civarında Selamsız, Sinekli-tepe (Libade), Çengelköy, Ümraniye gecekondular alanları oluştu. Kadıköy civarında ilk önemli gecekondular gelişmesi Fikirtepe'de oldu. Ankara karayolu boyunca, Küçükyalı'da, Maltepenin kuzeyinde Gülsuyu, Yakacık yakınında Topselvi, Yeşilbağlar Tuzlanın batısında Göçmen, kuzeyinde Taşpınar, Gebze yakınında Kaynarca gecekondular alanları olarak sıralandı.

Kentin imarlı alanları ise genellikle apartmanlarla yapılanıyordu. Bu apartmanlaşma genelde üç farklı aktör tarafından gerçekleştiriliyordu. Bunlar Emlak Bankası, kooperatifler ve yapsatçılar olarak sıralanabilir. **Emlak Bankası** Levent mahalleleri ve Ataköy'de olduğu gibi yüksek kaliteli konut alanları oluşturularak kentin yüksek gelirli eğitilmiş nüfusunu çekiyordu. **Kooperatifler** hem beyaz yakalılar hem de görel olarak yüksek gelirli mavi yakalılar tarafından kuruluyor, kredi kullanabilmeleri için imar planı bulunan yerlerde inşa ediliyordu. Bunlar arasında Ortaköy'de Şeker Şirketi, Bebek'in ötesinde Etiler, Yenikentte Kalende, Sarıyer de Zümrüt Evleri sayılabilir. Anadolu yakasındaki kooperatif

eliyle sunumun büyük bölümü Bağdat Caddesinin kuzeyinde ve Yakacık yolu üzerinde yereldi.

Apartmanlaşmanın büyük kesimi **yapsatçı** diye adlandırılan, çoğu kez varolan binaların yıkılıp yerine daha yüksek yapılmasını sağlayan, küçük girişimcilerce gerçekleştiriliyordu. Bu tür apartman arzının bir bölümü Londra asfaltıyla sahil arasında gerçekleşti. Yeşilyurt ve Bakırköy bu tür arzın etkili olduğu semtlerdi. Tarihi yarımada suriçinde Aksaray, Saraçhane, Fatih, Haliçiler, Karagümrük, Haseki ve Fındıkzade, Haliç'in kuzeyinde Topağacı, Teşvikiye, Nişantaşı Osmanbey, Şişli, Mecidiyeköy'ün eski dokuları bu süreçle dönüştü. Bu bölgelerdeki boş alanlar da bu tür süreçlerle doldu. Anadolu yakasında da Kadıköy Bostancı arası bu tür bir dönüşüm yaşadı. Yapsatçı apartmanları Bağdat caddesinin güneyinde yereldi. Bostancı Tuzla arasında düşük yoğunluklu bahçeli evler gelişti. Tuzla Gebze arasında daha büyük bir girişim sonucu Bayramoğlu Sahil sitesi oluştu.

Modernleşme Aşınırken Nüfus Dinamikleri de Değişiyor

1980 sonrasında İstanbul'un öyküsünde önemli değişimler oldu. Bu değişimin içten ve dıştan kaynaklanan nedenleri vardı. İçte hem **24 Ocak 1980 kararları**, hem de **12 Eylül 1980 müdahalesi** dolayısıyla Türkiye'nin yaşamında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye'nin ekonomik politikası korumacı karma ekonomi anlayışını terkederek, neo-liberal çizgide, dışa açık ihracat ağırlıklı bir politika uygulamaya geçilmiştir.

Türkiye'nin dışdünya ile ilişkilerini artırması dünyada yaşanmaya başlayan büyük dönüşümden etkilenmeye başlamıştır. Dünya kentlerin niteliklerini önemli ölçüde yeniden tanımlayan, **fordist üretimden esnek üretime, sanayi toplumundan bilgi toplumuna, ulus devletler dünyasından küresel bir dünyaya** geçiş yaşarken, modernite kendisini yeniden üretemeyerek **postmodernist** eleştiriler karşısında önemli aşınmalar yaşıyordu. Bunun

sonucu bilim, ahlak ve sanat alanlarında post modernist gelişmeler ortaya çıkıyordu. Türkiye’de bu gelişmelerden hızla etkilenmeye başlamıştı.¹⁵

1989 yılında Sosyalist Blok’un çözülmesi Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya’nın Pazar ekonomilerine dönüşmeleri Türkiye’nin özellikle İstanbul’un önünde yeni bir fırsat açmıştı. İstanbul I.Dünya Savaşı sonrasında kaybetmiş olduğu “**Dünya Kenti**” olma fırsatını yakalamıştı. 1990’lı yılların ortalarından itibaren siyasetçiler ve iş çevreleri

“**Yaşanabilir Bir Dünya Kenti İstanbul**” vizyonu üzerinde uzlaşmış bulunuyordu.

Türkiye’nin Avrupa Birliğine tam üyelik için başvurmuş olması da bu vizyonu güçlendiriyordu.

Küreselleşen dünyada ülkelerin yarışması büyük dünya kentleri aracılığıyla oluyordu. Türkiye’nin de dünyada etkili olabilmesi bakımından İstanbul’un bir dünya kenti olma potansiyeline sahip olması önemli bir fırsat oluşturuyordu. Bu dönemde Türkiye’nin bu fırsatı değerlendirebildiği söylenebilir. İstanbul, henüz birinci kategorideki en etkili 10 dünya kenti arasına girmiş olmasa da ikinci kategorideki 20-25 kadar dünya kentlerinden biri haline gelmeyi başardığı söylenebilir. Kendisinin oldukça geniş coğrafyası içinde İstanbul’la yarışabilecek bir başka kent bulunmamaktadır.

İstanbul bir dünya kenti işlevini kazanarak, kendi uluslar arası ekonomik hinterlandını denetleyerek örgütlerken, finans merkezi olarak ortaya çıkarken, bu hinterlanda kapital ihraç eder hale gelirken, bir sanat ve kültür odağı olarak dikkati çekmeye başlarken nüfusu 10 milyonun üzerine çıkıyor ve kendisini de bir “**kentsel bölge**” haline dönüştürüyordu. Günümüzde bir büyük kentin merkezinden kırsal alana kadar uzanan kesiminde yeralan çok sayıda yerleşme telefon, TV, bilgisayar/internet gibi elektronik araçlar ve medya olanaklarıyla bir birine bağlanarak bir bütünlük oluşturmaktadır. Bunun gerisinde Fordist üretimin düşey

bütünleşmesinin yerini, **düşey ayrışmanın** alması ve onun yerine esnek üretimin geçmeye başlamasıyla **yatay bir bütünleşmenin** gelişmeye başlaması yatmaktadır. Bunun paralelinde merkezden ayrılan sanayiler, hizmetler hatta konut alanları kentsel bölgede yeni odaklanmalar yaratmaktadır. Merkezdeki işlevlerin bir kısmı merkezi terkederek kentsel bölgeye yayılırken merkezi yeniden yapılanmaya hazır hale getirmektedir. Kent merkezlerindeki çok sayıdaki kuruluşun kentsel bölgede yer seçmesi yanısıra perakende ticaretin de büyük alışveriş merkezleri halinde motorlu araçlarla kolayca ulaşılabilen yerlere inşaa edilmesi de merkezlerin çekiciliğini azaltarak sorun olarak ortaya çıkma potansiyeli taşımaktadır.

Azman bir sanayi kenti olan İstanbul’un bir kentsel bölge haline dönüşmesi için kent içinde ve yönetim anlayışında yeni gelişmeler gerekiyordu. Azman sanayi kentinden Dünya Kentine dönüşürken beklenileceği üzere hizmet sektörünün payının yükselmesi kadının işgücüne katılımının artması gerekmiştir. Kent bir önceki dönemdeki tek tek binaların eklenmesiyle, küçük sermayenin girişimciliğiyle büyüyen kent yerine, büyük sermayenin öncülüğüyle toplu konutlarla, organize sanayi bölgeleriyle, eğitim ve hizmet alanları kampüsleriyle, kent parçalarının eklenmesiyle büyümeye ve dönüşmeye başladı. Dünya kenti haline gelen İstanbul’un **uluslararası emlak pazarının** bir parçası haline gelmesi kenti dönüştürmekte güçlü sermaye gruplarını çekmesine neden oldu.

Bu dönüşümün yaşanmakta olmasının en açık kanıtı, kent siyasetçilerinin söylemlerini bir önceki dönemde adı bile geçmeyen **dönüşüm projelerinin doldurmuş** olmasıdır. dönüşüm projeleri değişik kategoriler halinde ortaya çıkmaktadır. Bunlar değişik kategoriler halinde toplanabilir. Bunlardan bir grubu popülist dönemin meşru olmayan gelişmelerinin sonuçlarının ortadan kaldırılmasına dönüktür. Bunlar arasında deprem güvenliği olmayan

kesimlerdeki yenileştirmeler ve gecekondular alanlarında gerçekleştirilmek istenilen dönüşümler sayılabilir. İkinci grupta ise azman sanayi kentinden kentsel bölgeye dönüşüm sırasında ortaya çıkan projelerdir. Kentin MİA'sındaki faaliyetlerin çevreye taşınmasının geriye bıraktığı alanların yeniden işlevlendirilmesi ve tarihsel özelliklerinin dolayısıyla kimliğinin korunmasına ilişkin gelişmeler/projelerdir. Bu kapsam içinde kentin eski kesimlerinde Kuzguncuk, Cihangir'de gözlenen *soylulaştırma (gentrification) süreçleri* ya da Sultanahmette boşalan alanların otellerin ve turizmle ilgili faaliyetler tarafından yeniden yapılandırılmasında görülmektedir. Bu dönüşümlerin kendiliğinden oluşmaya bırakılması yerine yeniden canlandırma projelerinin haline getirilmesinden de söz edilebilir. Akaretler örneğinde olduğu gibi. İlk iki grupta yer alan dönüşüm projelerinin gerekliliği konusunda kuşku yoktur. Ama dönüşüm projelerinin bir kesimi konusunda böyle bir oyaşma bulunmamaktadır. Ben bu tür dönüşüm projelerini *sahte (pseudo) dönüşüm projeleri* diye adlandırmak eğilimi taşıyorum. Bu üçüncü grup dönüşüm projeleri genellikle kent yöneticilerinin ideolojik ya da ahlak konusundaki takıntılarını karşılamak için üretilmektedir. Birincisine örnek olarak tarihi yarımada İstanbul Manifaturacılar Çarşısının yerine "Yeni Osmanlı" bir takıntıyla Osmanlı konağı yapılmasında, ikincisine örnek olarak roman mahallesi "Sulukule" nin yenilenmesinde verilebilir.

Birinci dinamiği oluşturan, *İstanbul kentsel bölgesinin nüfus artışı konusunda* bir şey söyleyebilmek için bu bölgenin sınırlarının bilinmesi gerekir. Oysa kentsel bölge kavramı sınır belirleyebilmek bakımından oldukça belirsizdir. Böyle bir hesaplama yapabilmek için İstanbul'un kentsel bölgesi konusunda oldukça muhafazakar bir kabul yaptım. Bu kabule göre kentsel bölgenin İstanbul iliyle, Kocaelinden

Gebze, Tekirdağ'dan Çerkezköy ve Çorlu ilçelerinden oluştuğunu varsaydım. Bu kabule göre kentsel bölgenin nüfusu 1980 yılında 4.964.000, 1990 yılında 7.762.000, 2000 yılında 10.702.000, 2007 yılında 13.452.000 olarak hesaplanmıştır. Kentsel bölge nüfusunun Türkiye nüfusu içindeki oranı 1980'de yüzde 11,10 iken 1990'da yüzde 13,74'e 2000'de yüzde 15,78'e, 2007'de ise yüzde 19,05'şeye yükselmiştir. Ülke nüfusunun yaklaşık beşte biri İstanbul kentsel bölgesinde yaşamaktadır.

Bu artışta doğum yoluyla nüfus artışının payı yüksek değildir. Ülkenin 1950'li yıllarda yüzde 2,8 düzeyinde olan nüfus artış hızı 1997 yılında yüzde 1,4'e düşmüştür. Türkiye demografik geçişte önemli bir ölçüde yol almıştır. Tabii bu yol alış ülke mekanında önemli farklılaşmalar gösteriyordu. 1993 yılında toplam doğurganlık hızı kentlerde 2,4 iken kırsal yerleşmelerde 3,1 olarak saptanmıştır. Batı Anadolu'da toplam doğurganlık hızı batıda 2 iken Doğu Anadolu'da 4,4 olarak saptanmıştır. İstanbul'da bu oranlar daha da düşüktür. Bu durumda nüfus artış bir yandan göçlerden öte yandan alan büyümesinden kaynaklanmaktadır.

İstanbul *nüfusunun niteliksel değişmelerine* ilişkin bilgiler nüfus sayımlarından artık elde edilememektedir. Buna karşın *Nüfusun niteliklerine göre mekansal dağılımının farklılaşması* konusunda Murat Güvenç'in çalışmaları dolayısıyla diğer dönemlerde bulunmayan bilgilere sahip bulunuyoruz. Güvenç nüfus sayımları verilerinden yararlanarak 1990 ve 2000 yılları için İstanbul mahallerindeki nüfusun profil farklılaşmasını ve iki tarih arasındaki değişimleri betimlemiştir.¹⁶

Güvenç'in betimlemesinde kentin denizle ayrılmış üç bölümünde üç odak açıkça ortaya çıkmıştır. 1990 yılında tarihi yarımada Ataköy, Bahçelievler, Yeşilköy, Yeşilyurt ayrıca Fatih semtinde de Adnan Menderes Bulvarıyla Millet Caddeleri arası farklılaşmış bir odak olarak ortaya çıkmaktadır. Haliç'in kuzeyinde

Kabataş -Cihangir- Maslak arasındaki bölüm, Anadolu yakasında ise İkinci Köprü – Bostancı sahil bandı E5 arasındaki alan farklılaşmış bir odak olarak belirmişlerdir. Bu üç odak yüksek eğitim düzeyleri, küçük hane halkı büyüklükleri,mülk sahipliği ve beyaz yakalı işlerde çalışmak bakımından İstanbul kent bölgesini diğer alanlarından farklılaşıyordu. İstanbul'da E5 kuzeyi ve güneyi bir başka farklılaşma eksenini oluşturuyordu. Kuzeyde eğitim düzeyi daha düşüktü, mavi yakalılar bu mahallelerde yaşıyordu.

2000 yılı nüfus sayımının sonuçlarına dayanarak yapılan araştırmada ise E5'in kuzey ve güneyinde gözlenen eğitim düzeyi karşıtlığı Tuzla-Pendik kısmı dışında büyük ölçüde erimiştir. Bu erime kendisini hane halkı büyüklüğü ve varlık sahipliğinde de göstermektedir. 2000 yılında beyaz ve mavi yakalılar karşıtlığı 1990 yılına göre daha açık olarak çıkmaktadır. 1990'ın üç odak bölgesi farklılığını korumaktadır. Bu dönemde tüm çalışanlar içinde beyaz yakalı işlerin oranı yükselmiş, mavi yakalıların oranı azalmıştır. Anadolu yakasının tamamında ve Beyoğlu yakasının büyük bölümünde beyaz yakalılar hakimdir. Tarihi İstanbul'da mavi yakalı işgücü profilleri bulunmaktadır. Burada mavi yakalılar Yeşiköy ve Rumeli feneri arasındaki iç bükey çizginin batısında toplanmışlardır.

IV. SONUÇLANDIRIRKEN

İstanbul'un yaşadığı değişik niteliklerdeki modernleşme sürecinin nüfus dinamiklerine etkileri konusundaki sunuşumun sonu gelmiş bulunuyorum. Bu sunuş içindeki anlatıyı kurarken en çok sıkıntısını çektiğim konu demografik verilerin kıtlığı ve varolanlarında

yeterince işlenmemiş olmasıydı.

Konuşmama son verirken iki konuya daha değinmek istiyorum. Bu konuşmayı dinleyenler muhtemelen 1980 sonrasında niye modernitenin aşınması dediğim konusunu soracaklardır. Bu nedenle bu soruya şimdiden bazı yanıtlar vermek istiyorum. Burada modernitenin aşınması derken, post-modernist bir duruma geçilmediğini, ama post-modernist durumun bazı özelliklerinin sistemi etkilediğini anlatmak istemişim. Bu dönemde İstanbul'un azman sanayi kentinden kentsel bölgeye dönüşümü sürecinin ortaya koyduğu yapı sıkı bir bütünlükten, çok esnek parçalanmış bir mozaik hale gelmiş bir kentsel dokuyu işaret etmektedir. Bu çeşitlilik ve farklılıklar içeren yapı modernitenin kentinin özelliklerini yitirmiştir. Modern kentin kamu alanı ahlakı içinde bu dönemin kapıları halka kapalı yerleşmelerine (gated communities) yer bulmak olanağı yoktur.

Bu yeni kentsel yapı ve yeni yapılanma süreçleriyle modernist dönemin geleceği doğru kestirerek kentin gelişme kalıbını yirmi yıl önce belirleyen ve her tür emrivakiye kapalı planlama anlayışının uzlaşamayacağı açıkça ortaya çıkmıştır. Bu durumda daha esnek planlama anlayışları gelişmiştir. Katılımcı pratiklerle hazırlanan stratejik planlar ortaya çıkmıştır. Yeni haliyle bu planlamayı modernist mi post-modernist olarak mı adlandırmak gerekecektir. Planlamanın temelde modernist bir kategori olduğu düşünülerek post modernist eleştiriler karşısında planlamanın kendini yeniden yapılandırması olarak görmek doğru olur kanısındayım. Ne yazık ki İstanbul'da planlama bu yeniden yorumlamayı gerçekleştirememiş bulunmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Bu konuda düşünce tarihi ağırlıklı bir sunu için bkz: İlhan Tekeli:” Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 3, Modernleşme ve Batıcılık,, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002,s.19-42.

² Benjamin C.Fortna: *Mekteb-i Hümayun*, İletişim Yayınları, İstanbul,2005.

³ Necmettin Akyay ; Osmanlı İmparatorluğu’nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar; H.Ü.Toplum Hekimliği Bölümü Yayını, No.10, Ankara,1982.

Nil Sarı: “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”. Bila Ak, Adnan Ataç(Yay.Haz.) *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sepozyumu*, Sağlık Bakanlığı,Ankara,2000, s.22

Daniel Panzac:*Osmanlı İmparatorluğunda VEBA 1700-1850*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Ekim 1997.

Nuran Yıldırım: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Korumucu Sağlık Uygulamaları”,*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1331-1335.

⁴ Justin McCarthy: *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

⁵ Kemal H.Karpat: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

⁶ Alan Duben ve Cem Behar: *İstanbul Households, Mariage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge,1991.

⁷ Alan Duben: Kent Aile, Tarih, İletişim yayınları, İstanbul,2002.s.144,148,192.

⁸ İlhan Tekeli:” Türkiye’nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler” Ayhan Kaya- Baha Şahin (Derleyenler): *Kökler ve Yollar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,İstanbul, Şubat 2007,449-455.

⁹ Cem Behar:*Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996,s.56,73-77.

¹⁰ İlhan Tekeli Selim İlkin: “28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatname’nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine”, İlhan Tekeli Selim İlkin:*Cumhuriyetin Harcı Cilt.3*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Eylül 2004,s.27-62.

¹¹ İlhan Tekeli:” Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması”, Sibel Bozdoğan Reşat Kasaba(Editöler) *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1998,s.142-145.

¹² İlhan Tekeli : *The Development of the İstanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, IULA –EMME, İstanbul, 1994.s.41-47.

¹³ İlhan Tekeli:” Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması” , Yıldız Sey (Editör), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Türkiye Tarih Vakfı, İstanbul, 1998,s.1-24.

¹⁴ İlhan Tekeli: “Yüzelli Yılda Toplu Ulaşım”,*İstanbul*, Sayı.2 ,1992,s.27.

¹⁵ TÜBA Yerleşme Bilimleri Öngörü Çalışma Grubu:*Yerleşme Bilimleri/ Çalışmaları İçin Öngörüler*, TÜBA Raporları, Ankara, 2006.

¹⁶ Murat Güvenç vd.:*EK-1a İstanbul 1990, İstanbul Metropolitan Alan Çalışmaları*, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara,2005.

Murat Güvenç vd.:*EK-1b İstanbul 2000, İstanbul Metropolitan Alan Çalışmaları*, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara,2005.

Murat Güvenç vd.:*EK-1c 1990-2000 İstanbul 1990, İstanbul Metropolitan Alan Çalışmaları*, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara,2005.

İSTANBUL'UN MODERNLEŞME ÖYKÜSÜ*

İlhan TEKELİ**

I.GİRİŞ

İstanbul Doğu Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarına başkentlik yapmış olan bir kent. Bu yazıda onun bu görkemli eski tarihi üzerinde değil, 1830'lu yılların sonlarına doğru içine girdiği modernleşme süreci içinde 1980'li yılların ikinci yarısına kadar uzanan 150 yıllık dönemde yaşadığı dönüşümün öyküsü anlatılmaya çalışılacaktır.

İstanbul'un yaşadığı bu dönüşümün dinamiğini Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı modernleşme süreci oluşturmuştur. Modernleşme Avrupa'nın tarihsel gelişmesi sırasında Atlantik kıyılarındaki ülkelerde, özel koşullarda ortaya çıkmıştır. Ama Modernite projesi bir yerde ortaya çıktığında, o noktada kalmamakta tüm dünyayı dönüştürücü sonuçlar yaratmaktadır. Modernite projesi öncesine göre dört farklı boyutta değişiklik yaratmaktadır. Bu

değişmelerin *birinci boyutu* ekonomi alanına ilişkindir. Bu alanda kapitalist ilişkiler içinde, fosil yakıtlardan elde edilen enerjiye dayanan bir üretim yaparak, sanayi devrimi gerçekleştirilmiştir. Bu toplumda ürünler metalaşmış, emek ücretli hale gelmiş, liberalist mülkiyet anlayışı kurumsallaştırılmış, ekonomik ilişkiler tüm dünyaya açılarak, kapitalist bir birikim rejimi kurumsallaştırılmıştır. Modernleşmenin *ikinci boyutu* bilgiye, ahlaka, sanata ve ahlaka yaklaşımıdır. Bu üç alan, birbirine göre otonomi kazanmış ve her biri evrensellik iddiası taşıyor hale gelmiştir. İnsanın gerek doğal, gerek toplumsal, olguların doğru bir temsilini yapabileceğine, dolayısıyla bu temsile dayanarak evrensel geçerlilik iddiası taşıyan doğa ve toplum bilimlerinin kurulabileceğine inanılmaktadır. Modernitenin evrensellik iddiası sadece bilgi alanında değil,

* KAYNAK Antik Çağ'dan XXI.Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, Cilt.1

** Prof. Dr. İlhan TEKELİ, ODTÜ

ahlak ve hukuk alanında da kendini göstermektedir. Modernleşmenin **üçüncü boyutunu** geleneksel toplum bağlarından kurtulmuş, kendi aklıyla kendini yönlendirebilen, özgürlük talebi olan bir bireyin doğmuş olması oluşturmaktadır. Bu bireyler eylemlerinin sonuçları üzerinde düşünerek, kendi eylemlerini yeniden biçimlendirebilmektedir. Bunlar eğitilmiş, kapasiteleri geliştirilmiş, belli bir yöreye hapsolmayan, kendini tarihsel gelişme içine yerleştirebilen, akışkanlığı yükselmiş bireylerdir. Bu bireyler yerelliğin ötesindeki, daha büyük bir toplumsal alanda, eşitler olarak yer almakta, yani yurttaşlık sorumluluğuyla içinde bulunduğu topluma katılmaktadır. Modernitenin **dördüncü boyutunu** toplumların yenilenen kurumsal yapısı oluşturmaktadır. Bu tür ekonomik faaliyetler içinde, kendi yaptıkları üzerinde düşünen bireylerden oluşmuş bir toplumda, yeni bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ulus devletler ortaya çıkmıştır. Bireyin varlığını anlamlı kılan zaman ve mekan uzaklıkları artmıştır.

Avrupa'nın Atlantik kıyılarındaki toplumlarda yaşanan modernleşme hızlı bir teknolojik gelişmeyi ve üretim artışı olanaklı kılmaktadır. Böyle bir kapitalist birikim biçimine sahip dinamik bir ekonomi için ulus devletin iç pazarı belli bir süre sonra dar gelmekte, dışa yayılma ve kendi dışındaki dünyayı dönüştürerek denetim altına alma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Bu eğilime modern dünyanın bilgiye ve hukuka yaklaşımındaki evrensellik iddiası da eklenince modernleşmiş ulus devletlerin kendi çevresindeki toplumları dönüştürme potansiyeli de artmaktadır.¹

Tarihsel olarak Avrupa'nın belli bir yöresinde yaşanmış olan modernleşmenin içinde doğduğu ulus-devletlerin içine sığmayarak

dışına taşması ve çevresindeki ülkeleri dönüştürmeye başlaması sonucunda 18 yüzyılın sonunda ve 19 yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'nın modernleşme deneyiminin "modernite projesi" olarak görülmesine yol açmıştır. Modernite projesi yayılıp dünyayı dönüştürmeye başladığında Osmanlı İmparatorluğu 'da payını almaya başladı. Bir yandan yaşanan askeri başarısızlıklar öte yandan İmparatorluktan ulus devletlerin doğmaya başlaması, modernite projesinin etkilerinin Osmanlı İmparatorluğuna ulaşmasının ilk habercileriydi. Bu etkiler İngilizlerle 1938'de imzalanan ticaret anlaşması ve 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında yoğunlaştı.

İstanbul'un 150 yıllık modernleşme öyküsü, bu yazıda üç döneme ayrılarak anlatılacaktır. **Utangaç Modernleşme diye adlandırılan birinci dönem** 1838-1923 yılları arasını kapsayacaktır. Osmanlıların modernleşme konusundaki adımlarının çekingenliğine işaret etmektedir. Oysa 1923-1948 yılları arasındaki **ikinci dönemde** moderniteye bağlılık cesaretle ifade edilmektedir. Tam bir **köktenci modernite projesi** uygulanması bulunmaktadır. **Üçüncü dönem** 1948-1980 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde tek parti rejiminden çok partili bir rejime geçişle birlikte **popülist bir modernleşme** yaşanmaktadır. 1980 yılı sonrasında modernite projesinin aşınmaya başladığı, post modernist uygulamaların gelişmeye başladığı dördüncü bir döneme girilmiştir. Ama bu dönem bu yazının konusu olmayacaktır.

II. UTANGAÇ MODERNLEŞME DÖNEMİNDE İSTANBUL'UN YERLEŞME ÇERÇEVESİ YENİDEN BELİRLENİYOR

Osmanlı modernleşmesinin öyküsünü kuranlar genellikle modernleşmeyi Sultanın ve

yeni oluşan devlet bürokrasisinin kararlarına ve devlet örgütünün yeniden düzenlenmesine dayandırmışlardır. Oysa bu yazıda geliştirilen çerçevede modernleşme sürecinin iki kanaldan gelen etkilerle geliştiği kabul edilmektedir. Bu nedenle modernleşme öyküsünü hem devlet örgütlenmesi hem de ekonomi boyutundaki gelişmeler üzerine durarak iki farklı kanalın yönlendirdiği kurumsal düzenlemeler üzerinde durarak kurmak gerekir. Bunlardan birincisi ülkenin uluslararası ticarete açılması ve kapitalistleşme sürecinin işlemeye başlamasıdır. İkincisi ise ülke merkezi yönetiminin geliştirdiği kurumsal reformlar ve alt yapı projeleridir. Bu süreç temelde merkezden yönlendirilen ve tepeden gelen bir modernleşmedir. Böyle tepeden gelen modernleşmenin tarihinin ayrıntıları izlendiğinde bunun bile, önemli ölçüde bağlam bağımlılıklar taşıdığı, yani bunun da çoklu modernite anlayışı içinde kavramlaştırılmasının doğru olacağı farkedilebilir.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

Sistem içinde kapitalist gelişmenin gelişmesinin hızlanmaya başlaması, imparatorluk ekonomisinin dış pazarlara açılmasındaki dönüm noktası 1838 yılında İngiliz ticaret anlaşmasının imzalanması olmuştur. Bir yıl sonra 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanıyla toplumun bireylerinin hakları bu arada mülkiyet hakkı ve devlet karşısında eşitlikleri konusunda güvence verilmiştir. Bunlar anayasal nitelikte düzenlemelerdir. Aynı zamanda bu ferman metinleri ekonomi mantığı açısından kapital birikim süreçlerine güvence sağlanmıştır diye de okunabilecektir. Bu yöndeki bir başka adım 1858'de arazi kanunnamesinin kabul edilerek toprakta liberal mülkiyet anlayışına belli bir biçimde yaklaşımla

atılmıştır. Bu düzenlemelerin modernite projesinden etkilendiği, o doğrultuda olduğu açıktır. Ama modern toplumların kurumlarının doğrudan ithali olmaktan ziyade yerel koşullarda yeniden üretilmiş halleridir. Bu uygulamalara utangaç modernite adı verilmesinin nedeni de budur. 1860 lı yıllardan itibaren girişimcilik formlarının ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Az sayılarda da olsa bankalar, anonim şirketler kurulmaktadır. Ekonominin modernleşmesi yolunda atılan ilk adımlar Osmanlı tebaasından müslüman olmayan milletlerin mensupları tarafından atılırken, 1880 li yıllardan sonra müslüman kesimin girişimcileri de ekonomi alanında kendilerini göstermeye başlamışlardır.

Geleneksel Osmanlı devlet düzeninin dönüşmesindeki en keskin dönemecin 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılması olduğu söylenebilir. Yeniçeri ocağının kaldırılması sadece orduya ilişkin bir düzenleme değildir. Osmanlı yönetiminin en merkezi kurumu ortadan kalkmıştır. Geleneksel bürokrasinin yetiştirme kanalları yok olmuştur. Ordunun yeniden düzenlenmesi yanısıra devlet mekanizmasının ve bu kadroları yetiştirecek eğitim kanallarının yeniden kurulmasını gerektirecek bir boşluk yaratmıştır. Ama bu boşluğun modern kurumlarla birden bire ya da kısa sürede doldurulması olanaksızdır. Hem yetiştirilmiş yeterli sayıda insan gücünün bulunmaması, hem de devlet işlevlerinin henüz modern devlet kavramının ulaştığı kapsamdan çok uzak olması dolayısıyla, Osmanlı devleti yeni yönetim biçimini oluşturmak için, önemli ölçüde bağlam bağımlı ve deneme hata yoluyla gelişen uzun bir arayışa girmiştir. Bu arayış içinde nezaretlerin kurulması, çeşitlenmesi ve yeterli kadrolarla donatılabilmesi uzun zaman alacaktır.

Bu nedenle, ister devletin yeni gelişen

bürokrasisi, ister gelişmeye başlayan modern iş yaşamı olsun, iyi eğitilmiş insan gücüne gerek duyuyordu. Bu modernleşen kesimin insan gücü geleneksel Osmanlı düzeninin çocukların dinsel sosyalleşmesini sağlamanın ötesinde bir işlev görmeyen sıbyan okullarıyla ve medreseleriyle karşılanmasına olanak yoktu. Toplumun modernleşen her iki kesiminin de gereksinmelerini karşılayacak bir eğitim sisteminin geliştirilmesi gerekiyordu. Bu konuda Osmanlı yönetimi önce ordu gibi modernleştirdiği kurumların yetişmiş insan gereksinmesini kurduğu, yüksek okullar eliyle karşılamaya çalışmıştır. İlk ve orta eğitimde yetiştirilmiş öğrenci olmayınca, bu okullar ilk mezunlarını çok uzun yıllar süren eğitimlerden sonra verebilmişlerdir. Tanzimatın modern eğitim konusunda kurduğu ilk ve orta eğitim düzeyindeki okulların sayısı çok azdır ve İstanbul'un içiyle sınırlı kalmıştır. Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesi bakımından en önemli adım Saffet Paşa'nın nazırlığı döneminde 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumi Nizamnamesiyle atılmıştır. Sıbyan okulu, rüşdiye, idadi/sultani, yüksek okullar ve darülfünundan oluşan sistem 1880 yıllardan sonra tüm İmparatorluk yüzeyinde önemli ölçüde yaygınlık kazanmıştır. 1880 sonrasında özellikle yüksek okullarda öğrencilerin Sultana sadakatini artıracak mekanizmaların kalmasına özellikle dikkat edilmiştir. Başka bir deyişle modern eğitime geçilirken gelenekselin bazı kalıntıları yeniden üretilmiştir.²

İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

Modernleşme öncesinde kent nüfuslarının, veba ve kolera gibi salgın hastalıklar yüzünden, büyük dalgalanmalar geçirdiği bilinmektedir. İstanbul'un tarihi içinde salgın hastalıklar dolayısıyla büyük nüfus kayıpları yaşanmıştır. Ama utangaç modernite

döneminde İstanbul'un nüfusu sürekli bir artış gösterebilmiştir. Kemal Karpat'ın saptamalarından yararlanarak İstanbul'un nüfusunun 1829'da 329.000, 1864'de 600.000, 1877'de 720.000, 1885'te 873.000, 1897'de 1.059.000, 1901'de 1.013.466 1914'de 1.200.000 olduğu konusunda bir kestirim yapılabilir.³ Tabii bu sayıların ne kadar güvenilir olduğu tartışma konusudur. Ama yine de bazı çözümlere olanak sağlamaktadır. İstanbul nüfusu önemli ölçüde büyümüştür. 1829 tahminin düşük olduğunu düşünsek bile, 90 yılda kentin nüfusu üç mislinden fazla artmıştır. Utangaç modernite döneminde İstanbul'un nüfusunu yaklaşık olarak yılda yüzde 1,5 düzeyinde arttığı görülmektedir. Bu artış değişik demografik süreçlerin üst üste düşmesi sonucu sağlanmıştır.

Bu artışın sağlanabilmesinde geleneksel Osmanlı düzeninin Hekimbaşı merkezli çok sınırlı bir sağlık hizmetinin yerini, modern tıp bilgisinden yararlanan, tüm halka ulaşmaya çalışan modern sayılabilecek bir sağlık hizmetinin aşama, aşama gerçekleştirilmesinin önemli katkısı olmuştur. Bu bakımdan ilk önemli gelişme 1840 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğunda karantina uygulamasına geçilmesi olmuştur. Bu bakımdan atılan ikinci önemli adım 1870' yılından sonra Avrupa'dan aşı ve serumlar getirilmeye başlaması ve nihayet 1893 yılındaki kolera salgınından sonra Bakteriolojihane-i Osmani'nin kurulması olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunda sağlık hizmetlerinde modernleşme İstanbul, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde yoğunlaşmış 20 yüzyıl başlarında da diğer kentlere yayılmaya başlamıştır.⁴

Yaşanan nüfus artışının tek nedeni koruyucu sağlık hizmetlerindeki gelişme değildir. Balkanlaşma göçlerinin alınmaya

başlaması da önemli bir katkı yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun modernleşmenin etkisi altında gelişen ulusçuluk hareketleri sonrasında parçalanmaya başlamasıyla birlikte kaybedilen topraklarından, İstanbul'a ve İmparatorluğun elinde kalan kısımlarına müslüman ve yahudi göçleri alınmaya başlamıştır. Bu göçler 1860-1927 yılları arasında yoğunlaşmıştır⁵. İmparatorluğun parçalanması sürecine Balkanlaşma denildiği için bu göçler de **balkanlaşma göçleri** diye adlandırılabilir. İmparatorluk bu göçleri 1857 yılından itibaren, serbest bırakarak, teşvik etmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğuna gelenlere toprak vermeye, Anadolu'da yerleşenler 6 yıl, Rumeli'de yerleşenler 12 yıl vergiden muaf tutulmaya başlanmıştır. Bu dönemde tarımsal üretimde kıt faktör toprak değil emektir. Bu nedenle bu göçlerin teşviki, bir anlamda da İmparatorluğun toprak kaybını telafi eden bir önlem olmuştur. Gelen göçmenler 1877 yılına kadar sadece köylere yerleştirilmiştir. Bu yıldan sonra ise göçmenlerin kentlere, yerleşmelerine izin verilmiştir. Kentlerdeki düzenli göçmen mahalleleri bu tarihten sonra görülmeye başlamıştır. Koruyucu sağlık alanında alınan önlemler ve balkanlaşma göçleri bir araya gelince Osmanlıların elinde kalan topraklarda nüfus artışı yaşanmaya başlanmıştır. Mc Carthy'nin saptamalarına göre 1878-1911 yılları arasında Anadolu'nun nüfusu yüzde 50 artmıştır. Bu da yılda yüzde 1,5'lük artışa tekabül etmektedir.⁶

Ama Alan Duben ve Cem Beharın çalışmaları⁷ utangaç modernitenin 1880 sonrasında döneminde İstanbul'un **demografik geçiş sürecinde** yol almaya başladığını göstermektedir. Kız ve erkeklerin ortalama evlenme yaşı yükselmiştir. 1885'de kızların evlenme yaşı 19'za, 1905 te 20'ye yükselmiştir.

1907'de erkeklerin ortalama evlenme yaşı 30 za yükselmiştir. 1907'de kaba doğum oranı binde 29,4 düzeyindeydi. Toplam doğurganlık oranı 3,88'dir. İstanbul'da çok eşli aile sayısı yüzde 2,5'tu. Çekirdek aile yaygınlaşmıştı.⁸

Utangaç modernite döneminde İstanbul'un nüfusu bir yandan düzenli bir artış gösterirken, öte yandan nüfusun etnik ve dini kompozisyonu da önemli ölçüde değişmiştir. Bu bakımdan gözlenen birinci gelişme nüfus içinde müslüman nüfusun hâkimiyetinin artmasıdır. Müslüman nüfus oranı 1844'de yüzde 47,91, 1856'da yüzde 47,51, 1885'te yüzde 44,06 iken 1896'da yüzde 56,37'ye 1914'de yüzde 61,59'za yükselmiştir. 1885 yılında müslüman nüfusun yüzde 37,30'zu İstanbul doğumlu iken, yüzde 62,70'i İstanbul dışı doğumlu olması yaşanan müslüman nüfus oranının artışının büyük ölçüde Balkanlaşma göçlerinin sonucu olduğunu gösterdiği düşünülebilir. Ayrıca 1885 nüfus sayımının sonuçlarına göre erkeklerin yalnızca yüzde 31,1'rinin, kadınların ise yüzde 62,8'zinin İstanbul doğumlu olması Balkanlaşma göçleri yanısıra ekonomik güdülü göçlerin de önemli düzeyde olduğunu bir göstergesi olarak yorumlanabilir. 1907 yılında İstanbul'da yaşayan yabancıların oranı yüzde 16,5' olarak saptanmıştır. Bu oldukça yüksek bir orandır. Daha sonraki yıllarda İstanbul bu kozmopolitenlik düzeyinin bir daha yakalayamayacaktır.⁹

İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Klasik Osmanlı düzeninde kent yönetimi "kadı"nın işlevleri arasındaydı. Kadı sadece şeri hukuku uygulayan bir yargıç değildi. Mali, mülki ve idari birçok işlevi de farklılaşmamış biçimde görüyordu. Kadı kentsel yaşamın düzenlenmesine ve denetlenmesine ilişkin görevlerini, bir yandan askeri sınıf üyesi

yardımcıları, öte yandan loncalar ve vakıflar gibi sivil nitelikli örgütler üzerindeki denetim gücünden yararlanarak yerine getiriyordu. Kadının yanında bulunan Yeniçeri Ocağına bağlı “subaşı” ve “asesler” kentte güvenliği sağlar, “çöplük subaşı” meydanları acemi oğlanlara temizletir, “mimarbaşı” imar düzeninin korunmasına, yolların ve suyollarının bakım ve tamirine bakardı. Kentteki esnafın denetlenmesinde, bac-ı pazarın toplanmasında ve narhın saptanmasındaki yardımcı “muhtesib”ti. Narhın saptanmasında “muhtesib”e esnaf temsilcilerinden oluşan bir kurul yardımcı oluyordu. Kentin toplumsal hizmetler veren medrese, hamam, kervansaray, darüşşifa, bimarhane, tabhane, vb. kurumları, su, kanalizasyon gibi altyapısal hizmetleri imaretler ve vakıflarca karşılanıyordu. Müslüman olmayan nüfusun oturduğu mahallelerde de bu tür hizmetler kendi vakıflarınca görülürdü.

Bir yandan 1826 yılında II. Mahmut’un Yeniçeri Ocağını kaldırmasının bu sistemi birçok bakımdan çalışamaz hale getirmesi,¹⁰ öte yandan modernleşmeyle birlikte yeniden yapılanan kentin altyapı ve yönetim gereksinimlerinin eski system tarafından karşılanamayışı dolayısıyla yeni örgütlenme arayışlarına girilmiştir. Bu arayışlar sırasında önce İhtisap Nezareti kurulmuş, klasik düzenin ortadan kalkmasıyla Hassa Mimarları Ocağının da lağvedilmesi dolayısıyla kentteki yapı işlerinin de sahipsiz kalması üzerine 1831’de şehreminliği ve mimarbaşılığının işlevlerini görmek üzere “Ebniye-i Hassa Müdürlüğü” tesis edilmişti.¹¹ İstanbul’un ve İmparatorluğun kent yönetimi sorunlarına çözüm bulmak için kurulan merkezi kurumlarının başarılı olmayışı üzerine yerel yönetim çözümleri arayışına girilmiştir.

Bu yöndeki ilk adım 1855 yılında İhtisap Nezaretinin kaldırılarak, İstanbul

Şehremanetinin kurulmasıyla atılmıştır. Böyle yeni bir kurumsal model arayışına girilmesinde o zamana kadar yapılan denemelerin başarısızlığı kadar, Kırım Savaşı nedeniyle müttefik kuvvetler için bir üs haline gelen İstanbul’un beledi hizmetler ve örgütlenme açısından yetersizliğinin iyice açık hale gelmesi etkili olmuştur. Savaş dolayısıyla dış dünya ile artan ilişki sonucu, Fransız ‘Prefecture’lerinin etkisini taşıyan, Şehremaneti kurulmuştur.¹² Şehremaneti kurulmasına rağmen merkezi hükümet İstanbul’un yönetimine ilişkin denetiminden pek vazgeçmemiş oluyordu.¹³

Şehremanetinin başarılı uygulamalar yapamaması üzerine 1856 yılında “İntizam-ı Şehir Komisyonu” kuruldu. Bu kurulda Osmanlı tebaasından dil bilen, yabancı ülkeleri tanıyan Müslüman ve Müslüman olmayan tanınmış kişilerle, ailesiyle birlikte sürekli İstanbul’da yaşayan yabancılar bulunuyordu. Komisyon önerilerinin olumlu karşılanması üzerine bir Nizamname-i Umumi hazırlandı. 1857’de yürürlüğe giren bu nizamnameye göre İstanbul 14 belediye dairesine ayrılacaktı. Bunlar, Ayasofya, Aksaray, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Pera, Beşiktaş, Emirgan, Büyükdere, Beykoz, Beylerbeyi, Üsküdar, Kadıköy, Adalar diye sıralanıyordu. Bunlardan ilk kurulanı Pera’daki “Altıncı Daire-i Belediye” oldu. Diğerlerinin Şehremanetinin yönetimi altında kalması öngörülmüşken, Pera’daki Altıncı Dairenin yönetiminin doğrudan Sadarete bağlı olarak düzenlenmesi ona ayrıcalıklı bir gelişme olanağı sağladı.¹⁴ Tek tek belediye daireleriyle kentin yönetiminin başarılı olarak geliştirilemeyeceği üzerine 1868 yılında çıkartılan Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesiyle Şehremanetinin güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunda kent yönetimleri konusunda ulaşılan nihai çözüm

1877’de Dersaadet ve Vilayet Belediye kanunun çıkarılmasıyla belediyelerin kurulması oldu.Ama bu yasaya göre kurulan belediyeler güçsüzdü, tüm modernleşme süresinde de bu güçsüzlüğü sürdürdü.

Kentin modernite projesinin etkisi altında gelişmeye başlaması,mimarbaşılığın yönlendirmesiyle organik olarak büyüyen bir kent dokusundan, genişlemiş geometrik yollarıyla, plana uygun olarak büyüyen bir kent dokusuna geçişi demektir. Bu da zaman içinde gelişen plan yapma kapasitesinin ve imar mevzuatının oluşmasıyla gerçekleşecektir.

Tanzimat öncesinde de özellikle yangına karşı alınacak önlemleri gösteren fermanların varlığı bilinmektedir.Ancak bunlar yeni bir kentsel yapıya geçişi sağlayacak düzenlemelerden çok var olan düzeni yeniden kurmaya dönüktür.Yeniye geçişi düzenleyen ilk belge Tanzimatın da ilan edildiği 1839 yılında yayımlanan “ilmühaberdir.Bu ilmuhaberine imara ilişkin ilkeleri şöyle özetlenebilir.Ekonomik gücü yetenlerden bina yaptırmak isteyenlerin kagir olarak yaptırmaları.Bunlar için belirlenecek mahallelerde geometrik esasa göre düzenlenmiş geniş yollar açılması, kagir binalar arasında ahşap binaların yapımına hiç bir şekilde izin verilmemesi isteniliyordu.Ancak ekonomik gücü olmayıp ahşap bina yapacakların “az uzacak” yerlerde inşa etmelerine engel olunmaması bildiriliyordu.Bu metinde modernitenin imara ilişkin dilinde bulunmayan “az uzacak” kavramının yer alması adeta, Osmanlı modernitesinin utangaçlığının bir kanıtı oluyordu.Kentte yollar arasında bir kademelenme öneriliyordu. Kentin ana yolları 20 zira (15.m) olacaktı.İki yanında 4’er ziralık yaya kaldırımı yapılacaktı. Kent içi ulaşım araba girmeden önce yollarda yaya kaldırımı yapılması için bir neden yoktu, yol üzerinde

yaya mekanı ve araç mekanı farklılaşmamıştı. Bu düzenleme kentte arabanın etkisinin duyulmaya başladığının bir göstergesi olarak alınabilir. Ana yolların altında 15,12 ve 10 ziralık yollar bulunacak, çıkmaz sokak yapılmayacaktı. Bir resim (plan) hazırlanarak hangi mahallelerde kagir bina yapılacağı, hangi yolların hangi genişlikte, hangi öncelikle açılacağı gösterilecekti.Kagir olarak inşa edilen mahallelerde bina yüksekliği 20 ziradan ve üç kattan daha fazla olmayacaktı.Daha önce uygulanan bina yüksekliği ile ilgili kurallarda Müslüman olmayanların binalarının Müslüman olanlarınkine göre daha alçak olması öngörülüyordu. Burada böyle bir farklılaşmanın görülmemesi Tanzimatın eşitlik ilkesinin bu alana yansımaları olarak yorumlanabilir. İsteyenler binaların altına dükkan yapabileceklerdi.Binalarda çıkma yapılamayacak, hiza bozulmayacaktır.Yangın alanlarında yeniden yapılanma plana uygun olarak gerçekleştirilecektir.Genişletilecek yollar için alınacak vakıf arazileri için ödeme yapılmayacak, icarları artırılacaktır.Eğer mülk sahiplerinin toprağı alınırsa bunun için gerekli ödeme Evkaf-ı Hümayun Hazinesince yapılacaktır.¹⁵

1839 tarihli ilmühaberde ifadesini bulan Osmanlı yönetiminin modern kent vizyonunun, bir yasal belgeye dönüşmesi 1848 yılında sadece İstanbul’da geçerli olmak üzere yayınlanan Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi ve tüm İmparatorlukta geçerli olmak üzere 1849 yılında yayınlanan Ebniye Nizamnamesi ile olmuştur.Bu nizamnamelerin Ebniye-i Hassa Müdürü ve bina yapan kalfalar ve diğer ilgililerin katıldığı Meclis-i Ebniyece hazırlandığı anlaşılmaktadır. İmar mevzuatı nizamnamelerle başlayarak aşama aşama gelişerek, 1882’ yılında Ebniye Kanununun

çıkarılmasıyla belli bir gelişmişliğe ulaştı. Bu mevzuat yeni kentiçi ulaşım biçimine uygun yolların açılması ve genişletilmesinin nasıl gerçekleştirileceği, yeni alanların nasıl yapılaşmaya açılacağı, yangın alanlarının yeniden nasıl planlanacağı, yangın tehlikesinin nasıl azaltılacağı üzerinde duruyordu. Bir bakıma Pariste Haussman'ın uygulamalarının etkileri altında, yıkıcı bir modernleşmeye meşruiyet kazandırıyordu.¹⁶

Osmanlı İmparatorluğunun uygulamaya koyduğu 1860 tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake dair Talimatname bu tarihe kadar yaşanan modernleşme sonucu, yönetimin bireye ve kent mekanına bakışını nasıl değiştirdiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁷ Bu talimatnameyle İmparatorlukta ilk kez nüfus tezkeresi verilmesi kavramı getirilmiştir. Böylece devletin tebaasına kimlik kazandırılmaktadır. Nüfus sayımında kadın-erkek tüm nüfusun sayılması ilkesi kabul edilmiştir. Kent mekânında da tüm binalara bir numara verilecektir. Başka bir deyişle, artık devlet karşısında her bireyin yeri de presizyonla belirlenecektir. Bunun paralelinde gayrimenkullerin yerinin ve sınırlarının da hassas bir şekilde belirlenmesi için kadastrо haritalarının yapılması gündeme gelmektedir. Kentte yeni yapılacak binalara ruhsat alma ve "mimari rüşumu" ödeme yükümlülüğü konulmuştur. Böylece kentin gelişmesi konusunda modernist meşruiyetin kurumsal çekirdeği oluşturulmuştur.

İstanbul gibi tarihsel bir kentte 19. yüzyıldaki gibi büyük bir yapısal dönüşüm yaşandığında tarihsel çevrenin tahrip olacağı açıktır. İmar konusundaki yasalarda bu konuda bir duyarlılık yoktur. Koruma konusundaki düzenlemeler ayrıca gelişmiştir. 1858 tarihli ceza yasasında ilk kez kutsal ve anıtsal yapıları tahrip edenlere para cez

ası getirilmiştir. 1869, 1874, 1884, 1906 yıllarında düzenlenen Asar-ı Atika Nizamnameleriyle aşama aşama tarihsel özelliği olan her emareyi korumak hukukun kapsamı içine alınmıştır. Böylece imar yasalarına paralel olarak koruma yasaları da gelişmiştir.¹⁸

Utangaç Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

19. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı kentlerinde, özellikle de İstanbul'da çözülmesi gereken beş sorunun olduğu söylenebilir. **Birincisi** kentin içine girdiği yeni ekonomik ilişkilerin ve bunun beraberinde gelen yönetim reformunun ortaya çıkardığı yeni kurumlar ve kuruluşların kent merkezinde çıkardığı yeniden yapılanma gereksinmesidir. **İkincisi** yaşanan ekonomik ve yönetsel dönüşümün sonucunda ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşmanın konut alanlarında doğurmada olduğu yeni farklılaşma biçimine geçişin gerçekleştirilmesi, **üçüncüsü** nüfusu hızla büyüyen kentin gereksinme duyduğu yeni konut alanlarının açılması, **dördüncüsü** ortaya çıkan yeni kentsel yapının gereksinme duyduğu yol, toplu ulaşım, vb. altyapı ve kentsel hizmetlerin gerçekleştirilmesi, **beşincisi** ise kentteki binaların çoğunun ahşap olması yüzünden çıkan büyük yangınlarla kentin sık sık yanmasının önlenmesidir. Osmanlılar bu sorunları geliştirdiği kurumsal çerçeve içinde çözmeye çalışacaklardır. Bu beş sorun alanını sırasıyla ayrıntılandırmakta yarar vardır.¹⁹

Yeni ekonomik ilişkilerin ve yönetim reformunun kentin geleneksel merkezinde yeniden yapılanma gereksinmesi yaratmasının dört nedenden kaynaklandığı söylenebilir. **Birinci neden** kentin çevresiyle ve dış dünya ile kurduğu ilişki biçimi ve haberleşme kanallarındaki

değişmedir. İstanbul dış ilişkilerini artık yelkenli gemiler ve kervanla değil, buharlı gemilerle ve demiryolu ile kuruyordu. Haberleşmesi yalnız askeri sınıfın tekelindeki menzil ve ulaklarla değil, tüm topluma açık posta sistemleri ve telgrafla sağlanıyordu. Bu yeni ilişki kanalları merkezde yeni istasyon binaları, yeni rıhtımlar ve yeni postane binaları demektir. Çevre ile ilişkinin biçimindeki bu değişme, bu işlevlerin görüldüğü yeni binaların kurulması yanında, bunlara bağlı bir çok başka bina türünün de ortaya çıkması demektir. Malların depolanması için antrepoların kurulması, yolculuk yapanların konaklaması için otellerin yapılması gerekiyordu. Başka bir deyişle 16.yy'ın hanı ayrışarak, aynı işlevi görmek için istasyon, antrepo ve otelden oluşan üç yapı haline geliyordu.²⁰

İkinci neden imparatorluğun dış ticaret ve yabancı sermayeye açılmasının yeni finans kurumlarını gerektirmesiyle ortaya çıkmıştır. İstanbul'un merkezinde kurulmaya başlayan bankalar birbirleriyle yarışma içinde birbirinin yakınında yer seçiyorlardı. Yeni dış ticaret biçimi tüccarların malla doğrudan ilişkisini gerektirmiyordu daha çok bir koordinasyon gerektiriyordu. Bu nedenle çalışma yerini malın bulunduğu depoların yanında değil bankaların çevresinde kurulacak iş hanlarında seçmekteydiler. Kentin en saygın iş merkezi artık bedesten ve çevresi değil yeni oluşan bankalar ve işhanları kesimi olacaktır.

Üçüncü neden Tanzimat'ın getirdiği yeni bürokratik örgütlenme idi. Hem bürokrasi genişliyor ve çeşitleniyor hem de devlet işleri artık konaklarda değil ayrı devlet dairelerinde görülüyordu. Yeni bürokrasinin binaları Babıali etrafında kent merkezinin yeni bir çekim noktasını oluşturacaktı.²¹

Kent merkezindeki *dördüncü* gelişme etkisi içine girilen yeni ekonomik ilişkilerin ve Batı kültürüne yönelmenin getirdiği yeni yaşam biçimlerinin ve tüketim kalıplarının ortaya çıkardığı kuruluşlar ve girişimlerle yaratılıyordu. Bunlar tiyatrolar, eğlence yerleri, lüks tüketim mal ve hizmet satıcıları, kafeler, vb. yerlerdi.

Kent merkezinde bir dönüşüm yaşanıyor ama bu dönüşümün nedeni olan ekonomik ve toplumsal güçler eskiyi tamamen ortadan kaldırmıyor, yeniye ancak eskinin yanında bir yer açıyordu. Bu oluşum sırasında eski de yeni koşullara uyum gösteriyordu. Böylece kentin merkezi yeni alanlara yayılırken farklılaşıyordu. Yeni merkez işlevleri genellikle Müslüman olmayan nüfusun yaşadığı Galata ve Beyoğlu kesiminde uzanırken, eski merkez de Müslüman kesimin oturduğu yönde Saraçhanebaşı'na doğru uzanarak farklılaşıyordu.

Bu dönemde İstanbulun ikinci sorunu toplumsal tabakalaşmadaki değişimin ulaşım teknolojisindeki değişimle birlikte konut alanlarında yarattığı farklılaşmanın gerçekleştirilmesi olmuştur. Klasik Osmanlı düzeninde toplumsal yapı din esasına dayalı milletler ile toplumsal işbölümüne dayalı sınıflara göre farklılaşmıştı. Her millet içindeki sınıfsal farklılaşma genellikle benzer nitelikteydi. 19. yy. her millet içindeki sınıfsal farklılaşmada dolayısıyla, uluslararası konumlarda değişimler getirdi. Bu dönüşümü kısaca özetlersek, klasik Osmanlı düzeninin askeri sınıf mensupları yönetsel reforma paralel olarak Sultanın maaşlı bürokratları haline geldiler. Tanzimatla gelen yeni merkezi yönetim biçimi çok daha geniş ve yetişmiş bir bürokrasi gerektiriyordu. Bu ise yeni eğitim kurumlarının kurulmasını zorunlu kılacaktı. Bu kurumlar hem

ordu hem sivil yönetim hem de yargı hizmetleri için yeni bürokrasi yetiştirecekti. Yaygınlaşan bürokrasinin üst kademeleri ile alt kademeleri arasında büyük eşitsizlikler vardı. Osmanlı klasik sınıf yapısında ikinci kademeyi oluşturan ilmiye her millet içinde de kaybeden bir sınıf oldu. İlmiye sınıfının dayandığı vakıf gelirlerinin daha II. Mahmut döneminde denetim altına alınması, ilmiyenin yönetsel ve yargısal işlevlerinin bir kısmını yeni bürokrasiye devretmesi, yeni bürokrasinin medrese dışında yeni eğitim kurumlarında yetiştirilmesi bu sınıfın kaybının başlıca nedenleriydi. Müslüman olmayan milletlerde de yükselen ticaret kesimi, kilise içinde yeniden düzenlemelerle ruhbanın gücünü sınırlamıştır.

Osmanlı klasik sınıfsal düzeni içinde üçüncü sırada yer alan tüccar ve sanatkâr kesiminden kaybedenler sanatkârlar, kazançlı çıkanlar tüccarlar oldu. İçine girilen yeni dış ekonomik ilişkiler sanatkârların hem hammadde bulmasını zorlaştırıyor hem de pazar alanını daraltıyordu. Oysa bu durum ticaret kesiminin güçlenmesini sağlıyordu. Ticaret kesiminin gelişmesi milletler arasında eşit olmuyordu. Dış ticaretin denetimi, tüm Akdeniz’de olduğu gibi İngiliz, Fransız, Hollandalı vb. Avrupa sermayesinin elindeydi. Bunlar ülke içindeki dağıtım ve toplama örgütlenmesini aracı tüccarlar eliyle yapıyorlardı. Bu aracı tüccarlar da Rumlar, Ermeniler gibi belli milletler arasından seçiliyordu. Müslüman tüccarlara ise ticaretin daha alt kademede işlevlerini yerine getirmek kalıyordu. Dış ticaretin gelişimi ve yabancı sermaye yatırımlarının gelmeye başlaması kredi ve finansman ihtiyacının artması demektir. Bu gereksinme beraberinde kademeli bir finans sermayesi örgütlenmesini getirmiştir. En üstte yabancı sermaye ve bankalar grubu yer almakta, bunun altında Müslüman olmayan

milletlerden gelen Galata bankerleri diye tanınan yerli sermayedarlar, en altta da tüm milletler arasında yaygın olan, ticarettten farklılaşmamış, tefeci tüccar kesimi bulunmaktadır. Osmanlı sınıfsal şeması içinde en köklü dönüşüm üçüncü kademeyi oluşturan ticaret ve sanatlar kesiminde görüldü. Emperyalist denetim bu kesim yoluyla kurulduğu için kesim içindeki eşitsizliğin artışı çok hızlı olmuştur. Bunun dışında çok sınırlı da olsa fabrika üretiminin başlaması, kentler arası ve kent içi ulaşımında büyük şirketler eliyle hizmet üretilmeye başlanması, daha önceki toplumsal kategoride görülmeyen bir sınıfı, ücretli emekçileri ortaya çıkarmaya başlıyordu.²²

Bir kentin toplumsal yapısında böyle bir dönüşümün yaşanması yanısıra kentiçi ulaşımın temelde yayaya ve kayığa dayanan yapısından araba ya da tramway, vapur, banliyö treni gibi toplu taşıma araçlarıyla yapılan toplu ulaşımaya geçilmiş olmasının ortaya çıkardığı erişebilirlik artışları konut alanlarında yeni farklılaşma eğilimleri yaratmıştır. Klasik Osmanlı döneminde İstanbul’da konut alanlarının farklılaşması toplumsal tabakalaşmaya göre değil etnik ve dini farklılaşmaya göre oluşuyordu. Kentin merkezi iş alanının etrafında bekar odaları ve hanların oluşturduğu bir geçiş alanı bulunuyordu, onun etrafında Müslüman nüfusun bulunduğu konut mahalleleri yer alıyordu. Bunun dışında da Müslüman olmayan milletlerin mahalleleri bulunuyordu. Bu mahallelerin içinde her milletin fakir ve zenginleri bir arada yaşıyordu. 19. yy’da konut alanlarında milletlerarası farklılaşma yanında sınıflar arası farklılaşma da ortaya çıktı. Her millettten zenginleşenler ulaştırma olanaklarına paralel olarak demiryolları boyunca ve vapur hatlarına bağlı olarak Marmara ve Boğaziçi kıyılarına yerleşerek banliyöler oluşturmaya başladılar. 1854 yılında Sultan Abdülmecid’in

Topkapı sarayını terk ederek Dolmabahçe Sarayına taşınması bu akımı daha da hızlandırmıştır.⁶

Çözüm bulunması gereken üçüncü sorun nüfusun hızlı artışıdır. Geleneksel Osmanlı düzeninde kentlerin nüfusu büyümektedir. Bu nedenle kentlerde yeni mahallelerin yerleşmeye açılması sıkı kurallara bağlanmıştır. Padişahın fermanının gerektirmektedir.⁷ Kentlerin nüfus artışı hızlanınca Ebniye Kanununda yeni mahallerin yerleşmeye açılmasının koşulları belirlenmiş, izin alma süreçleri esnetilmiştir.

Dördüncü sorun büyüyen ve işlevleri farklılaşarak çeşitlenen kentin, dünyada yaşanmakta olan sanayi devriminin getirdiği yeni olanaklara uygun altyapıya ve

kentsel hizmetlere kavuşturulmasıdır. Bunlardan kent biçimini etkilemek bakımından en önemli olanı kent içi ulaşım hizmetleri ve altyapısındaki değişimlerdir. Şehremanetinin gelirleri bu tür altyapıları ve hizmetleri sağlamak bakımından büyük ölçüde yetersizdir. Bu durumda alt yapıların sağlanması Avrupa kapitalizminin 1870'li yıllarda capital ihraç eder hale gelmesi üzerine yabancı şirketlerce gerçekleştirilmiştir.

Beşinci sorun İstanbul'da konut dokusunun ahşap olmasından kaynaklanmaktadır. Konut dokusunun ahşap olması Bizans döneminde de var olan bir olgudur. Osman Nuri Ergin konutların ahşap olarak yapılmasını depreme dayanıklılığına, Münif Bey ise kagir binalara göre daha sağlıklı olmasına dayandırmaktadır. Oysa esas nedeni, ahşap binaların daha hızlı yapılması ve o zamanın yapı malzemelerinin taşıma biçimi göz önünde tutulursa kagir yapıya göre daha ucuza çıkması ile açıklamak daha doğru olur. Ahşap konut dokusu, dar yollar, çıkmaz sokaklar ve

yangın söndürmenin tulumbacılar dışında örgütlenmesinin bulunmayışı bir araya geldiğinde İstanbul'da çok büyük yangın felaketlerinin doğmasına neden olmuştur. Cibali ve Hocapaşa sekizer kez büyük yangın geçirmiştir. 1833'deki sekizinci Cibali yangınında 3.000 konut, 36 han, 260 hamam ve diğer binalar yanmıştı. Osman Nuri Ergin 1854-1908 arasında İstanbul'da 229 yangında 23.404 binanın yandığını saptamıştır. Bunlardan en büyükleri 3.010 binanın yandığı 1865'deki sekizinci Hocapaşa yangını ile 3.000 binanın yandığı 1870'deki Beyoğlu yangınıdır. 1855 Laleli-Aksaray yangınında 748, 1860 Unkapanı yangınında 600, 1863 Kasımpaşa yangınında 526, 1866 Balat yangınında 500, 1872 Kuzguncuk yangınında 591, 1873 Samatya-Kocamustafapaşa yangınında 687, 1889 Pendik yangınında 1.200, 1903 Kartal-Maltepe yangınında 1.121 bina yanmıştır.^{9,23} Osmanlı yönetimi çözümün kagir binalarda olduğunu bilmektedir, ama kagir binaların halka pahalı gelmesi dolayısıyla ahşap binaların dönüştürülmesi pratikte gerçekleştirilememektedir.¹⁰

İstanbul'un karşılaştığı sorunları modernleşmenin zihni çerçevesi içinde çözmeye çalışması kent planlaması yapmakla karşı karşıya bırakmıştı. İstanbul'un ilk kent planı çalışmaları 1840'lı yıllarda yapıldıysa da kent yönetiminin mali kapasitesi bu planları uygulayamamıştır. Kentin dönüşümünü sağlayan bir yönetsel iradeden çok büyük yangınların yarattığı emrivakiler olmuştur. Yangın yerleri yeni gelişen imar mevzuatına uygun olarak planlanmıştır. Kentin dönüşümünü sağlayan da mevzii yangın yerleri planlarının bir mozaik gibi yan yana gelmesi olmuştur. Bunların uygulaması 1850'li yıllardan itibaren yaygınlaşmıştır.

İstanbul'un yeni ekonomik ve sosyal

gereksinmelere göre şekillenmesinde en kritik dönüşüm İstanbul'un Merkezi İş Alanında yaşananlardır. Bu dönüşümü 1860'lı yılların ortalarında yaşanan iki olgu belirlemiştir. Bu olgulardan biri²⁴ 1864 yılında Hoca Paşa büyük yangını iken, ikincisi aynı yıllarda Galata surlarının da yıkılması olmuştur. Bu alanlarda uygulanan planlamalar sonrasında kentin Merkezi İş Alanı yeniden yapılandı, Galata'dan sonra Beyoğluna doğru uzandı. Kentin MİA'sı kent nüfusunun ve çalışanlarının artışı paralelinde ana yollar boyunca yayılıyordu. Kent tramvay, deniz vapurları ve demir yolu gibi toplu ulaşım hatları boyunca yayılıyordu. Bu hatlar kent merkezinde kesişiyordu. Kısacası bu dönemin kent formunu merkezde kesişen bantlar halinde kavramlaştırmak yerinde olacaktır.

Bu dönemde İstanbul Haliç ve Boğaz suyollarıyla parçalanmış üç alanda gelişmiştir. Birinci gelişme tarihi yarımada daydı. Bu alandaki gelişmeler büyük ölçüde surlar içinde kalıyordu. Surların dışında Kazlıçeşme ve Ayvansaray-Eyüp gibi yerleşmelerde mezbahadericilik gibi çevreyi kirleten ve baruthane gibi tehlikeli faaliyetle alıyordu. Bu yöndeki demir yolu üzerinde Makrıköy ve Yeşilköy banlieu yerleşmeleri oluşmuştu.

Halicin kuzeyinde Galata ve Pera'da olan gelişmede üç eksen de yayılıyordu. Birincisi sahil boyunca Tophaneden Ortaköy'e kadar uzanıyordu. İkinci eksen Taksim'den Şişliye uzanan yolun batı yanındaki yerleşmelerce oluşturuluyordu. Üçüncüsü ise Dolmabahçe'den başlıyor, Teşvikiye ve Nişantaşından içeriye doğru uzanıyordu. Bu gelişmelerin dışında Boğaz boyunca sıralanan köyler kent yaşamıyla önemli derecede bütünleşmişti.

Anadolu yakasındaki gelişme de üç yönde gerçekleşiyordu. Bunlardan birincisi kıyı

boyunca Üsküdar'dan Kuzguncuk'a kadar uzanan Bağlarbaşı ve İcadiye'yi içeren eksenidir. İkincisi Üsküdar Kadıköy arasındaki boşluğu dolduran Haydarpaşa ve Yeldeğirmeni yerleşmeleridir. Üçüncüsü ise demiryolu boyunca oluşan Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı altkentleridir. Bu bağlamda Fenerbahçe 1895 sonrasında Levanten altkenti olarak gelişti.

Konut yerleşmeleri bu eksenler üzerinde yayılırken bir sosyal farklılaşma yaratıyordu. Etnik farklılaşma çok keskin çizgilerle ayrılmasa da alansal bir farklılaşma gösteriyordu. **Rum nüfusu** tarihsel yarımada da Fener, Ayakapı ve Cibali'de yoğunlaşmıştı. Rumlar ayrıca Samatya ve Kumkapı'da ve Makrıköy ve Yeşilköyde de yaşıyorlardı. Haliç'in kuzeyinde Rum nüfusu Galata, Pera ve Pangaltıyla, Boğazın batı kıyılarında Beşiktaş, Kuruçeşme- Arnavutköy, Ortaköy, Tarabya, Rumelihisar, Yeniköy, Boyacıköy, Büyükdere, Sarıyer'de yaşıyordu. Boğazın doğu yakasında Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy yoğun Rum yerleşmeleri idi, ayrıca Beykoz, Kuzguncuk ve Selimiye'de bulunuyorlardı. Büyükdere ve Heybeliada ve Burgaz Rum yerleşmeleri idi, ayrıca Marmara kıyısında Kartal ve Gebze'de önemli sayıda Rum nüfus bulunuyordu.

Ermeni nüfusu, tarihi yarımada da Samatya, Kumkapı, Gedipaşa ve Yenikapı'da yoğunlaşmıştı, ayrıca Topkapı, Narlıkapı, Yedikule ve Balat ile Surdışında Makrıköy ve Yeşilköyde yaşıyordu. Haliç'in kuzeyinde Hasköy, Galata, Beyoğlu, Surpagop, Pangaltı ve Şişli'de Ermenilerin bulunduğu yerlerdi. Boğazın batı kıyılarında Beşiktaş, Ortaköy ve Kuruçeşmede kısmen de Arnavutköy, Rumelihisarı, Boyacıköy, İstinye Yeniköy ve Büyükdere'de yaşıyorlardı. Doğu kıyısındaki Ermeni mahalleleri, Kuzguncuk, Bağlarbaşı-

Yenimahalle, Selamsız ve İcadiye'deydi. Ayrıca Beykoz, Çengelköy, Selimiye ve Alemdar köyünde yaşıyorlardı. Adalarda daha çok Kınalı'da kısmen de Büyükkada'da, Marmara kıyısında ise Kartal'da bulunuyorlardı.

Yahudi nüfusu, tarihi yarımada Balat odak olmak üzere çevresindeki Cibali, Ayvansaray ve Tekfursaray'da yerleşmişti. Haliç'in kuzeyinde ise Hasköy'e odaklanmışlardı. Ayrıca Galata, Pera, Kasımpaşa ve Tophane'de yaşıyorlardı. Boğazın batı kıyılarında Kuruçeşme bir odak noktası oluşturuyorken, Beşiktaş, Ortaköy, Arnavutköy ve Büyükdere'de de yahudi nüfus bulunuyordu. Boğazın doğu kıyısında Kuzguncukta yoğunlaşmışlardı. Çengelköy, Üsküdar ve Kadıköy'de de yaşıyorlardı.

Yabancılar çoğunlukla Galata ve Pera'da, Levantenler ise çoğunlukla Cihangir'de yaşıyorlardı. İngilizler Bebek ve Kandilli'yi, Fransızlar Kandilli ve Büyükdere'yi tercih ediyorlardı.

Müslümanlar ise tarihsel yarımada Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Zeyrek, Sultan Selim, Çarşamba, Fatih ve Atikalide yoğunlaşmıştı. Surdışında Eyüp'te bir müslüman yerleşmesiydi. Makrıköy ve Yeşilköyde müslüman ve müslüman olmayan nüfus yan yana yaşıyordu. Haliç'in kuzeyinde Sütlüce ve Kasımpaşa müslüman mahalleleriydi. Galata ve Pera'da çok az müslüman yaşıyordu ama Tophane ve Fındıklı müslümanların yoğun olduğu yerlerdi. 19 yüzyılın sonuna doğru, Nişantaşı ve Yıldız müslüman bürokratların yerleştiği semtlerdi. Boğazın batı sahillerinde Beşiktaş, Ortaköy, Büyükdere, Sarıyer ve Rumelikavak müslümanların da oturduğu yerlerdi. Doğu sahilinde Anadolu Kavağı ve Kandilli arasına yerleşmişlerdi. Müslüman nüfus

Üsküdar'da yoğunlaşırken müslüman olmayan nüfusun konsantrasyonu Kadıköy'deydi. Marmara kıyılarında Müslüman elitler, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy ve Bostancı alt kentlerinde yoğunlaşmıştı. Müslüman olmayan kesim adalarda çoğunlukta, Kartal ve Gebze de Müslümanlar çoğunlukta idi.

Kent mekanının etnik farklılaşması yanında, toplumsal katmanlar bakımından farklılaşması da değişiyordu. Bu dönemde genel olarak tarihi yarımada ve Haliç kıyıları prestij kaybına uğrarken, Boğaziçi, Dolmabahçe çevresi, Nişantaşı, Pera ve Avrupa'ya uzanan demiryolu üzerinde Makrıköy ve Yeşilköy ve Kadıköy'den Bostancıya kadar uzanan demiryolu güzergahındaki yerleşmeler prestij kazanıyordu. Babıali'nin eski yerinde gelişmesi Sultanın yerini değiştirmesinin etkisini bir ölçüde dengeliyor, tarihi yarımada prestij kaybını azaltıyordu. Cağaloğlu-Soğukçeşme arası, Süleymaniye, Fatih, Çarşamba, Sultan Selim ulema ve paşa konaklarının yer aldığı semtlerdi. Yüzyılın sonuna doğru yeni konaklar bu alanlardan çok Ayazpaşa, Nişantaşı ve Yıldız'da yapılmaya başlamıştı. Müslüman kesimin üst tabakası köşklerini, Boğaziçi sınırlarıyla, Üsküdar-Çamlıca civarı ile Haydarpaşa, Kadıköy, Suadiye, Caddebostan, Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı semtlerinde yapıyorlardı. Tarihi yarımada'yı terk edenler yalnız Müslüman kesim değildi. Daha 18. yüzyılda zengin Fenerbeyleri, Feneri terk ederek fakir Boğaz köyleri Tarabya ve Yeniköy'e yerleşmişti. 19. yüzyılda Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden zenginleşenler Fener, Samatya, Balat çevrelerini terk ederek Pera ve kuzeyindeki gelişme alanları ve Boğaziçi'ne geçiyorlardı. Boğaziçi de Sultanın yerleşmesinden sonra yeni bir prestij sıralamasına göre yapılanıyordu. Dolmabahçe'de, Beşiktaş ve Çırağan

saraylarından sonra Feriye sarayları yani şehzade yalıları yer almıştır. Bunlardan sonra Ortaköy’de bulunan Yahudi ve Ermeni yalıları kamulaştırılarak yerini Sultan ve Damad-ı Şehriyari yalıları almıştır. Defterdar burnu ile Kuruçeşme iskelesi arasında sultan sarayları arasında vükela yalıları da yer alıyordu.²⁵

Prestij kaybına uğrayan yerlerin başında Haliç sahilleri geliyordu. Bir yandan yapılan İplikhane Kışlası ve Humbaracılar Kışlası gibi kışlalar, Mühendishane-i Berri-i Hümayun gibi yüksek eğitim kuruluşları öte yandan Feshane, Cibali gibi ilk sanayi kuruluşlarının burada yapılması ve tersanelerin yayılması Halicin çekiciliğini azaltıyordu. Halicin iki yakasında Balat ve Hasköy tam bir sefalet mahallesi haline geliyordu. Müslüman kesimin yaşadığı Eyüp emeklilerin kayıkçıların ve düşük gelirliilerin toplandığı bir yerleşmeydi. Kentin iş merkezlerine kolay ulaşılan bir konumda olan Kasımpaşa, köylerinden İstanbul’a iş bulmaya gelenlerin toplandığı bir semtti. Tarihi yarımada sur dibine yakın mahalleler düşük gelirliilerin toplandığı alanlardı. Anadolu yakasında ise Üsküdar, bekar, işsiz ve vasıfsız işçilerin toplandığı semtti.²⁶

III. BÜZÜLEN İSTANBUL KÖKTENCİ MODERNİTE DÖNEMİNDE BÜYÜMESİNİN NASIL YENİDEN ŞEKİLLENDİRİYOR

1912-1923 yılları arasında tüm sıkıntılarıyla yaşanan uzun savaş ve işgal yıllarından, Türkiye Cumhuriyeti kurularak çıkıldığında, İstanbul’un nüfusu 650.000’ler düzeyine düşmüştü. İstanbul’un nüfusu savaş öncesinin yarısına düşmüştü. İstanbul artık utangaç modernitenin büyüyen kenti değildi. İstanbul büzülmüş bir kenttir. Kentin büyümeye geçmesi ve eski nüfusuna varması uzun yıllar

alacaktır.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

1923’de bir cumhuriyet kurulmuştur. Ama bunun toplumsal bilinç bakımından ulus devlet haline gelmesi için yapılacak çok şey vardır. Cumhuriyetin kurucuları Batının denetiminde olmayan bağımsız modern bir ulus devlet inşa etmek istemektedirler. Bunun başarılabilmesi için ülke düzeyinde oldukça bilinçli mekânsal stratejiler izlemişlerdir. Bunlardan en önemlisi üç imparatorluğa başkentlik etmiş olan İstanbul’un bırakılarak **Ankara’nın başkent olarak ilan** edilmesidir. Batı ile en sıkı eklemlenmiş İstanbul’un yerine Ankara’nın başkent seçilmesi devrimci bir karardır. Bu kararı verenler önemli bir siyasal risk almışlardır. İstanbul’da yozlaşmamış bir modern yaşamın kurulamayacağına inanılmaktadır. Ankara’da örnek bir modern hayat yaratılmak istenilmektedir.

Türkiye savaştan bir önceki dönemde yetişmiş insan gücünden büyük kayıplar vererek çıkmıştır. Kapital birikim hızı çok düşüktür. Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye yabancı sermaye için çekiciliğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Cumhuriyetin ilk yılları sonrasında yaşanmaya başlanılan 1929 büyük ekonomik bunalımı Türkiye’yi de içine almıştır. Kısa bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı çıkmıştır. Kısacası, Türkiye köktenci modernite projesini çok zor ekonomik koşullar içinde uygulamak durumunda kalmıştır. Böyle zor ekonomik koşullar Türkiye’yi devlet eliyle ve ithal ikamesi yoluyla bir sanayileşmeye itmiştir. Sovyet planlama deneyiminin de başarısından da esinlenerek, bu gelişmesini modernist çizgisiyle tutarlı bir biçimde, planlamayla yönlendirmeye çalışmıştır. Bu gelişmenin temel girişimcisi devlet olacaktır.

Bu dönemin köktenci modernist programı içinde eğitim ve sağlık hizmetlerinin modernleşmesine özel bir önem verilmiştir. *Tevhidi tedrisat* modernist çizgide eğitimi homojenleştiren bir adımdır. Teknik öğretim, köy eğitimi, ilk öğretimin yaygınlaştırılması, orta öğretimin kalitesinin geliştirilmesi, üniversite reformu konusunda yapılanlar birarada değerlendirildiğinde bu dönemde eğitimin modernleşme ve ulus-devlet inşasının temel mekanizması olarak ortaya konulduğu görülecektir.

Köktenci modernite projesinin iki farklı düzeyde mekansal strateji izlediği söylenebilir. Birincisi ülke topraklarının bir ulus-devlet mekanına dönüştürülmesine yönelmiştir. İkincisi ise kentlerin modernitenin yeri (place) haline getirilmesidir. Ülke topraklarında bir ulus-devlet mekanının oluşturulması için dört önemli adım atılmıştır. Bunlardan birincisi, *Ankara'nın başkent ilanı*, ikincisi ülke mekanını *demiryolları* ağlarıyla örerek iç pazar bütünlüğünü sağlamak, üçüncüsü devlet eliyle sanayileşme politikasının bir uygulaması olarak demiryolu ağı üzerindeki Anadolu'nun *küçük kentlerinde sanayilerin* kurulması ve dördüncüsü de Anadolu'nun tüm kentlerinde kurulan *Halkevleri* kanalıyla modern yaşamın ve buna ilişkin değerlerin ülke mekanına yayılmasıdır.²⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Rusya'da yaşanan Sosyalist Devrim ve Türkiye Cumhuriyeti devrimi İstanbul'un sahip olduğu Dünya Kenti işlevinin yitirilmesi anlamına geliyordu. Buna İstanbul'un başkentlik işlevini de Ankara'ya devretmesi eklenince, İstanbul'un kayıp süreci hızlanmıştı. Bu dönemde kentin temel sorununu kent ekonomisinin oturacağı temel inşasının saptanması oluşturmuştur denebilir. Kurtuluş Savaşı

sonrasında ekonominin canlanmasına yeterli süre kalmadan girilen 1930'lu yılların dünya ekonomik krizi ve bu kriz içinde Türkiye'nin seçtiği Devletçilik politikası ile yeni ekonomik gelişmelerde İç Anadolu'ya öncelik verilmesi İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar İstanbul ekonomisinin neye dayandırılması gerektiğini temel sorun olarak bırakmıştır. Yahya Kemal, İstanbul'un imar planlarının değerlendirilmesi için yapılan bir toplantıda bu sorunu "Eskiden İstanbul istihlak ile yaşarken şimdi istihlal ile yaşamak mecburiyetindedir" diye dile getiriyordu. İstanbul'un ne şekilde bir üretim merkezi olacağı sorunu çözülmeden imar sorunu da çözülemeyecektir. Önemli olan İstanbul'da şehir halkının imar kudretidir. "Bir halk bir de şehir vardır. İstanbul şehrinin umran kabiliyeti hudutsuzdur. Fakat halkın umran kabiliyeti nedir?" Halen İstanbul halkının düşük olan umran kabiliyetini artırmak için istihsal geliştirmek gerekecektir. "İstihsal denince hatıra derhal İstanbul'un transit merkezi olması, sınıai şehir olması, üçüncü de vasi mikyasta bir turist merkezi olması gelir." Yahya Kemal her üçünden de çok umutlu değildir.²⁸ İkinci Dünya Savaşı'nın sıkıntılı ortamı içinde İstanbul üretim ve ticaret faaliyeti ile bir birikim sağlayacak, daha sonra bu sorun gündemden kalkacaktır.

Bu dönemde İstanbul'un bir başka sorunu Boğaziçi'nin boşalma eğilimi göstermesidir. Şirket-i Hayriye'nin Boğaziçini canlandırma gayretlerinin bir parçası olarak çıkardığı Boğaziçi dergisinde bu durum "yıllar var ki biz hiç bir istila karşısında olmaksızın Boğaziçini tahliyeye başladık. Dünyanın en güzel parçasından kaçıyoruz diye verilmektedir." Kentin nüfusunun küçülmesi, ekonomisinin yeni yapısı ve buna paralel olarak toplumsal tabakalaşmasındaki değişim bu sonucu doğuracaktır. Şirketi Hayriye de bu

eğilime kendi ölçeğinde karşı koyabilmek için Boğaziçinde yeni inşaat yapanların inşaat malzemelerini ücretsiz taşıyacak sahiplerine de üç yıl geçerli paso verecektir.²⁹

Köktenci Modernite Döneminde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

Kentin 1914 yılında 1.200.000 olan nüfusu 1923 yılında neredeyse **yarı yarıya küçülmüş** bulunuyordu. Tabii bu çok büyük bir küçülmeydi. 1927 yılında nüfus 691.000'ne, 1935'te 741.000'ne, 1940'da 794.000'ne, 1945'de 861.000'ne, 1950'de 983.000'ne yükselmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan 27 yıl geçmiş olmasına karşın İstanbul 1914 yılındaki nüfusuna ulaşamamış bulunuyordu. İstanbul nüfusunun ülke nüfusuna oranı 1927'de % 5,1, 1935'de % 4,5, 1940'da % 4,4, 1945'de % 4,5, 1950'de %4,7 olmuştur. Bu sayılar İstanbul'un nüfus artışının Türkiye'nin ortalamasından az kaldığını gösteriyor. Bunda Alan Duben'in saptamasına göre İkinci Dünya Savaşına gelindiğinde İstanbul nüfusunda demografik geçişin büyük ölçüde tamamlanmış olması yanısıra bu dönemde İstanbul'un aldığı göç'ün çok yüksek olmamasının da payı vardı.

Bu dönemde nüfus sayılarını yorumlarken bu nüfusun sağlık durumunu da göz önünde tutmak gerekir. Cumhuriyetin başlangıcında Türkiye nüfusu içinde sıtma, frengi, trahom ve verem çok yaygındı. Cumhuriyet halk sağlığı bakımından etkili bir örgütlenmeyle etkili kampanyalar düzenliyerek iyi sonuçlar almıştır. Kurulan **Hıfzıssıhha Enstitüsü** bu mekanizmanın beyni rolünü oynamıştır.

Nüfus dinamiğinin bu dönemde dikkati çeken bir özelliği İstanbul nüfusunun bu süre içinde **homojenleşmesi ve kozmopoliten**

niteliğini yavaş yavaş kaybetmesi olmuştur.1927 'de İstanbul nüfusunun yüzde 65'şi müslüman iken, bu oran 1935'de yüzde 70'şe, 1950'de yüzde 84'de yükselmişti. Rumları sayısı 1927'de 90.000'ne 1935'de 75.000'ne, 1945'de 70.000 ne, 1950'de 62.000'ne düşmüştü. Benzer şekilde Ermenilerin sayısı 1927'de 45.000 iken, 1935'de 39.000'ne düşmüş, 1945'de 43.000 'ne yükselmiş 1950'de yeniden 40.000'ne düşmüştür. Yahudi nüfusu 1927'de 39.000 iken, 1935'te 26.000, 1945'de 31.000, 1950'de 26.000 olarak saptanmıştır. 1950 yılında kentteki yabancı sayısı 11.550'dü. Tabii ki bu nüfuslar kentin toplam nüfusuna oranlandığında küçülme çok daha çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır.

Köktenci Modernite Döneminde İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı döneminden intikal eden kent yönetimi ve imar yasaları büyük ölçüde aynı kalmıştır. Cumhuriyet bu yasaların ve gerisindeki zihniyetin yetersizliğini Cumhuriyet Ankara'sının inşasına girdiğinde fark etmeye başlamıştır. Bir anlamda kentlerin köktenci modernitenin çağdaş yaşam yerleri haline gelmesinin modeli Ebenezer Howard'ın "Bahçe Kent", Camillo Sitte'nin "Tarihsel Kent" anlayışından etkilenmiş olan H.Jansen'in planına uygun olarak Ankara'da yaratılmaya girişilmiştir. Bu uygulama sırasında elde edilen deneyim,1930 yılından sonra ard arda yerel yönetim ve imar yasalarına yansıtılmaya başlamıştır.

3 Nisan 1930'da çıkan 1580 sayılı Belediyeler Kanunu, 6 Mayıs 1930'da çıkan 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 1 Haziran 1933'da çıkan 2031 sayılı Belediyeler Bankası Kuruluş Kanunu, 21 Haziran 1933'da çıkan 2290 sayılı Yapı ve Yollar Kanunu, 9

Haziran 1934’da çıkan 2497 sayılı Belediyeler İstimlak Kanunu yeni bir kurumsal çerçeve getiriyordu.³⁰ Bu yasalar Cumhuriyetin ilk döneminin nasıl bir kent öngördüğünü adeta somutlaştırılmaktadır. Böylece, kentlerin gelişme biçimi için modernist bir meşruiyet çerçevesi oluşturulmuştur. Bu meşruiyet çerçevesinin en önemli özelliği kentsel gelişmenin emrivakilere kapanmasıdır. Bu da kentsel gelişmeye planların tek yol gösterici hale gelmesi anlamına gelmektedir. Bu paralelde olarak 1938 yılında 3458 sayılı Mühendislik ve Mimarlık Kanunuyla “resmi ve hususi bütün yapıların proje ve inşaatı, nevi ve ehemmiyet ve büyüklük derecelerine göre fen adamlarının nezaret, ve mesuliyeti altına” alınmıştır.³¹

1580 sayılı Belediyeler yasası ile İstanbul’da “müşterek idare” denen dönem başladı. Bu yasa ile şehremaneti kalkıyor diğer kentlerde olduğu gibi “belediye” adını alıyordu. İstanbul’da vilayet ile belediye bir araya geliyordu. Hem belediye hem vilayet meclislerinin görevini görmek üzere İstanbul’da bir tek “Umumi Meclis” seçilecekti. Yeniden düzenlenen bu belediyede 10 şube bulunacaktı. Bunlar; Eminönü, Fatih, Bakırköy, Beyoğlu, Beşiktaş, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar, Kadıköy ve Adalar’dı. Kaymakamlar da şube müdürleri olarak atanıyorlardı. Bu dönem boyunca merkezi yönetimle bütünleşmiş bu yapı sürmüştür. Daha sonra metropoliten alan içinde kalacak olan Pendik’te 1930, Tuzla’da 1936, Maltepe’de 1943, Kartal’da 1947 yılında belediyeler kurulmuştur.³²

Köktenci Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

Bu dönemde kent formunu etkileyen en önemli faktörlerden biri kentin başkentlik işlevinin yitirmesi olmuştur. Süleymaniye,

Beyazıt, Sultanahmet arasına dağılmış Nezaretler ortadan kalkınca bu alanda büyük boşluk doğmuştur. Bu boşluk genellikle yüksek okul binalarının Nezaretlere yerleştirilmesiyle kapatılmaya çalışılmıştır. Örneğin Harbiye Nezaretine Darülfünun, Maliye Nezaretine Askeri Tıp, Orman Nezaretine Yüksek Ticaret Mektebi Şeyh-ül İslamın binasına İstanbul Kız Lisesi yerleştirilmiştir. Fatih, Sultanselim, Vefa, Beyazıt, Divanyolu çevresinde yaşayan Osmanlı bürokrasisi işlevini yitirince buradaki konaklar da işlevini yitirmiş ve boş ya da yarı boş kalan bu konaklar bu kesimin aynı zamanda da gelirlerinin düşmesi üzerine esnafın ve bir kesimi Anadolu’dan gelen yarı varlıklı kesimlerin eline geçmiştir. İstanbul yakasındaki bu harabiyet sadece yangınların değil kentin yapısındaki önemli bir dönüşümün sonucudur.³³ İstanbul yakası Sultanın sarayını Boğazın kıyısına nakletmesinden sonra bir ikinci kayıp yaşamaktadır. Bu dönemde küçülen kentte hemen hemen Beyoğlu ve kuzeyinde Teşvikiye, Nişantaşı ve Şişli dışındaki tüm yöreler kaybeden semtler olmuştur. Bu semtlerin prestijini korumasında değişik etkilerin varlığından söz edilebilir. Bunlardan birincisi kentin yaşadığı bunalıma rağmen zenginleşme olanağı bulan kesimlerin burayı yeğlemesi ve Balkan Savaşı sonrasında Selanik’ten göç etmek durumunda kalan sermaye sahiplerinin Teşvikiye ve Nişantaşı’na yerleşmesidir. Diğer bir neden tarihi yarımadaının büyük yangınlar dolayısıyla tamamen harap durumda olmasıdır.

1930 yılında çıkarılan Belediye ve Umumi Hıfssıhha Yasalarının belediyelere beş yıl içinde plan yaptırma zorunluluğu getirmesi üzerine kılması üzerine İstanbul Belediyesi, Ankara örneğini izleyerek dönemin tanınmış şehircileri arasında sınırlı yarışma açarak plan elde etmeğe çalıştıysa da sonuç alınamayınca, İstanbul’un planlaması Paris’in Bölgesel Planını

hazırlayan **Henri Prost'a emanet edildi**. 1936 ve 1937 yılında tarihi yarımadanın ve Beyoğlu tarafının 1/5000 ölçekli planları hazırlandı. Bu plan yürürlüğe girmeden önce “Milli Şef İnönü’ye takdim edilmiş” ve onun onayı alınmıştır. Bu aşamada planın 15 yılda uygulanmasını öngören, her biri beşer yıl olan üç dönem için bir uygulama programı hazırlanmıştır. Bunlara 1940 yılında Anadolu yakasında Üsküdar, Kadıköy ve Çamlıca’nın nazım planları eklendi. Bunu da surlar dışındaki Eyüp ve Rami Planları izledi. Toplam olarak 6000 hektarlık alan için nazım planlar hazırlanmıştı. Bu plan daha önceki dönemin tramvay, banliyö treni ve deniz yolu hatları boyunca sıralanan gelişmelerinin kent merkezinde kesişmesinden meydana gelen formunu entegre bir ulaşım sistemi ve özellikle de motorlu araç ulaşımına uygun hale getiriyordu. Prost planı tamamen uygulanmasa da nüfus artışının hızlı olmadığı dönemlerde Yenikapı, Atatürk Bulvarı Unkapanı Köprüsü, Şişhane, Tozkoparan Caddesi başta olmak üzere, iyi tasarlanmış diğer yolların yapılması kent içinde erişebilirlik ilişkilerini değiştirirken nüfusun mekansal dağılımı konusunda yeni dinamikler yaratıyordu. Şehrin eski iş merkezinin hemen hemen bazı düzenlemelerle aynı yerlerde kalması istenmektedir. Haliç’in sağ kıyısında iki köprü arasında, gıda maddeleri satış alanları, haller ve balıkthane, buldukları yerlerde geliştirileceklerdir. Sanayinin ise Haliç çevresinde toplanması öngörülmüştür. Boğaziçindeki tüm sanayi kuruluşları ve depolar kaldırılacaktır. Anadolu yakası planlamasında ise yeni yerleşme alanlarını Moda ve Marmara sahillerinde önermektedir. Fenerbahçe’deki askeri alanın sivil yönetime geçmesi ve burada büyük bir yerleşme alanı planlanmıştır. Suadiye’de de bir yeni yerleşme alanı düşünülmüştür. Plan kenti “güzelleştirme”

iddiası taşımaktadır. İki büyük park ve bir de arkeolojik park önermiştir.³⁴

1938 yılında Prost’un hazırladığı nazım planının ilk bölümü tamamlandığında Dr. Lütfi Kırdar da İstanbul’a vali ve belediye başkanı olarak atanmıştır. Cumhurbaşkanının desteğine sahip olan Kırdar bu planın uygulayıcı olacaktır. Prost planı ve 1943 yılında yeniden düzenlenen On Yıllık Program, ana ulaşım eksenlerini oluşturan deniz hatları, demiryolları ve tramvay hatları boyunca yayılmış olan çok dağınık kenti toparlayarak bir iç bütünlüğe kavuşturmayı amaçlıyordu.³⁵

Eski İstanbul yakasındaki uygulamanın belkemiğini, daha önce bir bölümü açılmış olan 50 m genişliğindeki Yenikapı’dan Unkapanı’na uzanan Atatürk Bulvarının tamamlanması oluşturmuştur. Atatürk Bulvarı, surlar dışından geçen turistik amaçlı yol olarak Marmara ile Haliç’i iki farklı uzaklıkta bir kuşak gibi bağlayarak kent formunun toparlanmasına büyük katkıda bulunacaktır. 1939 yılında açılan Atatürk köprüsü kentin iki yakası arasındaki ulaşımı önemli ölçüde kolaylaştırmıştır.

Beyoğlu yakasında yapılan imar faaliyetinin esas odağını Taksim Harbiye, Maçka, Dolmabahçe arasının geliştirilmesi teşkil etmiştir. Taksim Meydanı, Ayazpaşa yönünde genişletilerek dikdörtgen biçiminde bir merasim meydanı yaratılmıştır. Bunun ekseninde opera binası inşaatı başlatılmıştır. Taksim Kışlası yıkılarak yerine İnönü Gezisi yapılmıştır. Bu gezinin yanındaki Taksim Bahçesi içinde yeni bir Taksim Belediye Gazinosu inşa edilmiştir. Planın en önemli kararlarından biri olan İki No’lu park gerçekleştirilmiş, bu parkın içinde Spor ve Sergi Sarayı, Açık Hava Tiyatrosu, Luna Park, Dolmabahçe (İnönü) Stadyumu yapılmıştır.

Bu dönem için genel olarak nüfusun

mekândaki farklılaşması için söylenebilecek olan müslüman olmayan nüfusun sayısal olarak azalmasına paralel kent mekânındaki yayılımının azalmış olmasıdır. Bu azalma bir önceki dönemde gördüğümüz Müslüman olmayan nüfusun yoğunlaşma merkezlerinin çevresinde gerçekleşmiştir.

Planın uygulanması ve apartmanlaşma sürecinin başlamasının paralelinde kent mekanında prestij farklılaşması doğurmuş ve bu dönemin nüfusun mekânsal yeniden dağılım stratejisini belirlemiştir. Yeni açılan Atatürk Bulvarı çevresi, Taksim, Harbiye, Maçka, Nişantaşı, Şişli apartmanlaşmanın yoğunlaştığı semtler olmuştur. Kadıköy Pendik arasındaki Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Bostancı, Maltepe, ve Suadiye, sayfiye olma niteliklerini değiştirerek tüm yıl boyunca oturlan yerlere dönüşmüşlerdir.

IV. İSTANBUL HIZLI KENTLEŞMENİN SORUNLARINI POPÜLİST BİR MODERNİTE ANLAYIŞI İÇİNDE ÇÖZMEYE UĞRAŞIYOR

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de pek çok dünya ülkesinde olduğu gibi hızlı bir kentleşme yaşamaya başlamıştır. Bu büyüklükte bir kentleşmenin gerçekleşeceğini pek çok ülke gibi Türkiye de kestirememişti. Türkiye bu emrivakiyle karşılaştığında, siyasal rejimini tek parti rejiminden çok partili bir rejime dönüştürüyordu. Beklenileceği üzere, çok partili bir rejimde sosyal mühendislik anlayışı içinde bir köktenci modernite projesini uygulamak olanağı büyük ölçüde azalmıştır. Uygulamada gerçekleşebilen de halkın eğilimlerine duyarlı bir popülist modernleşme süreci olacaktır.

1948-1984 yılları arasında popülist modernite diye adlandırırken, bu dönemde üç askeri müdahale yapıldığını, 1960’daki

müdahale sonrasında Devlet Planlama Teşkilatı kurularak kalkınmanın planlamasına özel bir önem verildiğini hatırlarsak, neden dönemin kararlarının tümünün popülistik olarak nitendirilmiş olmasına açıklık kazandırmak gerekir. Söz konusu dönemlerde de iktidar sahipleri özellikle kentlerin imarı konusunda popülist eğilimleri sürdürmüşlerdir. Bu nedenle dönemin tümü popülistik olarak adlandırılmıştır.

Siyasal ve Ekonomik Dinamikler

Savaş öncesinde otarşik bir politika izlenerek içe kapalı bir ekonomik gelişme gerçekleştirilmeye çalışılırken, savaş sonrasında özellikle tarıma ağırlık veren bir dışa açılma süreci başlamıştır. Tam bir sıçrama olmasa da, sık kullanılmaya başlayan liberalleşme söylemi içinde, özel kesime daha çok ağırlık verilmektedir. Özel kesim eliyle sanayileşme özendirilirken, devlet eliyle sanayileşme de sürdürülmüştür. Dönemin uzlaşma terimi karma ekonomi olmuştur. Ülke iç pazarının bütünlüğünü kurmada demiryolu ağırlıklı bir stratejiden *karayolu ağırlıklı* bir stratejiye geçilmiştir.

Tarımda yaşanan makinalaşma ve geçimlik tarımsal üretimden, ulusal ya da uluslararası pazarlar için üretime geçişin, ülkenin büyük kesimine yayılmaya başlamasıyla birlikte, *köylülüğün çözülmesi* hızlanır. Köktenci modernite döneminde sadece Ankara kentinin nüfusu yüzde 6 büyürken, II. Dünya Savaşı sonrasında tüm kentler yaklaşık olarak yüzde 6 hızla büyümeye başlamıştır.

Bu hızda yaşanan bir kentleşmenin bir önceki dönemde kurumsallaşmış, kenti bir nesne gibi tasarlamaya dönük, bir kent planlama anlayışının oluşturduğu meşruiyet kalıpları içinde başarılı bir biçimde gerçekleştirilmesi,

çok önemli zorluklar taşıyordu. Kente büyük sayılarla gelen, bu yeni gruplara iş yaratabilmek için, sanayi ve hizmetler alanına büyük miktarlarda yatırım yapmak gerekiyordu. Ayrıca bu grupların kentlere modernite projesinin normlarına uygun olarak yerleştirilebilmesi için de konut alanına, kentsel alt yapılar alanına büyük yatırımlar yapılmasına gerek duyuluyordu. Oysa Türkiye'nin bu dönemdeki **kapital birikim süreçleri** bu çapta bir yatırımı gerçekleştirmekten çok uzaktı. Türkiye kente gelenlere yeterli iş yaratabilecek yatırımları gerçekleştirilebilmesi için kentleşmesini ucuzlatması gerekiyordu. Bunun yollarından biri gecekondunun gelişmesiydi. Bu dönemin kentlerinin; gecekondulu, dolmuşlu, işportalı olduğunu söylerken, kentleşmeyi ucuzlatmanın tamamlayıcılarına işaret edilmiş olmaktadır. Yerel yönetimlerinin karşılayamadığı toplu ulaşım hizmetinin karşılanması küçük birikim sahiplerine terk ediliyordu. Yaratılan örgütlü işlerin miktarının arzedilen işgücüne göre küçük kalınca istihdam sorununun çözülmesi de informal sektörün yaratıcılığına bırakılıyordu.³⁶

Türkiye'nin ve benzer ülkelerin deneyimleri göstermiştir ki, modernite projesinin yerleştirdiği **meşruiyet kalıbından** kolayca vazgeçilememektedir. Kentli elitler meşruiyet çerçevelerini kente gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu şekilde yeniden tanımlamaya hazır değillerdir. Gelenlerin kapasiteleriyle uyumlu yeni bir meşruiyet çerçevesi oluşturamıyorlardı. Modernite projesi onların zihniyetlerini böyle bir uyuma kapamıştı. Onların bulabildiği çözüm kente gelen bu grupları köye geriye göndermektir. Bunun pratikte gerçekleştirilemez oluşunun karşısında yapabildikleri imar afları geliştirmek olmuştur. Bu aflar kentin gecekondular kesimleri için yeni bir meşruiyet çerçevesi

getirmemekte, sadece belli bir zaman ve mekanda ortaya çıkan "emergence"ları affetmektedir. Bundan sonra her yerde yeniden modernite projesinin meşruiyet çerçevesi geçerli olacaktır. Bunun gerçekleştirilemeyeceğini herkes bilmektedir. Kente gelenlerin kapasitelerinde önemli bir değişiklik olmadan kente gelenler için **gecekondunun çözüm olmaktan çıkmasının** nesnel koşulları yaratılmıştır denilemez.

Popülist Modernite Döneminde İstanbul'un Nüfus Dinamikleri

İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusu 1950 yılında 983.000, 1960'da 1.467.000, 1970'de 2.133.000, 1980'de 2.773.000 olarak saptanmıştır. İstanbul'un belediye sınırları içindeki nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1950'de yüzde 4,7, 1960'da yüzde 5,3, 1970'de yüzde 5,9, 1980'de yüzde 6,1 olmuştur. Ama artık İstanbul belediye sınırları içine sığmamaktadır. Ana kentin çevresinde 1980 yılında 32 bitişik belediye yer almaktaydı. Bu belediyeler kompleksinin nüfusu metropoliten nüfus olarak adlandırırsak, bu nüfusun 1960 yılında 1.736.000, 1970'de 2.849.000, 1980'de 4.643.000 olduğu tahmin edilmektedir.³⁷ İstanbul'un metropoliten alanı içindeki nüfusunun Türkiye nüfusuna oranı 1960'da yüzde 6,3, 1970'de yüzde 8,0, 1980'de yüzde 10,4 olmuştur. İstanbul'da nüfus yığılması bir önceki dönemden farklı olarak görece önemini sürekli artırmıştır. Beklenilebileceği üzere esas büyüme İstanbulun çevresinde yer alan belediyelerde olmuştur.

Bu dönemde metropoliten nüfus artışı üç ögeden oluşuyordu. Bunlardan en önemlisi Türkiye'nin yaşamaya başladığı hızlı kentleşme dolayısıyla İstanbul'un özellikle karadeniz kıyıları başta olmak üzere tüm Türkiye'den aldığı göçtü. 1940'lı yıllara geldiğinde İstanbul

nüfusunun demografik geçişi tamamladığını görmüştük. Ama göçle kente gelen yeni gruplar İstanbul'a yüksek doğurganlık taşıyordu. Bu gruplar demografik geçişi İstanbul'da yaşayacaktı. Üçüncü öge ise metropoliten alanın mekanda yayılması sonucu yeni alanların nüfusunun metropoliten alana katılmasıyla gerçekleşiyordu.

Nüfus'un *niteliklerine ilişkin farklılaşma dinamiğinin* bu dönemde de bir önceki dönemde ki devam ettiği söylenebilir. Nüfusun etnik homojenliği sürekli artış göstermiştir. Ne yazık ki bir önceki dönemdeki verilere sahip değiliz. 1960 yılında Ermeni nüfusu 37280 iken 1965'de 29479'za düşmüştü. Rum nüfusu 1960'da 49081 iken, 1965'te 35097'ye inmişti. Yahudi nüfusu 1960'da 16754 iken 1965'de 8606'ya düşmüştür. Bu sayılarda İsrail'in kuruluşundan sonra Türkiye'den ayrılan yahudi nüfusunun etkisi açıkça görülmektedir. Daha sonraki yıllardaki gelişmeleri nüfus sayımlarından izleyemiyoruz. İstanbul'da 1970 sayımında yabancı tabiyetindeki nüfus 17855 iken, 1980'de 10.303'ze düşmüştü.

Popülist Modernite Döneminde İstanbul'un Yönetiminde Yaşanan Dönüşümler ve İmar Mevzuatının Gelişmesi

Bu dönemde İstanbul'un yönetiminin yasal ve idari çerçevesini yine bir önceki dönemde geliştirilen 1580 sayılı Belediye Kanunu oluşturmuştur. Demokrat Parti iktidarı da 1957 yılına kadar tek parti iktidarından devraldığı "birleşik yönetim" yapısını sürdürmüştür. 1956 yılında, belediye şubelerine, kaymakamlardan ayrı olarak, belediye şube müdürleri tayin edilmiştir. 1 Mart 1957 tarihinde de belediye ve özel idare birbirinden ayrılmış, belediye ve özel İdare işleri ayrı ayrı seçilen belediye ve vilayet meclislerine bırakılmıştır.³⁸

Bu dönemde hızlı kentleşme dolayısıyla

kentin belediye sınırları dışına yayılmaya başlaması üzerine belediye sınırları dışındaki gelişmelerin nasıl imar denetimi içine alınacağı sorusu ortaya çıkmıştır. Bu sorunun çözülmesi için belediye sınırlarının genişletilmesi kararları alınmıştır. Ama İller Yasasının hükümleri karşısında bu karar uygulanamamıştır.³⁹ Bu değişiklik gerçekleşmeyince yapılabilenler, yeni ilçelerin ve yeni belediyelerin kurulması olmuş, belediye sınırları içinde kalan gecekonduların gelişmesi üzerine bunlar yeni ilçeler haline getirilmiş ve bu ilçelerin her birinde yeni belediye şube müdürlükleri kurulmuştur. 1963 yılında İstanbul Metropoliten Alanında ana belediyenin yanı sıra 12 belediye yer alıyordu. Bunlar ana belediyenin hemen bitişiğindeki alanlarda gelişmişlerdir.⁴⁰

1956 yılında Adnan Menderes'in İstanbul'un imarını kendisinin siyasal projesi haline getirmesi sonrasında İmar Mevzuatında gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 16 Temmuz 1956'da 6785 Sayılı İmar Yasası meclisten geçti. Bu yasayla 2290 Yapı ve Yollar Kanununun, nizamname hükmü niteliğindeki ayrıntılı kayıtları ortadan kalkıyor ve kent plancılara her kentin karakterine uygun planlar yapabilmeye konusunda bir esneklik sağlanıyordu. Bu yasanın en ilginç maddesi imar yasalarının belediye sınırları dışında da uygulanmasına olanak vermek için hazırlanmış olan 47'inci maddesiydi. Bu maddeye göre belediye sınırlarına mücavir olan alanlarda, belediyenin önerisi, vilayet idare heyetinin kararı ve Nafia Vekaletinin onayı ile İmar Kanunu hükümleri uygulanabilecekti. 6785 sayılı yasanın her kent için ayrı ayrı hazırlanmasını öngördüğü imar talimatnamesi İstanbul Belediyesinde de hazırlanarak 17 Ocak 1957'de Nafia Vekaletinin onaylanmasıyla yürürlüğe girdi.⁴¹

Diğer önemli gelişme 8 Eylül 1956'da

6830 Sayılı İstimlak Kanununun çıkarılması oldu. Bu yasa çıkmadan 50'ye yakın istimlak yasası vardı ve bu da bir keşmekeş yaratıyordu. Bu yasayla istimlak keşmekeşi kaldırılarak imar uygulamaları hızlandırılmaya çalışılmıştır. Bu yasanın çıkmasından 15 gün sonra Adnan Menderes İstanbul'da imar operasyonunu başlatacaktır. Operasyonun ilerlemesine paralel olarak 7341 sayılı yasa ile İmar Kanununa bir madde eklenmiştir. Bu maddeye göre genişletilecek yol, yeşil saha, park, otopark çevresinde mutlaka istimlak edilmesi gereken gayrimenkullerden başkaları da planda işaret edilmesi kaydıyla belediyece istimlak edilebilecekti. İstimlak işlemlerini belediyeler için ekonomik hale getiren bu madde 1964 yılında 369 sayılı yasa ile kaldırılmıştır.⁴²

İmar işlerinin Başbakan tarafından iktidarın temel siyasal faaliyeti olarak görülmeye başlaması üzerine 14 Mayıs 1958 tarihinde çıkarılan 7116 sayılı yasa ile İmar ve İskan Bakanlığı kurulmuştur. Nafia Vekaleti, imar ve konut politikaları, yapı malzemesi ve afetler konularındaki görevlerini bu bakanlığa devrediyordu. Bu bakanlık, bir uygulayıcı ve yatırımcı bakanlık olmaktan çok bir araştırma ve planlama bakanlığı olarak düşünülmüştür. Bu Bakanlığın kurulmasıyla İstanbul Belediyesinin hazırladığı imar planlarını onaylayan yer de burası olacaktı.

Popülist modernite döneminin gerçeği yansıtmak bakımından en ilginç yasal düzenlemesi 20 Temmuz 1966'da çıkartılan 775 sayılı Gecekondu Kanunu ile yapılmıştır. İmar Kanununun uygulandığı alanlar dışında, gecekondu için ayrı imar kuralları kabul edilerek toplumsal gerçeklikte var olan ikilik yasalara yansıtılmış ve düşük gelirlilerin yaşam kalitelerine duyarlılık bakımından ileri bir adım atılmıştır denilebilir.⁴³

Gecekondu olgusunun kabul edilmesi sonrasında ana kent belediyesini saran yeni belediyelerin sayısı artmaya devam etmiştir. 1979 yılında İstanbul'da bu yeni belediyelerin sayısı 32'ye çıkmıştır. Bu durum temel kentsel altyapıların yapılmasında ciddi koordinasyon sorunları yaratmaktadır. Bu bakımdan en sorunlu altyapı İstanbul kanalizasyon projesiydi. Bu projenin uygulanması için gerekli finansmanı sağlayacak olan Dünya Bankası, finansman için bir metropoliten belediyeler birliği kurulmasını şart koşuyordu. Metropoliten alandaki belediyeler 7 Mart 1979'da bir araya gelerek İstanbul Belediyeler Birliğini kurdular. Böylece belediyeler üstü bir örgütlenme ortaya çıkmış oldu.

Popülist Modernite Döneminde Kent Formunun Yeniden Biçimlenmesi

Köktenci modernitenin meşruiyet kalıplarına göre bir kentin büyümesi ve nüfusun mekansal dağılımı planlamayla yönlendirilmeliydi. II. Dünya Savaşı öncesinin yavaş büyüyen kentinde Prost'un planları belli bir ölçüde denetimi sağlayabiliyordu. Ama savaş sonrasında İstanbul çok hızla büyümeye başlayınca bir yandan yeterli planın üretilemeyişi, öte yandan hızlanan arazi spekülasyonu planlı denetime olanak bırakmıyordu. Prost'un 1950'de görevine son verildikten sonra, plan hazırlama Müşavirler Heyetine verildi. Bu çalışmanın başarısız olması üzerine Piccinato'ya, Högg'e planlar hazırlatıldı. Ama hızla büyüyen kentte planlama'nın yetersiz kalması, Adnan Menderes'in İstanbul'da İmar Operasyonları yapmasına yol açtı. Gerçekte bunun siyasal taktiklerden kaynaklanan nedenleri vardı. Hızlı büyüyen kentte yaşanmaya başlayan trafik sorunları da İstanbul'u yaşanmaz hale getirmişti. Aslında Menderes operasyonlarının yapılma biçimi, planla ilişki

kurma biçimi modernist meşruiyet kalıplarına çok sığmıyordu. Bu dönemde modernist meşruiyeti yalnız gecekondular değil devlet te aşırıyordu. 27 Mayıs müdahalesi sonrasında, plana dayanan meşruiyet yeniden üretilmeye başladığında kent planlamasının hızlı kentleşme karşısında yetersizliği fark edilerek bölge planlama yaklaşımı sisteme sokulmaya çalışıldıysa da pratikte etkili olamamıştır. Sonuçta İstanbul'un gelişmesi *yarı planlı, yarı plansız* olarak yönlendirildi.

Bu yarı planlı bir gelişme, modernist bir meşruiyet anlayışıyla bağdaşmamaktadır. 20 Temmuz 1965'de Milli Güvenlik Kurulunda İstanbul, Ankara, İzmir metropoliten alanlarının nazım planlarının bir an önce yapılması için tavsiye kararı alınmıştır. İmar ve İskan Bakanlığınca 1966'yılında Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu kurulmuştur.⁴⁴Bu büronun çalışmaları da İstanbul'un gelişmesinin planlı olmasına önemli bir katkı yapamamıştır.

Popülist modernite döneminde İstanbul'un formunun biçimlenişinde temelde üç faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan birincisi İstanbul MİA'sının yapı değiştirmesi, ikincisi budönemde İstanbul'da sanayinin kent mekanındaki yeni dağılımı, üçüncüsü ise *boğaz köprüsü ve çevre yollarının* yapılmasıdır.

Metropoliten alanın nüfusunun hızla arttığı ve yayıldığı alanın hızla genişlediği bu dönemde MİA, hem yeni alanlara yayılmış hem de iç yapısında yeni farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Daha önce semt merkezi niteliğindeki merkezlerin bir kısmında dönüştürülerek MİA'nın parçası haline gelmiştir. 1950 öncesinin MİA'sı birbiri ile ilişkili üç alandan oluşuyordu. Birincisi, Eminönü, Sirkeci ve Kapalıçarşı arasındaki alandı. İkincisini Karaköy, Perşembepazarı, Bankalar Caddesi bütünü oluşturuyordu. Üçüncüsü ise İstiklal Caddesi ve

Tepebaşı çevresiydi. Yaygın olan kentte bulunan Kadıköy, Üsküdar, Beşiktaş, Aksaray ve benzeri alanlardaki ticaret ve hizmet faaliyetlerindeki kümelenmeler daha çok yerel semt merkezleri niteliğindedir. Popülist modernleşme döneminde İstanbul'daki MİA'nın tarihi yarımada bulunan kesimi bir kuvöz işlevi görmüş içinde büyüme eğilimi gösteren üretim ve bazı hizmet işlevlerini kent merkezi dışına göndermiştir. Öte yandan MİA'nın Taksim Şişli yönünde bulunan kesimi Mecidiyeköy ve ötesine yayılmıştır. MİA'nın Mecidiyeköy, Gayrettepe ve Büyükdere Caddesi üzerindeki uzantısı ise banka ve sigorta genel merkezlerinin, yabancı bankaların, büyük holdinglerin merkezlerinin ve çok uluslu şirketlerin yoğunlaştığı bir yer olmaya başlamıştır. İstanbul MİA'nın en önemli kontrol merkezleri bu uçta toplanmıştır. Bu oluşumda, Boğaz Köprüsü ve çevre yolları yapıldıktan sonra bu alanın özel arabalı üst gelir gruplarının en kolayca ulaşabileceği bir alan haline gelmesinin etkisi yüksektir. Yerel kent merkezlerinin bir bölümünde MİA'nın parçası haline gelmiştir.⁴⁵

Bu dönemde kent formunu esas belirleyen İstanbul'da hızla gelişen sanayileşme sonucu ortaya çıkan üretim tesislerinin mekansal dağılımı olmuştur. Bir önceki dönemde üretim kuruluşları MİA çevresinde ve Haliç boyunca kümelenmişti. Bu dağılımda elektriğin Haliçteki otoprodüktörlerle üretilmesinin payı yüksekti. Ama bu dönemde *elektrik üretiminin enterkonnekte sistemlerle* dağıtılmaya başlaması sanayi kuruluşlarının metropoliten alanda desantralize olmasını kolaylaştırmıştır. Küçük ve orta boy sanayi tesisleri şehir merkezinden çok uzaklara gidemiyordu. Tarihi yarımadadan desantralize olanlar Surların dışında ve belediye sınırları dışında Eyüp'ten Zeytinburnuna kadar uzanan bir yay üzerinde

yer alıyordu. Bu yay üzerinde dört sanayi odağı oluşmuştu. Bunlar, Alibeyköy, Rami-Topçular, Topkapı-Sağmalcılar, Kazlıçeşme-Zeytinburnu odaklarıydı. Bu odaklardan sanayi yollar boyunca yayılıyordu. Rami-Topçular odağının yayılması Gaziosmanpaşa (Taşlıtarla) Küçükköy ekseninde gerçekleşmişti. Haliç'in kuzeyinde de üç odak oluşmuştu. Bunlar Kağıthane, Bomonti-Feriköy, Levent-Esentepe, odaklarıydı. Boğazın batı kıyılarında Ayazağa köyünde, İstinye'de ve Büyükdere vadisinde bazı kümelenmeler oluşmuştu. Boğazın doğu kıyısında Beykoz-Paşabahçe'de, Anadolu tarafında Kartal, Maltepe-Cevizli ve Kartal –Taşocakları yöresine toplanmıştı. Sanayi işgücünün yüzde 58,2 si MİA'dan 4-9 km uzaklıktaki halka içinde yer alıyordu. Bu sayı üretim alanları mekansal dağılımının, bir metropoliten alanın sanayi dağılımından çok uzaktı⁴⁶. Bu nedenle İstanbul'u bir metropoliten alan olarak nitelendirmek yerine *azman sanayi kenti* diye nitelendirmek daha yerinde olacaktır.

Bu sanayinin emeği kente yeni gelen göçlerle karşılanıyordu. Bu nüfus ise sanayi kümelenmeleri yakınındaki gecekondular alanlarında yaşıyordu. Sanayi dağılımıyla gecekondular alanlarının dağılımı paralel gidiyordu. İlk gecekondular Zeytinburnunda başlamış onu Taşlıtarladaki gecekondular alanları izlemişti. Bunları Bakırköy'deki sanayi alanlarına hizmet veren Osmaniye tamamladı. Tarihi yarımada Küçükköy, Sağmalcılar, Esenler, Güngören, Bahçelievler, Şirinevler, Safraköy, Halkalı gecekondular alanları oluştu. Alibeyköy gecekondular alanı tarihi yarımada gecekondular alanlarından Haliç'in kuzeyindeki gecekondular alanlarına geçiş noktasında bulunuyordu. Haliç'in kuzeyinde Kağıthane, Gültepe, Çağlayan, alanları gelişti. Mecidiyeköy, Kuştepe ve Gültepe gecekondular Levent ve

Bomonti sanayi bölgelerine işgücü sağlıyordu. Boğazın batı yakasındaki Nafibaba ve Baltalimanı gecekondular alanları yer alıyordu. Boğazın doğu yakasında ilk gecekondular alanları Beykoz'da gelişti. Üsküdar civarında Selamsız, Sinekitepe (Libade), Çengelköy, Ümraniye gecekondular alanları oluştu. Kadıköy civarında ilk önemli gecekondular gelişmesi Fikirtepe'de oldu. Ankara karayolu boyunca , Küçükyalı'da, Maltepenin kuzeyinde Gülsuyu, Yakacık yakınında Topselvi, Yeşilbağlar Tuzlanın batısında Göçmen, kuzeyinde Taşpınar, Gebze yakınında Kaynarca gecekondular alanları olarak sıralandı.⁴⁷

Kentin imarlı alanları ise genellikle apartmanlarla yapılanıyordu. Hızla büyüyen İstanbul'da arsa fiyatları yükselmişti. Bu fiyatlarla tek parselde tek ev yapılması halinde orta sınıfların konut sahibi olması olanağı kalmamıştı. Orta sınıflar ancak arsa maliyetlerini bölüştüklerinde yani apartmanlarda konut sahibi olabiliyorlardı. Bunun için arsa maliyetinin bölüşülmesine olanak verecek kat mülkiyetinin kurumsallaştırılması gerekiyordu. Bunun için 1954 yılında tapu kanununda yapılan bir değişiklikle ve nihayet 1965 yılında Kat Kanunu çıkarıldı. Böylece apartmanlaşmanın hukuki altyapısı hazırlanmış oldu.

Bu apartmanlaşma genelde üç farklı aktör tarafından gerçekleştiriliyordu. Bunlar Emlak Bankası, kooperatifler ve yapsatçılar olarak sıralanabilir. *Emlak Bankası* Levent mahalleleri ve Ataköy'de olduğu gibi yüksek kaliteli konut alanları oluşturarak kentin yüksek gelirli eğitimli nüfusunu çekiyordu. Eğer bankanın bu dönemdeki faaliyetlerini değerlendirmek gerekirse konutta toplu gelişmelerin ilk örneklerini oluşturduğu. Ancak düşük gelirli konut sorunlarıyla uğraşmayıp, konut arzında ortanın üstündeki gelir gruplarına iyi kalitede

konut ve çevre arzına yöneldiğini söylenebilir.

Kooperatifler hem beyaz yakalılar hem de görelî olarak yüksek gelirli mavi yakalılar tarafından kuruluyor, kredi kullanabilmeleri için imar planı bulunan yerlerde inşa ediliyordu. Bunlar arasında Ortaköy'de Şeker Şirketi, Bebek'in ötesinde Etiler, Yenikentte Kalende, Sarıyer de Zümrüt Evleri sayılabilir. Anadolu yakasındaki kooperatif eliyle sunumun büyük bölümü Bağdat Caddesinin kuzeyinde ve Yakacık yolu üzerinde yer aldı.⁴⁸

Apartmanlaşmanın büyük kesimi **yapsatçı** diye adlandırılan, çoğu kez varolan binaların yıkılıp yerine daha yüksek yapılmasını sağlayan, küçük girişimcilerce gerçekleştiriliyordu. Bu tür apartman arzının bir bölümü Londra asfaltıyla sahil arasında gerçekleşti. Yeşilyurt ve Bakırköy bu tür arzın etkili olduğu semtlerdi. Tarihi yarımada da suriçinde Aksaray, Saraçhane, Fatih, Halıcılar, Karagömrük, Haseki ve Fındıkzade, Haliç'in kuzeyinde Topağacı, Teşvikiye, Nişantaşı Osmanbey, Şişli, Mecidiyeköy'ün eski dokuları bu süreçle dönüştü. Bu bölgelerdeki boş alanlar da bu tür süreçlerle doldu. Anadolu yakasında da Kadıköy Bostancı arası bu tür bir dönüşüm yaşadı. Yapsatçı apartmanları Bağdat caddesinin güneyinde yer aldı. Bostancı Tuzla arasında düşük yoğunluklu bahçeli evler gelişti. Tuzla Gebze arasında daha büyük bir girişim sonucu Bayramoğlu Sahil sitesi oluştu. Bu dönemde yapsatçı konut sunum biçimleri yanısıra bir sonraki dönemde hakim hale gelecek toplu konut sunumlarının ilk örnekleri de oluşmaya başlamıştır.

Bu yeniden yapılanmanın birincisiyle birlikte çalışan ikinci bir boyutu kent mekanında yaşanan desantralizasyon eğilimidir. Bir yandan artan özel araba sahipliği diğer yandan işyerlerinin çalışanları için özel otobüs ya da

taşıma servisleri kurmaya başlamasıyla birlikte birçok kullanışta, tek binalar yerine büyük kompleksler halinde yapılaşma eğiliminin güçlenmesi bu desantralizasyonu artırmıştır. Örneğin konut kullanışlarında toplu konuta geçiş arayışları, sanayi alanında organize sanayi bölgeleri, sanayi çarşıları kurulmaya başlanması, MİA çevresindeki nakliyeciler, demirciler, haller, otogarların, buldukları yerlerden yeni ulaşım olanaklarına göre seçilen yerlere toplu olarak çıkmaları, halkla ilişkisi yüksek olmayan kamu kuruluşlarının kampüsler halinde kent çevresinde yer seçmesi sayılabilir.

1973 yılında **Boğaz köprüsü ve çevre yolları bağlantısının** çalışmaya başlaması kentin iki yakasını bağladığı gibi, kent içindeki erişebilirlik ilişkilerinde köklü bir değişime yaratmıştır. Bu da kent mekanında yeniden yapılanmalar yaratmıştır. Kent mekanındaki prestij sıralamalarını değiştirmiş, yeni alanları spekülâtif faaliyetlere açmış, yeni bir MİA kademelenmesi yaratmıştır. Erişebilirliği artmış kesimler de bir yoğunlaşma ve yenileşme eğilimi doğmuştur. MİA ve yakın çevresindeki özellikle üretim faaliyetlerinde desantralizasyon eğilimi erişebilirlikle bir araya gelince Boğazın kuzeyinde her iki yakada çok yüksek bir yapılaşma talebi yaratmış ve Boğazın doğal değerlerinin korunmasını çok ciddi bir sorun haline getirmiştir.

İstanbul bu dönemin kapital birikim sınırlamaları içinde küçük girişimcilerin kapasiteleri içinde sorunlarına çözüm ararken, kamu ulaşım sistemini yeterince geliştirememiş, kent tek tek binaların eklenmesiyle büyümüş, kent merkezlerini sürekli sıkıştıran bir **yağ lekesi halinde** kent mekanında yayılmıştır. Bu büyüme biçimi **yık yap süreçlerini** özendirerek **modernleşmenin yıkıcı yüzünü** sergilemeye başlamıştır. Kentte ısıtmanın sülfür oranı yüksek

kömür kullanımına dayanması sonucu kış aylarında *yoğun bir hava kirliliği* yaşanmaya başlamıştır.

V. SONVERİRKEN

İstanbul'un modernite projesinin etkisi altında yaşadığı dönüşüm öyküsünü 1980'li yıllara getirmiş bulunuyoruz. Bu tarihten sonra İstanbul'un değişme süreci yeni bir yola girmektedir. 1980 sonrasında izlenen politika değişiklikleri sonucu Türkiye'nin dışdünya ile ilişkilerini artırması sonucu, dünyada yaşanmaya başlayan büyük dönüşümden etkilenmesi de derinleşmiş ve hızlanmıştır. Dünya kentlerin niteliklerini önemli ölçüde yeniden tanımlayan, *Fordist üretimden esnek üretime, sanayi toplumundan bilgi toplumuna, ulus devletler dünyasından küresel bir dünyaya* geçiş yaşarken, modernite kendisini yeniden üretemeyerek *postmodernist* eleştiriler karşısında önemli aşınmalara uğruyordu. Bunun sonucu bilim, ahlak ve sanat alanlarında post modernist gelişmeler ortaya çıkıyordu. Türkiye'de bu gelişmelerden etkilenmeye başlamıştır.⁴⁹

1989 yılında Sosyalist Blok'un çözülmesi Doğu Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın Pazar ekonomilerine dönüşmeleri Türkiye'nin özellikle İstanbul'un önünde yeni bir fırsat açmıştır. İstanbul I.Dünya Savaşı sonrasında kaybetmiş olduğu *"Dünya Kenti"* olma fırsatını yakalamıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren siyasetçiler ve iş çevreleri

"Yaşanabilir Bir Dünya Kenti İstanbul" vizyonu üzerinde uzlaşmış bulunuyordu.

Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyelik için başvurmuş olması da bu vizyonu güçlendiriyordu.

İstanbul bir dünya kenti işlevini kazanarak, kendi uluslar arası ekonomik hinterlandını denetleyerek örgütlerken, finans merkezi olarak ortaya çıkarken, bu hinterlanda kapital ihraç eder hale gelirken, bir sanat ve kültür odağı olarak dikkati çekmeye başlarken nüfusu 10 milyonun üzerine çıkıyor ve kendisini de bir *"kentsel bölge"* haline dönüştürmeye başlıyordu. Günümüzde bir büyük kentin merkezinden kırsal alana kadar uzanan kesiminde yeralan çok sayıda yerleşme telefon, TV, bilgisayar/internet gibi elektronik araçlar ve medya olanaklarıyla bir birine bağlanarak bir bütünlük oluşturmaktadır. Bunun gerisinde Fordist üretimin düşey bütünleşmesinin yerini, *düşey ayrışmanın* alması ve onun yerine esnek üretimin geçmeye başlamasıyla *yatay bir bütünleşmenin* gelişmeye başlaması yatmaktadır. Bunun paralelinde merkezden ayrılan sanayiler, hizmetler hatta konut alanları kentsel bölgede yeni odaklanmalar yaratmaktadır. Merkezdeki işlevlerin bir kısmı merkezi terk ederek kentsel bölgeye yayılırken merkezi yeniden yapılanmaya hazır hale getirmektedir. Kent merkezlerindeki çok sayıdaki kuruluşun kentsel bölgede yer seçmesi yanısıra perakende ticaretin de büyük alışveriş merkezleri halinde motorlu araçlarla kolayca ulaşılabilen yerlere inşaa edilmesi de merkezlerin çekiciliğini azaltarak sorun olarak ortaya çıkma potansiyeli taşımaktadır. Kısacası İstanbul özellikle 1990 sonrasında bir yandan dünya kenti olma işlevlerini yeniden kazanırken, tek merkezli bir azman sanayi kentinden, çok merkezli bir kentsel bölgeye geçişi yaşamaya başlamıştır. Bu geçişi siyasetin öncülük ettiği kentsel dönüşüm projeleriyle hızlandırmaya çalışmaktadır.

DİPNOTLAR

¹ Bu konuda düşünce tarihi ağırlıklı bir sunu için bknz: İlhan Tekeli:” Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Gelişimi Konusunda Bir Üst Anlatı” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 3, Modernleşme ve Batıcılık,, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002,s.19-42.

² Benjamin C.Fortna: *Mekteb-i Hümayun*, İletişim Yayınları, İstanbul,2005.

³ Kemal H.Karpat: *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

⁴ Necmettin Akyay ; Osmanlı İmparatorluğu’nda Sağlık Örgütleri ve Sosyal Kuruluşlar; H.Ü.Toplum Hekimliği Bölümü Yayını, No.10, Ankara,1982.

Nil Sarı: “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”. Bila Ak, Adnan Ataç(Yay.Haz.) *Osmanlı Devletinde Sağlık Hizmetleri Sepozyumu*, Sağlık Bakanlığı,Ankara,2000, s.22

Daniel Panzac:*Osmanlı İmparatorluğunda VEBA 1700-1850*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul Ekim 1997.

Nuran Yıldırım: “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Korumucu Sağlık Uygulamaları”,*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s.1331-1335.

⁵ İlhan Tekeli:” Türkiye’nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler” Ayhan Kaya- Baha Şahin (Derleyenler): *Kökler ve Yollar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Şubat 2007,449-455.

⁶ Justin McCarthy: *Müslümanlar ve Azınlıklar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

⁷ Alan Duben ve Cem Behar: *İstanbul Households, Mariage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge University Press, Cambridge,1991.

⁸ Alan Duben: Kent Aile, Tarih, İletişim yayınları, İstanbul,2002.s.144,148,192.

⁹ Cem Behar: *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1996,s.56,73-77.

¹⁰ Nazif Öztürk: *Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara, 1983,s.59.

¹¹ Şerafettin Turan: “Osmanlı taşrasında Hassa Mimarları”, *A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt.1, Sayı,1,1963.

¹² Osman Ergin: *İstanbul’da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul- Eminönü Halkevi, İstanbul,1938,s.35.

¹³ İlber Ortaylı: *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*,TODAİE.Yayınları, Ankara,1974,s.119.

¹⁴ Steven Rosental: “Foreigners and Municipal Reform in İstanbul”, *International Journal of Middle East Studies*, C.II, 1980,s.227-245.

¹⁵ Osman Ergin: Age, s.29-32.

¹⁶ İlhan Tekeli:” Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması”, Sibel Bozdoğan Reşat Kasaba(Editörler) *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,1998,s.142-145.

¹⁷ İlhan Tekeli Selim İlkin: “28 Aralık 1860 Tarihli Tahrir-i Nüfus ve Emlake Dair Talimatname’nin Osmanlı Modernite Projesi Açısından Okunması Üzerine”, İlhan Tekeli Selim İlkin:*Cumhuriyetin Harcı Cilt.3*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, Eylül 2004,s.27-62.

¹⁸ Nuran Zeren:*Kentsel Alanlarda Alınan Koruma Kararlarının Uygulanabilirliği*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul,1981,s.28-31.

¹⁹ Gül Gülyüz Selman:*Urban development Laws and Their Impact on the Ottoman Citiesin the Second Half of the Nineteenth Century*,M.E.T. U Faculty of Architecture, Ankara,1982 (Yüksek Lisan Tezi)s.1-65.

²⁰ Mübcecel Kıray:*Örgütlemeyen Kent*, Sosyal Bilimler Derneği, Ankara,1972.

²¹ Rakım Ziyaoğlu:*Yorumlu İstanbul Kütüğü*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul,1985, s.

²² Kemal Karpat:”The Social and Economic Trans-

223-230.

formation of İstanbul in the Nineteenth Century”, A.I.E.S.E.E Bulletin, cilt.XXII,no.2, s.268-308.

²³ GülGülyüz Selman: Age,s.A.1-14, Osman Ergin: Age,s.40.

²⁴ İlhan Tekeli : *The Development of the İstanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*, IULA –EMME, İstanbul, 1994.s.41-47.

²⁵ Müfid Ekdal:*Bir Fenerbahçe Vardı*,Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul,1987, Sedat Hakkı Eldem:*Boğaziçi Anıları*, Aletaş, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş, İstanbul,1979,s.1-30

²⁶ İlber Ortaylı: *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, T.O.D.A.İ.E. Yayınları, Ankara, 1947,s.214.

²⁷ İlhan Tekeli:” Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması” , Yıldız Sey (Editör), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Türkiye Tarih Vakfı, İstanbul, 1998,s.1-24.

²⁸ Yahya Kemal. *Aziz İstanbul*,İstanbul,1974,s.161-171.

²⁹ “Boğaziçinde Bayındırlık Hareketi”,*Boğaziçi*,Sayı.3,Aralık 1936,s.4,8.

³⁰ İlhan Tekeli, İlber Ortaylı:*Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi*, Türk İdareciler derneği, Ankara,1978,s.45.

³¹ İlhan Tekeli,İlber Ortaylı: Age,s.80.

³² *İstanbul İl Yıllığı*,İstanbul.1967,s.113.

³³ İsmet Kılıçaslan:*İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik Yapı ve Mekan İlişkileri*, İstanbul,1979,s.225-229.

³⁴ “Şehrimizin İmarına Doğru”,*İstanbul Belediye Mecmuası*, Yıl.14,Sayı 163-165,s.781-798, Aron Anjel: “Henri Prost ve İstanbul’un ilk Nazım Planı”,*Mimarlık*, Yıl.1987,Sayı.1,s.34-39.

³⁵ Abidin Daver:*Dünkü Bugünkü Yarınki İstanbul*, İstanbul, 1944.

³⁶ İlhan Tekeli,Yiğit Gülöksüz,Tarık Okyay: *Gecekondulu, Dolmuşlu İşportalı Şehir*, Cem Yayınevi, İstanbul,1976.

³⁷ İlhan Tekeli: “Yüzelli Yılda Toplu Ulaşım”,*İstanbul*, Sayı.2 ,1992,s.27.

³⁸ Saffet Gürtav:”İstanbul’da İdari Reform İhtiyacı”, *İstanbul Bölge Kalkınma Kongresi*, İstanbul, 1967,s.231

³⁹ *Hürriyet*, 5 Ağustos 1955,14 Aralık 1956.

⁴⁰ *İstanbul 50*,İstanbul İl İmar Müdürlüğü, İstanbul,1973,s.60-173.

⁴¹ İlhan Tekeli:” II.Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye’nin Kent Planlama Pratiğindeki Gelişmeler”, *İmar Planları Yapım ve Uygulama Süreçleri*,Şehir Planlama M.M Odası, Ankara,1981,s.10-16.

⁴² İlhan Tekeli İlber Ortaylı: *Age*, s.148-149.

⁴³ İlhan Tekeli İlber Ortaylı: *Age*, s.212,213.

⁴⁴ Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu Başkanlığı,*Büyük İstanbul Nazım Planı Raporu*,İstanbul,1971.

⁴⁵ Erol Tümertekin:”Central Business Districts of İstanbul”,*Review of the Geographical Institute of the University of İstanbul*,1965-1968,no.11,s.

⁴⁶ Ernest H.Jurkat: “Study of Present and Future Land Use and Job Training Requirements in the İstanbul Area”, October 1963 (çoğaltılmış Rapor) s.23.

⁴⁷ Charles W.M.Hart:*Zeytinburnu Gecekondu Bölgesi*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul,1959, s.126,128.

13 Büyük Şehirde Gecekondu, İmar ve İskan Bakanlığı Mesken Genel Müdürlüğü, Ankara,1964,s.8.

Tansı Şenyapılı:*Gecekondu Çevre İşçilerin Mekanı*,ODTÜ. Mimarlık Fakültesi, Ankara,1981,s.180-186.

Kemal Karpat:*The Gecekondu*,Cambridge Uni-

---

versity Press, Cambridge, 1976,s.65-84.

⁴⁸ Ruşen Keleş:*Türkiye 'de Konut*

Kooperatifleri, İmar ve İskan Bakanlığı Mesken

Genel Müdürlüğü, Ankara, 1967,s.45.

⁴⁹ TÜBA Yerleşme Bilimleri Öngörü Çalışma

Grubu:*Yerleşme Bilimleri/ Çalışmaları İçin Öngö-*

rüler, TÜBA Raporları, Ankara, 2006.

FETİH SONRASI İSTANBUL'UN İSKANI

Değişen Şehirli ve Evini 1455-1471

Kaynakları Üzerinden Okumak*

İbrahim CANBULAT**

Giriş

Bu çalışma Osmanlı Evinin strüktür ve formunun evriminin önemli bir aşamasını incelemek amacıyla gerçekleştirildi. Osmanlı evinin strüktür (ahşap çatkı) sisteminin kökenini Anadolu'da (Ilıpınar, Bursa) bulmakla birlikte daha sonra izini süremedim (Roodenberg, 1999). Osmanlı öncesi Anadolu evi ile ilgili elimizde çok kısıtlı bilgi bulunmaktadır ve olanların tamamı yığma yapılarla ilgilidir. Bu nedenle de ahşap çatkının Osmanlı evi öncesi gelişimi hakkında görüş oluşturmak hemen hemen olanaksızdır. Bizans evi konusunda da elimizdeki bilgi çok kısıtlıdır; Bergama yamaç evleriyle başlar- Bergama yamaç evleriyle biter. Osmanlı-Bizans etkileşimi konusu ise oldukça tartışmalıdır. Araştırmacılar -elimizde yeterli veri bulunmaması nedeniyle- gerek Konstantiniye¹ gerekse İstanbul evi konusunda bilimsel dayanağı olmayan genellemeler

yapabilmişlerdir. Öncelikle Osmanlı evi strüktürünün ve formunun kentsel isterler bağlamında evrilerek gelişebileceği varsayımını öne çıkarıyorum. Bu bağlamda Bizans-Konstantiniye / Osmanlı-İstanbul geçişi önemli bir sınav olmalıdır. Araştırmayı anlamlı yapacak çok önemli iki kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklar 1455 Tahriri (İnalçık, The Survey of İstanbul 1455, 2012) ile Fatih Ayasofya Vakfiyeleri (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938) ile ilgili dokümanlardır. 1455 Tahriri ancak yakın zamanlarda yayınlanmış ve üzerinde henüz yeterli sayıda araştırma ve yayın yapılmamıştır. Her iki kaynakta da güvenilirli genelleme yapabilecek sayıda evle ilgili oldukça zengin bilgi bulunmaktadır. Araştırmamın sonuçlarını gerek içeriği gerekse boyutu nedeniyle ister istemez iki bölüm olarak planlamak zorunda kaldım. Sunumu incelediğinizde göreceğiniz gibi İstanbullu başlangıçta Bizans –

* Kaynak: Bu makale daha önce Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(2), 706-740, 2019'da yayınlandı. orcid.org/0000-0002-6096-3058. Makaleyi, yayına hazırlanması aşamasında Prof. Dr. Ömür Bakırer ve Prof. Dr. Mete Turan okudular, eleştirdiler ve bana yol gösterici öneriler yaptılar. Her ikisine de katkılarından dolayı teşekkür ederim.

** Y. Mimar, ODTÜ 1974. ibrahim@canbulat.com.tr

Konstantiniyye kagir evini kullanmış ancak daha sonra bunlar üzerinde çeşitli tadilat ve eklemeler yapmaya başlamıştır. Ortaya çıkan ev örnekleri yarı kagir-yarı ahşap alması yapılar olarak görülmektedir. 1455 Tahriri ile 1477 Tahriri arasında geçen 22 yıl içinde İstanbul nüfusunun yaklaşık 40.000 kişiden 74.000 kişiye çıkmış ve buna bağlı olarak yaklaşık 7.000 kadar yeni evin yapılması gerekli olmuştur. 1455 ve 1477 tahririnin verileri üzerinde istatistik analizler yaptım. Konstantiniyye'nin fetih sırasındaki nüfusu ve buna bağlı olarak hane sayısı için hemen hemen tüm yazılı kaynakları inceledim, nüfus tahminlerinde kullanılan analiz yöntemlerini karşılaştırdım. Elimizde daha kesin sonuç verecek herhangi bir metodoloji de bulunmamaktadır. Sonuçta ulaştığım tahminde belli bir hata payı olacağı kesindir. *1455 Tahriri*'nden ve diğer yazılı kaynaklardan Konstantiniyye'nin fetih sonrası belirgin bir nüfus kazanmadığı açıkça anlaşılmaktadır. O kadar ki tahrir konu olan evleri önemli kısmı iki yıl sonra hala boştur. Bunun dışında kullandığım tüm veriler tahrirlere dayanmaktadır. Bu noktadan başlayarak istatistik analiz tekniklerini kullandım. Yazılı kaynaklarda tarih disiplininin bu disipline pek yakın olmadığını anladım.² Bu analizlerde değerlendirmeye alınacak örnek kümelerin büyüklüklerinin kabul edilebilir güvenilirlik katsayısı sağlayıp sağlayamayacağı her zaman irdeledim.

Çalışmada zaman zaman sınırlarımı aşmak zorunda kaldım. Çalışmanın başlangıçta belirlediğim sınırlarımı aşmak zorunda kaldığım yerler genellikle daha önce çalışmış araştırmacıların üzerinde durmayı gerekli görmemiş oldukları noktalardır. Örneğin İstanbul'un iskanının iki aşamalı olması, mukataa ve sürgünlerle çok başarılı bir sosyal mühendislik örneği oluşturması ve bu uygulamaların İstanbul'un başkent oluş süreciyle yakından bağlantılı olduğu gibi. Bu konularda anlamlı sorular sorduğuma inanıyor ve farklı disiplinlerden araştırmacıların dikkatini bu noktalara çekmek istiyorum. Belirtmeliyim ki

bu araştırma disiplinler arası bir alanda ve en az üç disiplinin (mimarlık, tarih ve istatistik) ara kesitinde gelişmektedir. Son olarak "yanlışlanabilirlik"³in hipotezlerin değerlendirilmesi ve tümevarım için genel kabul görmüş bir ilke olduğunu burada yinelemeyi uygun gördüm. Bu yazıdaki en önemli önerme (hipotez) tahrirlerde geçen "çartak"ların evler (genel anlamda barınma amaçlı) olduğu önermesidir. Değerli Tarihçi Halil İnalçık da aynı önermeyi yapmıştır. Benim bu bağlamda bir sonraki adımda önermem ise "çartak"ların ahşap yapılar olabileceğidir.

Fetih Öncesinde Konstantiniyye

İstanbul'un sur içi toplam 13 km kare kadardır ve 20. Yüzyıla kadar hiçbir zaman tümüyle iskân edilmemiştir. Şehrin içindeki bağlar ve çiftliklerin varlığından daha 12. Yüzyılda Komnenos Hanedanı (1081-1185) döneminde söz edilmektedir (İnalçık, 2012, s. 391).⁴ Özellikle 4. Haçlı Seferlerinin (1200–1204) neden olduğu yıkım ve yangınlar nedeniyle Konstantiniyye büyük bir kayba uğramıştır. Fetih öncesi Konstantiniyye ile ilgili olarak, 14. Yüzyılın önemli bir seyyahı olan ve arkasından oldukça ayrıntılı ve güvenilir bir seyahatname bırakan ebu Abdullah Muhammed ibn Battuta Tanci'nin (25 Şubat 1304, Tanca – 1369, Fes) gözlemleri çok önemlidir. İbn Battuta, 1334 yılında Altınordu üzerinden Konstantiniyye'ye gelmiş ve 1 ay, 6 gün kalmıştır. Konstantiniyye izlenimlerini paylaştığı sayfalarda:

"Astanbul" denen kısım, nehrin doğu yakasıdır. Hükümdarla devlet erkânı burada oturuyor; nüfusun büyük bölümü de buraya yerleşmiştir. Çarşıları taşla döşelidir ve gayet geniştir. Her zanaat erbabı kendi başınadır; başkalarıyla karışık değildirler. Her çarşının ayrı kapıları vardır; geceleri kapatılır. Ve enteresan bir nokta, çarşı esnafının ve zanaatkarların çoğu kadındır!.. Şehir denize doğru girmiş bir dağ eteğine kuruludur. Üstünde

küçük bir kale ve hükümdarlık sarayı vardır. Şehrin surları, tepenin eteklerini her yandan çeviriyor; denizden kimse içeri giremiyor. Şehirde on üç kalabalık mahalle⁵ ve olağanüstü büyük bir kilise var... Enlemesine dağılışı da yine aynı ölçülerde; belki biraz daha fazla. Şehrin öteki kısmı “Galata” adını taşıyor. Demin bahsettiğim suyun batı yakasıdır burası... Bu tarafta çarşılar gayet renkli ve zengin olmasına rağmen çok pis. Çarşıları birbirinden ayıran küçük dere sade lağım akıtıyor, desem yeridir (Battuta 336-337)!⁶

İbn Battuta’dan 70 yıl sonra, Papa’nın özel emriyle Kastilyalı Henri III’ün elçisi olarak Timurlenk’e giden Ruy González de Clavijo (ölümü: 2 Nisan 1412), 1403 yılında Konstantiniyye’de bulundu:

Şehir, geniş olmakla birlikte nüfus pek fazla değildir. Şehrin içindeki tepelere, vadilere ekinler ekilmekte ve her yerde bahçeler oluşturulmaktadır. Şehrin kalabalık yeri, Marmara’ya uzanan çıkıntıdır. Şehrin ticaret merkezi Beyoğlu’dur. Küçük büyük gemiler burada demirleyerek getirdikleri malları çıkarmakta ve alacakları eşyaları yüklemektedir. Beyoğlu halkıyla İstanbul halkı, burada birleşip işlerini yürütüyorlar... Şehrin her tarafında muazzam saraylar, kiliseler ve manastırlar vardır. Fakat bunların çoğu haraptır. Bütün bunlardan İstanbul’un ilk devirlerinde dünyanın en asil payitahtlarından biri olduğu anlaşılıyor. Fakat bugün şehrin içinde büyük küçük üç bin kilise bulunduğu tahmin ediliyor (Clavijo 60-61)⁷

Clavijo’dan birkaç yıl sonra (1432–1433) hacı gibi Kudüs’e kadar gitmiş, bir gizli ajan olan ve İslam devletlerini ve beyliklerini dolaşan Bertrandon de la Broquière (c. 1400–9 Mayıs 1459) “çeşitli semtlerden meydana gelmiş” “çok büyük ve cezbedici” Konstantiniyye’nin “içinde meskûn yerlerden çok boş araziler” bulunduğunu belirtmişti (Broquière 214-217) (Runciman 27) (Babinger 305). İstanbul artık önemli bir ticari merkez değildir; bu işlevi

Galata’ya kaptırmıştır. “Fetihten önce İstanbul ancak ölü bir şehirdi... İşgal süresince bir köy durumuna dönmüştü. Bağlar ve tarlalar şehir surları içinde geniş sahaya yayılmıştı.” (İnalcık, Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası 215).⁸ Fetih öncesi Konstantiniyye ile ilgili gözlemlerini aktaran son gezginimiz ise Kastilyalı Pero Tafur’dur (c. 1410, Kordoba – c. 1484) (Tafur). 1436–1439 yıllarında Akdeniz ve Karadeniz’den sonra Doğu Avrupa’yı gezdi. Bu gezi sırasında 1437–1438 yıllarında henüz Bizans’ın başkenti durumunda olan Konstantiniyye’yi ve Osmanlı’nın iki başkenti Bursa ve Edirne’ye gitti. Tafur, sosyoekonomik bilgiler yanında hayatın tüm yönlerine dair gözlemlerini de paylaşmıştır. II. Murat’ı gördü ve Bizans İmparatoru VIII. İonnes Paleogos’la tanışmak fırsatını buldu. Hatta İmparator Paleogos, Kontantinopol’de kalması konusunda ikna etmeye çalışmıştır. O da şehrin kalabalık olmadığını, semtlere ayrılmış olduğunu ve en fazla nüfusun sahil kesiminde barınmakta olduğunu, yazar. İnsanları “bakımsız, üstelik mutsuz ve fakirdir.” Bu arada imparatorluk sarayına⁹ kabul edilir ve “Saray – imparator, imparatoriçe ve refakatçilerin yaşadığı yerler hariç tutulursa – bakımsızdır ve onların yaşadığı yerlerde sıkışık bir haldedir” (Tafur 169). Bizans asıllı yerel tarihçi ve Fatih’in hayranı olan Kritovulos, Fatih’e “devlet büyükleri, ümera, vüzera ve ulemayı çağırarak” yaptırdığı kurmaca konuşmasında “...dikkat ederseniz görürsünüz ki toprakları, bahçe ve otlaktan ibaret, binaları viran, surları boştur”, dedirtmektedir (Kritovulos 45).

Elimizde bir de Fetih öncesini betimleyen 1420’lerden kalan çok önemli bir Konstantiniyye haritası bulunmaktadır. Bir papaz olan Floransalı Cristoforo Buondelmonti (1386- c. 1430) Ege Adaları üzerinde çalışmak amacıyla 1414 yılında yola çıktı ve 1421-1422 gibi Konstantiniyye’ye ulaştı. Ardından yayınladığı *Liber Insularum Achipelagi* isimli kitabında, 1422’ye tarihlendirilen en eski Konstantiniyye haritası bulunmaktadır. Şekil 1.

Haritada Konstantiniye surları, hemen tüm anıt eserler ve evler oldukça doğru bir şekilde betimlenmişlerdir. Hemen dikkat çeken ayrıntı ev dokusunun ne denli düşük yoğunlukta olduğudur. Evlerin büyük çoğunluğunu tek katlı, çok az bir kısmı iki katlıdır. Gerçekten de bu özellik aşağıda ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz 1455 Tahririyle de doğrulanmaktadır. Buondelmonti ayrıca notlarında Konstantiniye’de üzüm yetiştirildiğini belirtir ve üç, dört farklı üzüm türünün varlığından söz eder. Hemen bütün sarnıçlar yıkık durumdadır. Buradan da Konstantiniye’nin sosyoekonomik çöküntüsü açık bir şekilde anlaşılmaktadır (Bayer 52 para. 38-40).

ŞEKİL 1. CRISTOFORO BUONDELMONTE KOSTANTİNİYYE HARİTASI 1422, LIBER INSULARUM ARCHIPELAI, METROPOLITAN MUSEUM, NEW YORK, DC.

Çöküntünün nedenleri arasında -belki de en önemlisi- Osmanlı’nın 14 ve 15. Yüzyıla yayılan hem Anadolu’da hem de Rumeli’deki toprak kazanımları sonucu Bizans’ın adeta boğulmuş, hemen hemen Konstantiniye sınırlarına kadar küçülmüş olmasıdır (Runciman 66) (Broquiére 206, 229).¹⁰ Berger, “Konstantiniye’yi gerçek bir şehir olmaktan çok ‘yoğun şekilde iskan edilmiş bir kırsal alan’” olarak tanımlar; “... nüfusunun çoğunu kaybetmişti ve kalanlar da ziyadesiyle geniş olan bir alanı çevreleyen surların içinde, daha ziyade kırsal bir hayat sürüyorlardı” (Berger 14, 35).¹¹ Benzer şekilde Runciman da, “Uzunluğu yirmi iki kilometreyi bulan surların çevirdiği şehirde eskiden mahalleleri birbirinden ayıran parklar ve bahçeler vardı. Şimdi ise bu mahallelerin çoğu ortadan kalkmıştı. Kalanları, boş tarlalar ve meyve bahçeleri birbirinden ayırıyordu”, demektedir (Runciman 26-27).¹² XIV. Yüzyılın ortaları politik bakımdan artık Bizans’ın sonudur. “Başkentinin ‘Meryem tarafından korunduğuna’ inanan ve bu yüzden de yabancı ele geçmeyeceğine güveni olan Bizans, devlet olarak sadece bir gölgeden ibarettir (Eyice 29)”. Iconoklazm (730-787) dönemi sonrasında manastırlar topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş ancak 9. Yüzyılda yeniden dini ve sosyal güçlerini kazanabilmişlerdi. “XIV. Yüzyılda şehir tekrar küçülüyor; koca mahalleler terk ediliyor, bunların yerine, bahçeleri ve bağları ile büyük manastır tesisatı ikame ediliyor (Schneider 36 n 7)”.¹³ 15. Yüzyılın başında yaygınlaşan manastırlar düzeni kiliseler çevresinde toplanan evleri içerecek şekilde gelişecek, manastırların duvarları arkasında bir araya gelen ev grupları ortaya çıkacaktır. Bu güçlü manastırlar daha çok şehrin merkezinde kuzey doğuda Petra’da (Petriion – Balat) ve şehrin güney doğusunda Psamathia’da

(Samatya) yoğunlaşacaklardır (İnalçık, The Survey of İstanbul 1455 391-392). Aşağıda bu konuya yeniden döneceğim ve manastırların Konstantiniyye'nin iskanı içinde bir dönem nedeli özel bir konumları olduğunu tartışacağım.

Konstantiniyye'nin Fetih Öncesinde Nüfusu

12. Yüzyılda nüfusu 200.000 kadar olan Konstantiniyye'nin Latin İstilasası sonrası 70.000'e gerilediği, 1435'de çıkan veba salgınının da önemli nüfus kaybına neden olduğu bilinmektedir. 1437 yılında papalık delegasyonu içinde Konstantiniyye'ye gelen Cusalı Nicolaus nüfusu 40.000 olarak, Fetih'te Bizanslılarla birlikte şehrin savunmasına katılan Floransalı Jacopo Tadaldi 30–36.000 olarak tahmin ederken, en yüksek tahmini Andrea di Arnoldo, 50.000 kişi ile yapmaktadır. Babinger'e göre 1437'de Konstantiniyye'de yalnızca 40 000 kişi vardı (Babinger 87 n 16).¹⁴ Alfons Maria Schneider, Fetih'ten önceki nüfusu 40–50.000 kişi olarak tahmin etmektedir. Agostino Pertusi ise Tadaldi'nin verdiği 35–45.000 rakamını sağlıklı bulmaktadır (Pertusi c. 1 86). Sakız Adalı Leonardo, şehrin savunmasına katılanların 6.000'den fazla olmayan Bizanslı ve diğerleri (Cenova, Venedik vd) 3.000 kopardı (Pertusi c. 1, 168).¹⁵ Cumhuriyet'in ilk şehir tarihçisi olan Osman Nuri Ergin, 5 ciltlik bir Osmanlı tarihi yazmış olan Romanyalı Profesör Nicolae Jorga'nın savaşın kızıştığı sırada İmparatorun şehirde eli silah tutanların tahririni yaptırıp, ulaşılan 4,973¹⁶ sayısı üzerinden, 1950'li yıllarda İstatistik Umum Müdürü Celal Aybar'dan şehrin toplam nüfusu için bir tahminde bulunmasını istemiştir. Bu sayı üzerinden Aybar, Konstantiniyye'nin nüfusunu 19.269 kişi olarak tahmin etmiştir. Ancak gözetilen bilimsel duyarlılığa rağmen hesaplama çok sayıda varsayıma dayanmaktadır ve varılan sonuç kabul edilemeyecek kadar düşüktür.¹⁷ Fetih sırasında Galata'da bulunan ve Ankonalıların konsolosu olan Benvenuto'nun

kenti savunanların sayıları ile ilgili tahmini oldukça doğru gözükmektedir: Bizanslı 7.000 müdafî, ayrıca kara surlarında müdafilere reislik yapan ve başlarında Venediklilerin *bailosu* meşhur Giolamo Venetorum bulunan 300 kişi ve Venetorum'un mahiyetinde bulunan 360 Cenovalı.¹⁸ Toplam 7.300 savaşçı sayısının için Celal Aybar'ın hesaplama yöntemini kullanırsak şehirdeki toplam Bizanslı sayısını 28.285 olarak buluruz ki bu sayı daha mantıklı gözükmektedir. Benvenuto savunmaya katılmış ve kaçarak canını kurtarabilme şansını yakalayabilmiştir. Savaşta ölenler ve esirler konusunda da farklı büyüklükler ileri sürülmektedir. Runciman, ölenlerin halktan bazı kimselerinde içinde olduğu 4.000 dolayındadır derken, Critovulos bu sayının 5.000 olduğunu (Runciman 1972, ss. 232, n. 1)¹⁹ ileri sürer, esir sayısı ise 20.000 ile 50.000 arasında değişir. Critovulos esirlerin sayısını 50.000 olarak, savaşta ölen askerlerin sayısını ise 500 kadar yazmaktadır. Bu rakamlara göre, Fetih öncesi Konstantiniyye'de bulunanların sayısı 35.000'den az olamayacağı kesin gibidir. Bu sayıya şehre sığınanlar da dahildir. Aşağıdaki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz 1455 Tahriri ve tahririn sonuçlarını örnek olarak kullanacağım için bütün burada sıralanan rakamlar önem kazanmaktadır. Bu verilerden hareketle nüfusu, Fetih öncesi, 40 – 50.000'i, ortalaması olan 45.000 kişi gibi kabul etmek emin bir varsayım olarak gözükmektedir. Bunların ise yalnızca 40.000'inin Konstantiniyye'de mukim olduğunu, yaklaşık 5.000 kadar da sığınmacının bulunduğunu varsayıyorum. Yukarıda sıraladığım verilere dayanarak, nüfusun 5.000 kadarının savaşta öldüğü, 30.000 kadarının ise esir edildiği ve Konstantiniyye dışına götürüldüğünü düşünelim. Gerçekten de Fetih sonrası özellikle Edirne merkezli büyük ölçekli bir esir ticareti olduğu görülmektedir (Babinger 104). Bunlara dayanarak 1455 tahririnde Yahudi²⁰, Ermeni yanında elden ayaktan düşmüş İstanbullu sayısını ancak 10.000 olarak bulabiliyorum, ki bu sayı -aşağıda alıntılacağım- Runciman'ın

Kritovulos'a dayanarak verdiği sayıyla örtüşmektedir.

Fetih

İstanbul'un fethi oldukça çok sayıda tarihçi tarafından çok ayrıntılı bir şekilde anlatılır (Tursun) (Dukas) (Kritovulos) (Pertusi) (Runciman) (Dirimtekin). Ben burada Fetih'in ayrıntılarına girmeyecek, doğrudan Konstantiniyye'nin Fetih sonrası şehrsel gelişimini incelemeye çalışacağım. Galata, Konstantiniyye'nin düştüğünü görüp Zağanos Paşanın kuvvetlerine teslim olmuş, bu nedenle de yağmalanmaktan kurtulmuştu; aynı nedenle, şer-i hukuka göre Konstantiniyye ahalisinden farklı bir statü kazanacaktır. Galata değil, yalnızca Konstantiniyye üzerinde yoğunlaşacağım.²¹ Kanımca Osmanlı evi sentezi Galata'dan tümüyle bağımsız olarak İstanbul'da gerçekleşecek ve evrilecektir. Galata yağmaya uğramadığı için yeniden iskân konusunda ağır baskı görmediği gibi, kozmopolit sosyal yapısı nedeniyle hep *ecnebi* olacaktır (Eyice 31-32).

Fetih Sonrası İstanbul

“Bir Osmanlı kaynağına göre, Fatih kuşatma ve istilanın hukukunu şu şekilde belirler: Şehrin taşı, toprağı ve ittifak hakları benim, diğer bütün malı ve mülkü, esirler, yiyecekler ve ganimet askerindir” (İnalcık, *The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City* 233).²² Bundan menkullerin Fatih'in kendisine, gayrimenkullerin savaşanlara ait olacağı anlaşılmaktadır, Babinger, şehir düştükten sonra, “Yağmacılar giysileri, halıları, değerli metalleri, incileri, mücevherleri, bulabildikleri her şeyi aldı. Pek çok Türk, sahipleri ölmüş ya da esir düşmüş evleri seçip beğenerek el koydu”, (Babinger 96) diye yazar. Şehrin düştüğünü gören Petriolu Rum balıkçılar evlerine ve ailelerine dokunulmayacağı vaadini aldıktan sonra buradaki kapıyı Türklere açmışlardı.

Benzer şekilde Marmara kıyılarındaki Psamathia (Samatya) ve Studium (İmrahor ile Narlıkapı arasındaki bölge) halkı da Hamza Bey'in donanmasına teslim olarak yağmalanmaktan kurtuldukları gibi bazı semtlerde para toplayarak çok sayıda Bizanslı'nın hayatını kurtarmışlardı (Runciman 223, 238).²³ “Şehre girmek üzere bekleyen Sultan'a, ellerinde semtlerinin anahtarlarıyla teslim olmak için adeta yarışarak gelen kurulların oturdukları semtler yağmadan korunmuştu” (Runciman 242). “Fatih, Fethin ikinci gününde şehre girdi, şehri gezdi ve bugün İstanbul Üniversitesi'nin bulunduğu alanda bir saray yapılmasını emretti, Bizans ileri gelenlerine ait evlerin vezir, komutan ve maiyetine hediye etti” (Kritovulos 103) (Dirimtekin 302).²⁴ Bu bağlamda Evliya Çelebi “Karaman Semtinde 300 sarayı bilginlere, 162 saray yeniçerilere, 70 saray 70 vezire ve 7 saray yedi-kubbe vezirine, kısaca bu tertip üzere İstanbul içinde olan yapıları bütün gazada hazır olanlara dağıttı” (Evliya c. 1 75), demektedir. Kritovulos da bu durumu teyit etmektedir: “... sonra devlet büyükleri ile şehri gezmeye başladı. En güzel mevkiini kendisi için saray yaptırmak üzere seçti. Birçok seçme binaları da devlet büyüklerine hediye etti. Kullarından bir kısmına içinde oturmak için muhteşem binalar tahsis etti” (Kritovulos 103-104). 31 Mayıs'ta, Fatih artık yağmanın sona erdiği emrini verdi; askerler kışlarına, donanma üssüne döndü (Pertusi 2004, c. 1 85).²⁵

“Şehir düştükten üç gün sonra Sultan Mehmet Fethi büyük bir coşkuyla kutladı ve bir fermanla henüz yakalanmamış ya da fidye karşılığı serbest bırakılmış Rumların evlerine dönmelerine izin verdi [*aman*] (Melissenos 134).²⁶ Bu fermanla mal ve can güvenliğinin sağlanacağını belirtmişti. Ancak bu Rumlar pek fazla olmadıktan başka, çoğunluğunun evleri oturulacak durumda değildi... Bizanslılardan ancak ihtiyar ve işe yaramaz olduğu için bırakılan on bin kişi ile Ermeniler ve Museviler kalmıştı.” Sultan Mehmet, 21 Haziran 1453'te Edirne'ye giderken geçtiği yerler biraz harap

olmuş ve boşalmış, bu ünlü başkente şimdi garip bir sessizlik çökmüştü; "... bu görüntü karşısında göz yaşlarını tutamadı" (Runciman 236-237).²⁷

Fatih, şehirden kaçanların geri kazanılması için büyük çaba harcamıştır. Geri dönen Rumların yağmalanmamış olan semtlere yerleştirilmesine karar vermişti (Runciman 243). Fetih'ten 2 gün sonra teslim alınıp, surlarını yıktırdığı, Fetih'ten önce kaçarak sığındıkları Silivri (Dirimtekin 58) ve Galata'dan bazı Rum aileleri Konstantiniyye'ye geri getirtti.²⁸ Tursun Bey, Fatih'in "Kafirlerin ıssız ve harap barınaklarına ve boş evlerine sıradan olsun, seçkin olsun her kim kendi isteğiyle gelip yerleşirse, girip oturduğu ev mülkü olsun" diye buyurdu. Bu istek uyandırıcı kararıyla, zenginden, yoksuldan, her yandan koşup geldiler, evler ve saraylar tuttular. Ne var ki kendileriyle yerleşim yerleri güç kazandığı düşünülen kimseler, yani zengin ticaret erbabı, ihtiyaçları bulunmadığından, yerlerini yurtlarını bırakma yolunu seçmediler" (Tursun 81), demektedir. Aşık Paşazade ise, "...bütün vilayetlerine kullar gönderdi. 'İsteyenler gelsinler. Evler, bağlar, bahçeler, mülkler verelim' dediler. Her kim geldiye verdiler. Bu şehri mamur ettiler. Padişah yine emretti. Zenginlerden ve fakirlerden evler gönderdiler ve her vilayetin subaşısın ve kadılarına adamlar gönderdiler. Onlar da İstanbul'a pek çok evler gönderdiler ve bu gelen halka da evler verdiler. Şehir mamur oldu" (Aşık Paşazade 221), diye yazmaktadır. Benzer şekilde Hoca Sadettin Efendi ise, "...çevrede egemen olduğu illerdeki beylere yazdığı fermanında hükümleri altında yaşayan iş erlerini, zanaatkarları çoluk çocuklarıyla birlikte yeniden kurduğu taht-kentine yollamalarını buyurmuştu. Bu önlemlerle söz konusu belde sayılamayacak ölçüde insanın toplandığı, padişahlığın huzur dağıtan gölgesinde yaşanan, rahatça çalışılan bir güven diyarı halini almış oldu" (Hoca Sadettin c. 2, 1-2), demektedir. Bundan amaç boşalmış ve ekonomik gücünü kaybetmiş bulunan

İstanbul'da sosyoekonomik yapıyı yeniden kurma çabasıdır.²⁹

Bütün çabalara karşın ilk gelenler tutunamayıp kısa bir süre sonra, İstanbul'u terk edeceklerdir (Kritovulos 111).³⁰ Bunu bazı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi evleri beğenmedikleri (Öz 111) şeklinde değerlendirmek basite kaçmak olur. Asıl sorun İstanbul'un, bir şehir örüntüsüne, bu kadar kısa bir süre içinde ulaşamamasıdır. Fetih sonrası tümüyle dağılmış olan üretim ilişkilerinin yeniden kurulması oldukça uzun zaman ve çaba gerektirecektir.

İstanbul'un yeniden iskanı³¹ sürecini kısaca özetlemek gerekirse öncelikle Fatih'in esirlerden kendi payına düşenlerin (1/5) aileleriyle birlikte Haliç kıyılarına (Yerasimos 196)³² yerleştirilmesini emrettiğini belirtmek gerekir. Görevleri yıkılmış bulunan şehir surlarını ve Yedikule tamir etmek Forum Tauri'de³³ bir Saray yapmaktı. Esirler inşaat işlerinde çalışacak ve kazandıkları parayla fidyelerini ödeyerek hürriyetlerini satın alacaklardı. Bu arada Papalık sarayında bir resmi memur olması gereken ve önemli belgelere ulaşabilen Soemmerli Enriko'nun "Yalnız küçük el sanatlarını ve özellikle de tahta işçileri ve gemi yapımçı ustaları kurtarıp onları da hizmetinde çalıştırdı" (Pertusi c. 2, 44), şeklindeki bir bilgiyi paylaşmıştır. Fatih güçlü bir donanmaya sahip olmayı planlamaktadır. İkinci aşamada, Fatih Fetih'ten üç gün sonra şehri terk ederek çeşitli yerlere sığınmış Rum nüfus belli bir süre içinde geri dönmeleri koşuluyla affedildi. Üçüncü aşamada ise esir edilerek Edirne, Bursa ve Gelibolu'da satılmış ve çeşitli yerlere dağılmış (İnalçık, İstanbul 225) (Runciman 236) İstanbulluların geri çağırılması olmuştur. Ayrıca, tarihçi Hammer'e göre Fatih, Rumeli'deki bütün Rum başpapazlarına İstanbul'a gelip yerleşmek isteyenlere ev vereceğini bildiren davet mektupları göndermiştir (Ergin 2358). Fatih'in fetih sonrası İstanbul'a subaşı olarak atadığı Karıştıran

Süleyman Bey'in görevi, "...şehri temizlemek, hasar görmüş surları onarmak, şehir idaresini Türk modeline uydurmak, Türk memurlar atamak ve özellikle de şehrin eski sakinlerini geri getirmek ve yeni sakinler bulmak yoluyla şehrin nüfusunu artırmaktı. Yeniden yerleşim için hazırlıklar hızla tamamlandı. Bunların en önemlisi, fethedilmiş şehirlerin sakinlerinin İstanbul'a gönderilmesi idi. Her şehrin sakinleri ayrı bir semte yerleştirildi ve bu semtlere onlara uygun adlar verildi" (Babinger 104).

İstanbul'un İskânı

Bir farklı okumayla, Fatih'in iskân politikasının zaman içinde farklılaştığını ileri sürüyorum. Başlangıçta, İstanbul'un iskân politikası dışarıdan bir saldırı bekleyen ve kendini savunmak gerektiği üzerine –çok da aceleyle getirilerek- oluşturulmuştur. Osmanlı karargahında bir İtalyan donanmasının ve Macaristan vassalı Yohannes (Hunyadi) komutasında süvari ve topçu birliklerinin Kontantinopolis'e yardım etmek üzere yolda olduğu söylentisi dolaşmaktadır (Melissenos 116, 133).³⁴ Fetih sonrası devlet malı olan Bizans evleri (*kafiriyü'l-bina*) başlangıçta her gelene, bilhassa İstanbul'un fethinde yararlık gösterenlere parasız ve mülk olarak verilmiş, hatta arzu edenlere Divan, *mülk-name-i hümayun* dağıtmıştır (Tekindağ 44).³⁵ Fetih sonrası İstanbul'un alenacele doldurulmaya çalışılması yanında ilk iş olarak hemen surların tamir edilmesi bunun en önemli kanıtlarıdır.

Eski Saray'dan Yeni Saray'a

Saray, bir saraydan çok bir iç kale olarak tasarlanmıştır; surlardan uzak bir noktaya şehrin merkezinde bulunan Forum Taurus'a yapılmıştır. Şekil 2.

Tursun Bey:

Mısra: 'İki karaya ve iki denize bakan yer'

seçip, insan tabiatının dört unsuruna

benzer, dönüp duran gök gibi sağlam dört kenarlı duvar yaptırdı. Bir kısmı özel haremine ki,

Beyit: 'Güneş içine girmeye yol bulmazdı, onu eğer

Adları koyan, dişil olarak adlandırmasaydı-'

ve bir kısmı kendi istirahati ile yakınlarının ve hizmetinde bulunanların rahatı için, hoş ve güzel saraylar ve köşkler inşa ettirdi, güvenilir ve dindar saray ağalarıyla koruma altına aldı,

Beyit: 'üzerinden peri geçse tüy döker Şeytan gelse eşliğine baş koyar;'

kimi yerlerini divan tahtı için sofa yeri olmak üzere düzene koydu, bir yanını has avlak olarak ayırıp türlü türlü yaban hayvanlarıyla doldurdu. Zaman zaman gönlünü eğlendirmek için onlarla kılıç ve kement oyunculuğu gösterdi (Tursun 80-81).

Saray oldukça yüksek ayrı ayrı iki surla çevrilmiştir (Kós 70-71, resim 13).³⁶ Aslında bu konum klasik Selçuklu – Osmanlı kale kentleriyle benzeşmektedir. Çarşıyla birlikte konumlanması ve hemen Eski Sarayın altındaki semte *Taht al-kal'a* olarak isimlendirilmesi de bunu kanıtlamaktadır. Eski Saray'la Haliç arasındaki alan tam bir ticari bölge olarak planlanmış, Saray'ın hemen doğusunda bugün Kapalı Çarşı olarak isimlendirdiğimiz büyük kompleksin çekirdeğini teşkil edecek Bedesten-i Atik'in temelleri atılmıştı (Kömürciyan 295-). Haliç kıyısında ise çeşitli yükün indirildiği iskeleler (Bokluk İskelesi vd) ve mağazalar (Un Kapanı vd), gümrükler (Eminönü vd), pazarlar (Balıkpazarı vd), çarşılar (Kömürciyan 158)³⁷ ve hanlar bulunmaktaydı. Karai Yahudileri bugün Yeni Caminin bulunduğu alanda yerleştiler (Rozen 57-).³⁸ Osmanlı'nın dışarıya açılan kapısı olan Galata'ya geçiş de buradan, pereme olarak isimlendirilen kayıklarla sağlanmaktaydı. Stefanos Yerasimos, İstanbul'un diğer Selçuklu – Osmanlı kentleri gibi kale dışında

gelişmediğini, içeriye doğru sıkıştığını yazmaktadır (Yerasimos 197-).³⁹ Bu görüş tabii ki doğrudur, tümüyle denizlerle çevrili olması bunu zorunlu kılmıştır. Şehir sıkışmamış, içeri doğru büyümüştür. Bu bağlamda merkez işlevleri hep Forum Taurus civarında çözülmeye çalışılmış, idareci sınıf ve Osmanlı eliti de Karaman mahallesinde yerleşmiştir. İstanbul surları kısa bir sürede onarılmış, “İstanbul ve Çanakkale boğazları topraklarla tahkim edilmiş ve bilhassa Akdeniz’den gelmesi melhuz donanmalara karşı koymak için Çanakkale oldukça müdafaa edilir derece kuvvetlendirilmiştir” (Uzunçarşılı 157). Hemen ertesinde Fatih bir saldırı tehlikesi bulunmadığını gördüğünde İstanbul’un arazi kullanım kararlarını değiştirmekte bir beis görmemiş ve Yeni Sarayı, Zeytinlik olarak isimlendirilen Bizans Akropolis’ine yapmaya karar vermiştir. Artık idari merkezle ticari merkez birbirinden uzaklaşmıştır. Başlangıçta Fatih, İstanbul’un başkent olması konusundaki görüşünü aklından geçiyor olsa bile, dile getirmemiştir. Edirne sarayındaki inşaatların Fetih’ten sonra da devam ediyor olması bunun kanıtıdır (Babinger 108). Bu konudaki kararını Fetih’ten ancak iki yıl sonra açıklayacaktır. Bazı tarihçilere göre aslında 1474 Edirne yangınından sonra bu karar alınmıştır. Bu konuda çeşitli yazı ve sunumlarında Halil İnalcık, Tursun Bey’e dayanarak, daha ilk günden “Şu andan itibaren İstanbul benim taht’ımdır” dediğini ileri sürmektedir.⁴⁰ Ancak, bunu kanıtlamak olanaksızdır. Neşri Tarihi’nde bu konu ile ilgili olarak: “Rivayettir ki, Sultan Mehmet, evvel İstanbul’da bir kule yapıp, hazine edip, andan Eski Saray’ı yapıp, kal’a-veş⁴¹ bir harem çevirdi. Anda tavattun etti. Sonra anı beğenmeyip bir kale dahi yaptırıp, harem edip, içinde âli saraylar yapıp, anı taht-gah edindi-kim, ol yere kâfir zamanında Zeytinlik derlerdi, anda mütemekkin oldu. Ve kapı halkının dahi cemi’ni sürüp, İstanbul’da karar ettiler. Ve dahi bir tarafında bir âli bahçe edip, harem çevirdi”, denmektedir (Neşri 711). Bu konuda en açık görüşü M. C.

Şehabeddin (Tekindağ 45) paylaşmaktadır: “Büyük bir ihtimalle 1457 sonlarında Edirne’de büyük tahribat yapan yangını müteakip, yeni muhacirlerle şenlenen İstanbul’u Osmanlı Devleti’nin saltanat merkezi ittihaz eden Fatih, bu maksatla şehirde büyük imar faaliyetine girmiştir”.

Fatih’in buyruğuyla ve kendilerine arazi tahsisi edilen vezirler kendi külliye ve konaklarını yaptıracaktırlar. Bizans imparatorluk ailesinin Sırbistan’a yerleşmiş bir kolundan gelen devşirme Veli Mahmut Paşa (1420 – 17 Ağustos 1474) Fetih sonrası İstanbul’un imarı konusunda önemli etkinlik göstermiştir. Sur içi ilk anıtsal yapı olan Mahmut Paşa Camisi, medresesi, hamamı ve bugün İstanbul Vilayetinin bulunduğu alanı da içeren ve Topkapı Sarayı’na kadar uzanan alana yerleşik Sadrazamlık Sarayı, Eski Saray’la Yeni Saray arasında topografik bir bağlantı kurar (Yerasimos 202) (Kafescioğlu 109-119). Bir Rum devşirmesi olan Rum Mehmet Paşa (ölümü 1470) 1466 – 1469 yılları arasında sadrazamlık yapmıştır. Sarayı Eski Sarayın kuzeybatısında, Hacı Hayrüddin Mahallesinde bulunmaktaydı. Vakıf kayıtlarına göre bir avlu çevresinde yerleşik iç düzenini bilemediğimiz harem, bir ve iki katlı yapılardaki 37 oda ve hamamdan oluşmaktaydı (Kafescioğlu 121-122). Sadrazam İshak Paşa (ölümü 1497) Mescidi ve büyük olasılıkla sarayı Ayasofya’nın güneyinde kurulmuştur. Fatih’in son sadrazamı olan (Eski) Nişancı Mehmet Paşa’nın (ölümü: 1478) sarayı da hemen Eski Sarayın kuzeyinde bahçeler içinde ve özel mescidi bulunmaktaydı (Kafescioğlu 127-128). Daha Fatih döneminde Yeni Saraya doğru yönelen sadrazam ve paşa saraylarının çoğu bir süre sonra Yeni Sarayın batısı ve güneyine, Sultanahmet – Kadırga aksına yerleşecektir (Eldem c. 2 20-21).⁴² Sonuçta, bizim bugün görmekte olduğumuz İstanbul’un oluşumunu önceleyen kentsel yapı gerçekleştirilecek; bir dünya başkenti olma yolundaki İstanbul’un sosyal mühendisliği de asıl şimdi başlayacaktır. Aşağıda bu savı

tartışacak, kanıtlarımı paylaşacağım.

1455 Tahriri

Tursun Beyin *Tarih'i Ebü'l feth* isimli kitabında İstanbul'da “*Mülk olarak verilen binadır, yer ise vakıftır, mukataasız olmaz' diye her biri için mukataa karşı gelinmez buyruğu çıktı*” şeklinde amaçlanan bir tahrir yapıldığını ve bu tahrir için Cebe Ali görevlendirilmiş olmakla birlikte, tahriri asıl kendisinin Bursa'da bulunan tumarlarını bırakmak pahasına yaptığını belirtmektedir (Tursun 82). Böyle bir tahririn yapıldığı bilinmekle birlikte, ancak oldukça yakın zamanlarda İnalçık'ın çalışmaları sonucu gün ışığına çıkmıştır. İnalçık, konuyla ilgili olarak 1455 Galata ve İstanbul hane kayıtlarının, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'ın kendisine verdiği fotokopilerle ulaştığını, Başbakanlık Devlet Arşivlerinde yaptıkları araştırmaların tahririn orijinaline ulaşma çabalarının ise bir sonuç vermediğini belirtmektedir.⁴³ Buna karşın fotokopi, eserin aslının tahrir defterlerinden ayrılmış bir parçaya ait olduğunu göstermektedir. Fotokopilerin asılları özgün yerinden ayrılarak, *mevkufat* (: devletin denetiminde olan gayri menkuller) bölümüne aktarılmış olmalıdır, demektir. Ne yazık ki, fotokopide Perama, Neorion ve Aya Sofya mahalleleri ile ilgili bölümler bulunmamaktadır.⁴⁴ Tahrir yalnızca Galata ve İstanbul'un iskanı ile ilgili değil, aynı zamanda nüfusun etnik ve dinsel yapısıyla da ilgili bilgiler sağlamaktadır. Daha da önemlisi konumuzla doğrudan ilgili olarak, bugün hemen hemen hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Bizans–Konstantiniyye evi için de önemli bir kaynaktır.⁴⁵

İstanbul'un direnmesi ve ancak savaşarak alınması nedeniyle, şer-i yasalara göre *anwatan*⁴⁶ olarak değerlendirilmiş, yağmaya açılmış ve tüm gayrimenkulün mülkiyeti devlet hazinesine aktarılmıştır. İşte bu nedenle tahrirle, devlete ait olan gayri menkullerin durumunun tespiti amaçlanmıştı. Tahrir işlemine Fetih'ten iki yıl

sonra başlanmış olmalıdır. Tahrir ve tahrir işlemi için eski Bursa subaşı ve sonrası, sancak beyi olan Cebe Ali Bey görevlendirilmiş ve çalışmada kendisine dönemin önemli tarihçisi olan kuzeni Tursun Bey yardımcı olmuştu. Galata'yı içeren bölüm, 11- 20 Aralık 1455 yılında tamamlanmış olmakla birlikte, İstanbul bölümünün sonunda bulunan Filibe Kadısı Sarraci-zade Mevlâna Muslihittin tarafından kontrol edildiğine ilişkin not bu bölümün daha sonra tamamlandığını göstermektedir (İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455* 4-9).

Konstantiniyye evleri –yukarıda da aktardığım gibi- ilk başta, fethi gerçekleştirmiş askerler tarafından paylaşılmış olmalıdır (Ayverdi 71).⁴⁷ Anadolu ve Rumeli'den barış zamanı çiftçilikle geçinen Türklerce sahiplenilmiş ancak yukarıda belirttiğim gibi çoğu tutunamamış kısa bir süre içinde izin alarak ya da kaçarak İstanbul'u terk etmişler, bazıları ise ölmüştür. Bu durumda evler yeniden devlet hazinesine intikal etmekte, resmi olarak *mevkuf* duruma girmektedir. Aslında Fatih 1453 yılının sonbaharında İstanbul'a döndüğünde yeniden iskanın yeteri kadar başarılı olamadığını görmüş daha etkin önlemler alınmasına karar vermiş bulunuyordu (İnalçık, *The Ottoman Survey of 1455 and the Conqueror's İstanbul* 3). İkinci aşamada ise Anadolu'nun çeşitli yerlerinden (Çarşamba, İzmir, Kastamonu, Manisa, Sinop, Samsun, Sivas ve Tire) yaklaşık 5.000 Türk ailesini İstanbul'a göçürüldü.⁴⁸ Bunlar da boş buldukları evlere yerleştiler.

Tahrirde mevkuf statüsüne düşen evler tespit edilirken, evlerin hali hazır durumu ve evlerde –varsa- sonradan gelerek yaşamaya başlayanların kayıt altına alınması amaçlanmıştır. Kayıtlarda öncelikle evlerin tek tek “*mevkuf*” oldukları belirtilmekte, ilk sahiplerinin memleketi, dini ile birlikte isimleri ve varsa meslekleri verilmekte, *gitmiş*, *kaçmış*, çok az bir bölümü için “izinle gitmiş” ya da “ölmüş” denilmektedir. Yapı boşsa “*hali*” yazılmakta, değilse yeni sahiplenilenlerin dinleri,

geldikleri yer ve isimleri ve varsa meslekleri eklenmektedir. Kayıtlarda yalnızca evin reisinin adı yazılıdır. Diğer hane halkı ile ilgili hiçbir bilgi verilmemektedir. Bu nedenle hane sayıları üzerinden yapılacak nüfus tahminleri varsayımlara dayanmak zorundadır. Evlerde oturanların çok az bir kısmının mesleği yazılıdır. Bundan hareketle İstanbul'a gelenlerin çoğunluğunun şehrin üretim ilişkileri içinde henüz tanımlanmış ve bir meslek sahibi olmadığını anlıyorum. Konumuzla doğrudan ilgili olarak evlerin fiziki durumu "*harab*" (: yıkık) ya da "*haraba müteveccih*" (: yıkılmaya yüz tutmuş) olarak belirtilmektedir. Ayrıca çok sayıda evin kaç katlı oldukları ve oda sayıları belirtilmektedir. Listede kiliseler, manastırlar, dükkanlar, değirmen ve şaraphane gibi işlikler de kayıtlıdır. Tahrirde, İstanbul'da bulunan çeşitli özelliklerde 1.120 bağımsız haneye ait kayıt bulunmaktadır.

Tahrir'deki Evler

Evlerin yalnızca %3'ü (34 adet) yıkık ya da yıkılmak üzeredir. İstraduthna Mahallesinde bulunan *mükellef* evdeki top tahribatı not edilmiştir. İkisi Bab-ı Silivri, biri Altı-Mermer mahallesinde bulunan evlerin üstü sazlarla örtülüdür. Daha sonra kaynaklarda böyle bir üst örtü çözümüne rastlanmamaktadır. Bu açıdan böyle bir uygulamanın kalıcı bir çözüm mü yoksa, uygulamanın çatısı yıkık durumdaki yapılarda kullanılan geçici bir çözüm mü olduğu araştırmaya değer. Badrak Mahallesinde bulunan boş bir ev ise "*ağaç damlı*" olarak tespit edilmiştir. Bu ev *bedavralı*⁴⁹ olmalıdır. İlginç bir nitelemeyle ile Kızlar-Manastırı Mahallesinde bulunan 3 evin kapısız "*bi-der*" olarak yazılmış olmasıdır. Belli ki bu evlerin yalnızca içi değil aynı zamanda donatısı da yağmalanmış olmalıdır.

Yıkık olarak not edilen 34 ev sayısını, tahriri kayıp 3 mahalleye göre artırır ve toplam 7.000-7.500'ün ortalaması olan 7.250 ev için değerlendirirsek, yıkık evlerin yalnızca %05

(38/7.250) olduğu sonucuna ulaşırız ki 1455'de artık yıkık bir İstanbul yoktur. Buna karşın tahriri yapılan 1.120 evin %44'ü (497 adet) boştur. Yine aynı yaklaşımla İstanbul'daki tüm boş evlerin oranını %7 (497/7.250) buluruz ki bu sayı da abartılı bir sayı değildir.⁵⁰

Geriye dönersek, öncelikle İstanbul'un Fetih öncesi yıkık olduğu konusundaki tezleri de kabul edemiyorum. Gerçekte kent çöküntüye uğramış, başta kamusal ve anıt yapıların bakımını gerçekleştirememiş olabilir; Büyük Saray uzun bir süredir terk edilmiş, Eski Sarayın bulunduğu alan zeytinlik olarak değerlendirilmektedir. Bütün bunlara karşın, kentin tutunduğu yarı kırsal, yarı kentsel bir Konstantiniye ölçeğinde, evlerin oturulmayacak durumda olmadığı kesindir. Hatta Konstantiniye yarı kırsal – yarı kentsel bir refahı yaşamaktadır. Aslında ganimetin zenginliği de bunu kanıtlamaktadır. Tursun Bey yağmayı anlatırken "Ve altın ve gümüş kapacak, değerli cevherler ve cins cins eşya ve kumaş tekfur sarayından, zengin ve varlıklı kâfir evlerinden o kadar çıkardılar ki..." demektedir (Tursun 74). Kente ilk girenler çok zengin olmuştur. Kentin düşüş nedeni de cimriliktir. Oysa, değerli taşları ve parası 150.000 *duca* değerinde olan bir kadın, 80.000 *duca* olan bir adam bulunmuştur (Özbayoğlu 127).⁵¹ Bir Ermeni keşiş olması ihtimali bulunan Ankaralı Abraham ise "Çok sayıda hazine, gümüş, altın ve inci, kıymetli ve nadir taşlar, yağma ettikleri zaman dünyadaki hiçbir halk böyle bir şey görmemiş idi ve çok kıymetli mukaddes taşlar inci ve kıymetli eşyalar ile dolu olup, gümüş muhafazalar içinde İncil metinleri, çok kıymetli tablolar da bulunuyordu. Edirne şehrini doldurdular ve Bursa şehrinin de doymasını sağladılar. Ankara'ya kadar da çok şeyler göturdüler, bütün dünyaya dağıttılar", diye yazar (Pertusi c. 2 259). Yunanlı asilzadelerin Türk'e yaranmak için tepsiler dolusu para gönderdiklerini, "Fakat bu hediyelerin arkası kesilince getirenlerin hepsinin kellelerini kestirdi. Bunları efendilerine vermeyip de şehrin

kaybedilmesine yol açtıkları için koca köpek saydığını söyledi” (Barbaro. 77-78).⁵² Pertusi, Tedaldi'nin Osmanlı'nın eline geçen parayı 4 milyon duka olduğunu söylemesine karşın bu rakamın en az onla çarpılması gerektiğini belirtmektedir (Pertusi c. 1 86).⁵³ Montaldolu Adamo, Notaras'ın fidye olarak 2.000.000 altın para ödediğini ileri sürmektedir (Pertusi c. 3 145). Birçok kaynakta Fetih sırasında sıradan halkı çaresiz kılan sefalet ve yoksulluk teması etraflıca işlenirken öte yandan Konstantiniyye'de zengin bir azınlığın yaşamakta olduğu buna karşın maddi olanaklarını şehrin savunması için kullanmaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır (N. Necipoğlu 65).

Evlerin Fetih sırasında yıkıma uğramış olduğu konusunda tarihçilerin farklı görüşleri ileri sürdüğünü görürüz. Fetih'te yapılara zarar veren askerlerin yakalanmaları durumunda şiddetle cezalandırıldıkları dönemin kaynaklarınca doğrulanmaktadır. Özellikle Fatih'in gayri menkullerin kendisine ait olduğu konusundaki duyurusunu birçok kaynakta görmekteyiz ve yıkım yapacak askerin şiddetle cezalandırılacağı uyarısı kesinlikle etkin olmuş olmalıdır. Bu konuda Aya Sofya'nın döşemelerine zarar veren askere Fatih'in kılıç çekmesi, önemli bir örnektir. Yine de Steven (Runciman 237), “Şehrin bütünüyle harap olmaması için elinden gelen çabayı göstermişti. Haliç kıyısındaki ticaret merkezi, Blachernae'deki İmparator Sarayı ve çevresi, Hipodrom'un dolaylarındaki kiliseler ve saraylar ile Acropolis, geniş çapta yıkıma uğramıştı”, demektedir. Şer-i kanuna göre 3 gün yağmada kalması gereken şehirde, yağma ikinci günün akşamı sonlandırılmıştır (İnalçık, The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City 233).⁵⁴ 1455 tahririnde yalnızca bir evin topla yıkıldığı not edilmektedir. (İnalçık, Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası 216), “Keza şehirden kaçmış olanlara verilen mühlet içinde geri dönmeleri halinde, evlerinin barklarının kendileri için tamir edileceğini

bildirdi” demektedir. 1455 tahririnde Altı Mermer Mahallesinde bulunan tek katlı bir evin kiremitlerinin devlet tarafından yenilenmiş olması ilginç bir örnektir. Evlerin %44'ünün (497/1.120) tahrirde boş olması evlerin yıkık olduğu ya da Türklerin yaşantısına uygun olmadığı görüşüyle savunulamaz. Hatta, Yani, Arrantharya Mahallesinde ve Hamza, Balat I Mahallesinde haraba müteveccih evler bile iskân edilebilmişlerdir.

İstanbul'un *anwatan* statüsü nedeniyle tüm yapı stokunun devlete ait olduğunu ve bu evlerin büyük ve gösterişli olanlarının Fatih tarafından Osmanlı elitine ve Fetih'te başarı gösterenlere tahsis edilmiş olduğunu yukarıda da yazmıştım. Bunun dışında gerek Fener'de gerekse Samatya civarındaki bazı evlerin balıkçı ve denizcilik yapan Rumlara tahsis edildiğini de biliyoruz. Geri kalanı ise Anadolu ve Rumeli'den gelenlere tahsis edilmiştir; aşağıda tartışacağım. Yine de bir kısım ev boş kalmıştı. Tahrirde tahsis edilmiş 1.120 evle ilgili bilgi bulunmaktadır. Bu sayı İstanbul'un Fetih sonrası evleri için %14'lük bir örnekleme kümesini ifade etmektedir ve yüksek bir *confidence level* sağlamaktadır.

Tahririn bir tablo olarak hazırlanması ve istatistik değerlendirmesi sonucu 1.120 evden %26'sının iki katlı olduğunu⁵⁵ görmekteyim. Tahrir'de geçen 658 adet bir katlı evden yalnızca 2'si için oda sayıları verilmiştir. Her ikisi de tek odalıdır. Buna karşın Tahrirde kayıtlı 157 adet iki katlı evin 126'sının oda sayıları verilmektedir. Geri kalan 305 evin oda sayıları ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Oda sayıları tespit edilebilmiş olan iki katlı evler üzerinden, *suflilerinde* ortalama 1,5 oda⁵⁶ (*mode: 1, max: 4*); *ulvilerinde* ortalama 2 oda (*mode: 1, max: 8*) bulunmaktadır.⁵⁷ Toplam oda sayısı ise ortalama 3,4 (*mode: 2, max: 11*)'dır.

Tahrirde, evlerin yapı sistemi ve malzemesi ile ilgili bir bilgi verilmemekte birlikte, 37 tanesinin *mükellef* (*sumptuous*,

drapez) ya da geniş olduğu belirtilmiştir. Bunların bazılarının kat sayısı belirtilmemiş, bazıları bir katlı olarak yazılmıştır. Eldeki verilerin çok kısıtlı olması nedeniyle genel yapı stoku ile “*mükellef* evlerin” karşılaştırmasını yapma olanağı bulamıyorum.⁵⁸ 29 adet “*mükellef*” evin frekans büyüklüğü sıralamasına göre 6’sı Altı Mermer; 4’er tanesi Top Yıkığı ve Bab-ı Silivri; 3’er tanesi İpsomethna ve İsa Kermesi; 2’si Kılıç ve diğer mahallelerde bulunmaktadır. Tursun Bey Konstantiniyye düştükten sonra yağmalanışını anlatırken “*Eyvani Keyvan’a ve katları göğe yaklaşmış olan her bir evden*” (Tursun 71)⁵⁹ tanımlamasını kullanmıştır. Buradan hareketle Konstantiniyye evini çok katlı olmamakla birlikte, Osmanlı evinden daha yüksek olduğu şeklinde bir saptama yapabiliriz. 1577-1578 yıllarında Osmanlı’da Avusturya Elçiliği vaizi olarak görev yapan Stephan Gerlach da Filibe evlerini betimlerken “Türklerin ve Rumların evleri Konstantiniyye’deki gibi alçak ve ilkel” (Gerlach c. 2 828), demiştir. Çok az sayıda ev bahçeli olarak kaydedilmiş, bazı evlerin ise özellikle cadde üzerinde oldukları belirtilmiştir. Bu arada Osmanlı kentinde bir barınma pratiği olarak *hüccüratın* ilk örnekleri tespit edilmiştir. Zağanos Paşa ve Lips mahallelerinde bulunanların biri 3 diğeri 4 *hüccüratlıdır* (Tanyeli). Ayrıca Kir-Martas ve İsa-Kermesi Mahallesinde bulunan Ayaz-Mamoz Manastırlarında çok sayıda *hüccürat* sayılmıştır. Mahallelerde münferit dükkanlar bulunmakla birlikte, 3 adet eve bitişik ya da alt katında dükkân bulunan ev vardır. Bunların tamamı Kızıl-Taş Mahallesinde bulunmaktadır (İnalcık, The Survey of İstanbul 1455).

Tahrirden elde ettiğim en önemli sonuçlardan biri, manastırlarda Bizans ahşap evlerini tespit edebilmek olmuştur.⁶⁰ İnalcık’ın kitabında manastırlar üç ayrı yerde anlatılmaktadır. Önce doğrudan mahalle tahrirlerinde özet olarak sonra, *A Summary* başlığı altında tablo halinde ve sonra da *b. Churches and Monastries* başlıklı bölümde

oldukça ayrıntı verilerek anlatılmaktadır. Bu bölümde ayrıca bazı kaynaklar not edilmiştir. Bu da bize bölümün yalnızca tahrirden değil başka kaynaklardan da yararlanılarak ayrıntılandırılmış olduğunu göstermektedir. Manastırlarda bulunan yapıların dökümü verilirken önemli sayıda *çartak*’a rastlanmaktadır. İnalcık oldukça çok sayıdaki *çartakları* evlerle birlikte değerlendirerek doğru yapmıştır. Ancak farkları konusunda bir yorum yapmamıştır. Kanımca *çartaklar* ahşap yapılarıdır. Örneğin Bab-ı Edirne Mahallesindeki Perodhermez Manastırında bulunan 120 ev arasında “5 *çartak*, 3 yüksek *çartak* ve başka 1 *çartak*”; Can-Alıcı Mahallesinde bulunan Aya-Marina Manastırında toplam 27 ev arasında “1 *çartak* ve 7 başka *çartak*” en ilginç ise Lips Mahallesinde bulunan Lips Manastırının zengin yapı stoku içinde, 108 ev arasında “üst katında 8 oda, alt katında 5 oda bulunan 2 *çartak*; üst ve alt katlarında 10’ar oda bulunan çok yüksek 1 *çartak*; üst katında 3 ve alt katında 2 oda bulunan 1 başka *çartak* ve nihayet üst katında 9, alt katında 11 oda bulunan başka *çartak*” bulunmasıdır. Bu rakamlardan *çartakların* çoğunun 2 katlı oldukları ve ortalama üst katlarında 5, alt katlarında 5 odaları bulunduğunu görüyorum. Hele Lips Manastırında bulunan bir *çartakın* her iki katında da 10’ar oda ile çok görkemli olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe kaynaklarda görüşümü destekleyen bir bilgi bulamadım, ancak 1455 tahririnde Tursun Bey bir grup yapıyı ev değil “*çartak*” olarak tanımlamıştır; İnalcık ise bunları ev olarak mütalaa etmiştir. Bunlar kesinlikle ahşap yapılarıdır.⁶¹

Fetih Sonrası İstanbul’un Sosyal Yapısı

Tahrirden evlerin yasal ilk sahipleri ile ilgili –kısıtlı olsa da- bilgi vardır. Bu ise %3’lük bir örnek kümeyi ifade etmektedir. Sahiplerinin bir kısmı izin alarak ayrılmış, bir kısmı kaçmış, bir kısmı da öldüğü için yeniden devlet mülküne haline gelen (*mevkuf*) 1.120 evin 623’üne sonradan birileri tarafından işgal edilmiştir.

Bunlarla ilgili olarak da elimizde bilgi bulunmaktadır. Bu küme ise %6'lık bir örnekleme anlamındadır.

Tablo 1'de kayıtlarını göreceğimiz evlerin ilk sahiplerinin Anadolu ve Rumeli'deki Eyaletlerinden gelenlerden oluşmuştur. Frekans büyüklüğüne göre sıralamayla bunlar Kastamonu, Aydın, Edirne, Karesi (Balıkesir) ve diğer sancaklarındandır. Fetih'i izleyen 2 yıl içinde memleketleri yazılı 175 kişinin aralarında bulunduğu 1.120 hane reisi ölmüş ya da evlerini terk ederek gitmişlerdir. Listede yalnızca 26'sının mesleği yazılıdır bunlar: *yapucu*, *debbağ*, kaşıkçı, 3 dokumacı, 2 ayakkabıcı, eğerci (saraç), 2 terzi, helvacı, sabuncu, nalbur, 2 ahi, epeyce sayıda din adamı arasında bulunan 2 papaz, 2 şeyh, 3 derviş ve 3 fakih yanında evlenmesi yasak olan bir de yeniçeridir. Listede yalnızca 3 kişinin etnik özelliği "Rum" olarak yazılmıştır.⁶² Örnek kümeden hareketle listede görülen 3 Rum üzerinden İstanbul'da 1455'te Rum nüfusunun ne kadar az olduğunu ileri sürmek, riskler taşımaktadır. Tüm kaynaklar İstanbul'da Fetih'ten sonra yaklaşık 10.000 kadar İstanbul'un kaldığını hatta kendilerine yağma görmemiş mahallelerden ev tahsis edildiğini belirtmektedirler. Bunların evlerini terk etmemiş olduklarını ileri sürebiliriz.

1455 yılında başlanan tahrirde mevkuflardaki evlerde mukim olanlarla ilgili daha ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu büyük olasılıkla hane reisleriyle yüz yüze görüşülebilmüş olunmasından kaynaklanmış olmalıdır. İstanbul'a ikinci dalgada gelerek, boş evlere yerleşenler ise frekans büyüklüğüne göre Rumeli, Selanik, Sofya, Manastır ve diğer eyaletlerdendir. İstanbul içinde yer değiştirenler de önemli bir sayıya ulaşmaktadır. Listede artık Anadolu Eyaleti ağırlıkta değildir, Avrupa Eyaletleri öne çıkmıştır. Tahrirde 170 hanede Yahudi aile reisi kayıtlıdır. Bunlar frekanslarına göre 93 Kesriye (Selanik), 52 İzdin (Selanik), 28 Filibe (Sofya), 25 İştib (Manastır) ve diğerleri olarak kayıtlıdır. Evlere yerleşen toplam 623⁶³

aile arasında 170 aile oldukça büyük bir oranı (%27) ifade etmektedir. Ayrıca 45 de Rum kaydedilmiştir, ancak bunların çoğu İstanbul içinde yer değiştirmiş gibi gözükmektedir. Aralarında 5 tanesi özellikle "İstanbul" olarak not edilmiştir. Gerek evleri fetih sonrası yerleşen ve sonra terk edenler, gerekse bunlara sonradan yerleşen ailelerden hareketle İstanbul'un çoktan Türkleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. İkinci dalga içinde 15 hanede "dul" ve 15 hanenin reisi *kadıdır*. Dulların 10 tanesi Türk'tür. Kadın olarak kaydedilenlerin ise büyük çoğunluğu (12) *Yahudiyye*'dir. Buradan Yahudilerin göçü sırasında oldukça çok sayıda aileye kadınların reislik ettiği anlaşılmaktadır. Altı Mermer Mahallesinde oturmakta olan bir "köle kadın ve çocuğu" nun da kaydı vardır.⁶⁴

İkinci dalga içinde meslekler hem daha belirgin hem de kentsel iş bölümüne uyum sağlamış gibidir. Listede yazılı kişilerin 82 tanesinin mesleği bilinmektedir. Bunlar: Oldukça çok ayakkabıcı ki biri *pabuşi*, 5'i ise başmakçı olarak kaydedilmiştir; *pabuşilerin* yemeni benzeri terlik ve hafif ayak ayakkabı yapıyor olmalıdır. Yine giyim eşyası üreticisi olarak 6 terzi ve Bursalı 1 *kuşakçı* vardır. Yiyecek ve içecek işiyle uğraşan 1 bezirci, 3 bostancı⁶⁵, 1 bozacı, 1 saka ve 2 helvacının kaydı yanında *pereci*⁶⁶ pişiren Kesriyeli bir Yahudi olan İlyah'ı görüyoruz. Yük hayvanları için hizmet veren 2 *alefçi* (arpacı, yemci), 1 nalbur (nal yapan demirci) yanında 1 de deveci bulunmaktadır. Ev eşyası üreten 2 *dolabi* (marangoz) ve 1 kazancı listede yerini almıştır. Listede askeri görevliler bölük-başı, asker, 2 denizci, 2 deniz azebi (piyadesi), 3 yeniçeri, *ulufeci* (yeniçeri sipahisi) bulunmaktadır. Din adamlarının sayısı oldukça çoktur, kayıtlı Kastamonulu bir imama, halifeye ve şeyhe karşılık, 5 papaz, tamamı İsa-Kermesi Mahallesinde mukim 8 *kaligruya* (rahibe) ve *kaligruyos* (keşiş) listeye girmiştir. Kayıtlarda 4 tane fakih bulunmaktadır. Bunlar Kur 'anda ve hadislerde açık bir şekilde ifade edilmeyen konularda yorum yapma yetkisine sahip

kişilerdir. Müderrislik, belki de kadılık görevleri vardı. Ayrıca tarikat ayinlerinde görev alan Bergamalı ve zikirci olan Hacı Mukbil'i bu grupta değerlendirmek gerekir. Listede çok sayıda hizmetli bulunmaktadır: bunlar 2'si sarayda görevli 4 kapu-kulu, ayrıca 5 kul ve 2 katiptir. Kulların Çakır Begin, Hamze Begin, Halil Begin ve Borazan Mehmet Begin kulları oldukları tahrirde özellikle belirtilmiştir. Eğlence safhasına gelindiğinde doğancı ve *çakırcı* olan İvrindili Sendil ve Fatih'in büyük güvenine sahip Çakırcı-başı Hamza Bege rastlıyoruz. Bunlar av konusunda uzman kişilerdir. Rum olan Liboz ve Menomahos ise *çengerdir*, yani çengi⁶⁷. Artık, Muğlalı *yapucu* Hızır da İstanbul'un imarında görev almak için hazırdır.

Bir Barınma Pratiği Olarak Manastırlar

Yukarıda belirttiğim gibi manastırlar 15. Yüzyılın başında başlayarak Bizans'ta evler yanında bir komunal yaşam pratiği sunarak gelişmişler ve önemli bir barınma nicelik sağlamaktaydılar. İstanbul'un Fetih sonrası nüfusu konusunda yapılacak tahminler için öncelikle Fetih öncesi ve sonrasında manastırlarda barınan nüfus için de tahmin yapmak gerekmektedir. Ancak bu şekilde İstanbul'da kaç tane bağımsız ev bulunduğu konusunda –kesin olmasa da- bir tahmin yapabiliriz. 1455 tahririnde yalnızca İstanbul'da 1.120 ev yanında 34 manastırın da kaydı bulunmaktadır (İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455*, 2012, s. 489-499). Konstantiniyye'de 1455 tahririne giren 34 manastırda 701 müstakil ev ve çeşitli servis yapıları sayılmıştır. 1455 Tahririnde görememekle birlikte (Dukas 215), “Pantokrator Manastırına elbise boyacısı ve temizleyiciler girerek orada oturuyorlar hem mabedin ortasında sanatlarını icra ediyorlar”, demektedir. Bu noktadan yaklaşık 3.000-3.500 gibi bir manastır sakini öngörebilirim. Bu durumda Konstantiniyye halkının geride bıraktığı yaklaşık 7.500 kadar müstakil evi

olması gerekir. Kayıt altına alınmış 33 mahalle verisinden hareketle, terk edilmiş 1.120 evden İstanbul toplamına yapılacak doğrusal *interpolasyonuyla* terk edilmiş olanların sayısını 1.200 kadar (1120x36/33) bulmakla birlikte, ardından işgal edilmiş olmaları nedeniyle boş olanların sayısını ise yalnızca 542 (497x36/33) bulmaktayım. Bu sayı üzerinden İstanbul'un Fethini izleyen yıl içinde nüfusunun şimdiden 35.000⁶⁸ kadarının müstakil evlerde oturmakta olabileceğini tahmin ediyorum. İstanbul'un 1454 yılında toplam nüfusunu bulabilmek için ise bu sayıya manastırlarda yaşayan nüfusu, manastırların yeni işlevlerini göz önünde bulundurarak tahmin etmek gerekir. Manastırlarda Fetih sonrası üç ayrı sosyal grubun barınmakta olduğunu görmekteyiz; bunlar hala varlıklarını sürdürmekte olan Rum keşiş ve rahibeler, manastırlara devlet tarafından yerleştirilmiş dervişler ve son olarak kendileri sığınmış Osmanlı halkıdır. Manastırların bazılarının ise devlet ricaline tahsis edildiği görülmektedir. Örneğin II. Balat Mahallesinde bulunan Kıral Tımarhanesi, *İrkıbdar* (*rikabdar*?) Baş, Istrudhya Manastırı ise Hamza *Beg* yedindedir, Can-Alıcı Mahallesindeki Aya-Maria Manastırı Baba Ali Haydari'ye tahsis edilmiştir. Yukarıda belirttiğim gibi manastırlarda 701 müstakil ev görülmektedir. Kaba bir tahminle bunların yarısının iskân edilmiş olduğunu varsayarak, manastırlarda da 1.750 – 2.000 kişinin yaşamakta olduğunu ileri sürebiliriz.

Fetih Sonrası İlk Mahalleler

Bu durumda İstanbul'un nüfusunun bir iki yıl içinde müstakil evler ve manastırlarda yaşayanların toplamı olarak şimdiden 37.500 kişiye ulaştığını bulmaktayım⁶⁹, ki bu sayı Fetih öncesi Konstantiniyye nüfusuyla karşılaştırılınca, az değildir. Asıl sorun, nüfusun niteliği olmalıdır. Bununla birlikte artık Bizans Konstantiniyye ölçeğinin aşılması ve bir dünya başkenti yaratılması planlanmaktadır. Geriye dönersek, Fetih'te evlere gelişigüzel el koyan

asker, zaten kentsel iş bölümü içinde etkinlik kazanamamış ve geri dönmüştür; onların boşalttığı evlere yerleşen yeni göçerler ise gelişigüzelliğin devamı gibidir. Evlerin ilk sahiplerinin yerleştikleri mahallelere bakarsak: Bergamalı 18 aile, Balat I, Kir Martas, Kızıl Taş ve Lips mahallelerine dağılmıştır. En büyük grup 11 aile ile Kızıl Taş'ta görülmektedir. Bolulu 11 aile, Altı Mermer, Balat I, Eski Balat, İpsomethya, Kızıl Taş, Ral Karmir ve Top Yıkığı mahallelerine dağılmıştır. İflahanlı (Eflani) 14 aile, Balat II, İstraduthna, Liko Spiros, Sofyan ve Top Yıkığı mahallelerinde ev edinmişlerdi. Liko Spiros ve Top Yıkığı mahallelerinde İflahanlı 5'er ailenin evi bulunmaktadır. 4. Büyük grup olan 14 Kocaeli aile ise, Balat II, Eski Balat, Kir Nikola ve Top Yıkığı mahallelerine dağılmıştır. En büyük frekans, 5 ile Kir Nikola Mahallesi'nde görülmektedir. Boşalan evlere ikinci evrede el koymuş ailelere göz attığımızda: büyüklük sırasıyla Tekirdağlı 50 aile Ayos Hristoferoz, Bab-ı Silivri, Kir Martas, Kir Nikola, Kılıç, Lips, Top Yıkığı ve Zaganos Paşa mahallelerine dağılmıştır. 26 aile ile en büyük grup Top Yıkığı Mahallesi'nde oturmaktadır. Kesriyeli 41 Yahudi aile, Altı Mermer, Avrantharya, Balat I, Balat II ve Top Yıkığı mahallerine dağılmış gibidir, ancak 37 aile, Balat I Mahallesi'ne yığılmıştır. 33 Çorlulu –tamamı Müslüman- aile, Altı-Mermer, Balat II, Kir Nikola, Kılıç, Ral Karmir, Sofyan ve Zaganos Paşa mahallelerine dağılmıştır. 11 aile, Altı Mermer Mahallesi'nde kümelenmiştir. 32 Filibeli Yahudi ailenin tamamı, Top Yıkığı Mahallesi'nde oturmaktadır. İzdinli 29 aileden iki tanesi Top Yıkığı ve Bab-ı Edirne mahallerinde oturmakla birlikte geri kalanının tamamı Ipsomethya Mahallesi'nde kümelenmiştir. Benzer şekilde İştibli 25 ailenin tamamı Balat II'ye yerleşmiş bulunmaktadır. Edirneli 12 aile, Altı Mermer, Azaban, Bab-ı Silivri, Ipsomethya, Kızıl Taş, Kızlar Manastırı, Lips ve Top Yıkığı mahallelerine dağılmıştır. Lovecli 10 Yahudi ailenin tamamı Sofyan Mahallesi'ne ve Trikkalalı 10 Yahudi ailenin 5'i

Balat I, 4'ü Balat II ve biri Ipsomthyada oturmaktadır. Bu analizden Müslümanların soy-sop ilişkisi üzerine belli mahallelerde yerleşmiş bulduklarını söyleme olanağı yokken, Yahudilerden hareketle hemen tamamının birlikte aynı mahallelere yerleştiklerini görmekteyiz. Buna karşın aşağıda da açıklayacağım gibi, hala mahallerde din bazında tam bir ayrıştırmanın sağlanamamış olduğu görülmektedir.

Bir Sosyal – Mühendislik Projesi Olarak Sürgünler ve İskân

Başkent İstanbul'un iskanını belirgin bir sosyal-mühendislik bağlamında gerçekleştirilmek zorundadır. Yeni başkentini deneyimli girişimcilere ve bunlara hizmet edecek meslek gruplarına ihtiyacı vardır. Gelişigüzel oluşan mahallelerin çok etnik kökenli nüfus yapısı Osmanlı geleneğiyle ve anlaşılabilir evlerin fiziki özellikleri ile barınan ailelerin sosyal statüsüyle bağdaşmamaktadır.⁷⁰ 1455 Tahriri kontrollü göçürme ve iskân öncesi hem bir saptama hem de vergilendirme yöntemiyle iskanın düzenlenmesi amacı taşımaktadır. Konumuzla doğrudan ilgili olan ise çok kısa bir süre içinde artık İstanbul'un yeni evlerin yapımına da ihtiyaç göstereceğidir. Fatih dönemi zorunlu göçürme ve iskanlarla ilgili olarak tüm önemli kaynaklardan derlediğim tabloyu Ek. 2'te bulacaksınız. Aşağıda, özellik arz edenleri ayrıca tartışacağım ancak tablonun kronolojik sıraya göre düzenlenmiş olması ve kaynaklarının yazılı olması araştırma ve yorumlarınız için gereken veriyi sağlayacaktır.

Çeşitli birincil kaynaklar ve tarihçiler İstanbul'un iskanını ile ilgili genelde çelişmeler de farklı görüşler ileri sürmektedirler. İstanbul'un iskanını üzerine yazılan birçok kitap ve makale İnalçık'ın 1455 Tahriri ile ilgili kaynak eserinin yayınlanmasından önce kaleme alınmıştır. Bu nedenle dönemin tarihçileri ve sıkça da Evliya Çelebi'nin yazdıklarını kaynak olarak kullanmışlardır. Ancak bugün İstanbul'un

iskani ile ilgili olarak bugün daha kesin konuşabilmekteyiz, çünkü yazılanlarla 1455 Tahriri sonuçlarını karşılaştırabilme olanağımız bulunmaktadır. İlber Ortaylı'nın "İstanbul'un Mekânsal Yapısının Tarihsel Evrimine bir Bakış" başlıklı yazısı ilginçtir. Bir kaynak göstermeksizin 1455 yılında İstanbul'a sürgün yoluyla Kocaeli, Saruhan, Aydın ve Balıkesir'den Müslüman cemaatler getirildiğini yazmaktadır (Ortaylı, 1986).⁷¹ Mehmet Öz de benzer bir yöntem izlemiştir (Öz, 2014). Hatta diğer kaynaklarda yazılı olmayan bazı göçürmelerin izlerini görebilmiştir. Örneğin Anadolu'dan Bergama, Bolu ve İflihan (Eflani); Rumeli'den Çorlu ve Tekirdağlıların iskani bu şekilde belgelenmektedir. Hemen bütün önemli kaynakta Fatih'in ilk elde Anadolu'dan ve Rumeli'den 4.000'er Türk, Yahudi ve Hıristiyan ailenin İstanbul'a gönderilmesini istediği belirtilmektedir. 8.000 aile yaklaşık 40.000 yeni nüfus demektir. Aynı bilgi Dukas tarafından, -sayı farklı olmakla birlikte- "Sultan, aynı zamanda doğu ve batı vilayetlerinden eylül ayına kadar 5.000 ailenin şehre getirilip iskân olunmalarını ve nakilleri için deftere ithal olunacak olan aile efradı Konstantiniyye'ye gelmek istemeyecek olursa idam olunmalarını emretti" şeklinde teyit edilmektedir (Dukas 212). Ancak 1544 Tahriri böyle bir nüfusun İstanbul'daki varlığını göstermemektedir. Gerek diğer önemli kaynaklardan gerekse 1455 Tahririnden Fatih'in çok dinli ve çok etnik kökenli bir İstanbul planladığı anlaşılmaktadır.⁷² Başlangıçta Bizanslı Megadük Loukas Notaras'ı İstanbul'a vali olarak atamayı düşünmesi bunun en önemli kanıtıdır.⁷³ Edirne, Filibe, Gelibolu ve Bursa'daki İstanbullular bulunarak geri getirilmişlerdir. Edirne'den ilim ve fen erbabı ile zanaatkar ve Yahudiler İstanbul'a göçürülmüştür. "Bu nakil, Bizans dönemindeki Yahudi cemaatlerinin tümü, toplu halde İstanbul'a sürülmeleri sonucu ortadan kalktı. Yunanistan, Mekadonya ve Bulgaristan'daki Yahudi yerleşimlerinin kimileri benzer biçimde yok olurken, kimilerinin sayıları azaldı" (Rozen

46). Babinger'e göre ise Müslümanların İstanbul'a yerleşmek konusundaki isteksizlikleri buna neden olmuştur. Latin düşmanı Gennadios II patrikliğe atanmış ve Ortodoks kiliselerine önemli ayrıcalıklar sağlanmıştır. Bu yaklaşım Konstantiniyye'nin Fetih'e direnmiş olması nedeniyle Şer'i yasalara ters düşmekle birlikte Fatih yeni olası bir haçlı seferinin gerekçesini ortadan kaldırmıştır. Özellikle Ermeni Piskoposu Ovakim ve bazı Ermeni aileler İstanbul'a getirilmiş ve Galata'ya yerleştirilmiştir. Bursa başlı başına ilginç bir örnektir. İpek ticareti ve endüstrisi konusunda önemli bir ticaret ve sanayi şehri olan Bursa'nın gerek eşrafi gerekse işçi loncaları sürgüne karşı çıkmış ve bu yolda Sultan'a karşı direnme cesareti gösterebilmişlerdir. Fatih, bu amaçla 35 gün Bursa'da kalmış, yeteri kadar etkin olamayan valiyi değiştirmiştir ve sürgün gerçekleşmiştir. Fatih özellikle Bursa'dan varlıklı kişilerin, ilim ve fen erbabı, zanaatkarın İstanbul'a hızla göçürülmesi için bizzat devrede olmuştur. Bursalılar yeni kurulan Eyüp'te iskân edilmişlerdir.⁷⁴ Bu yolla İpek yolunun Osmanlı terminali, Bursa'dan (Mudanya ve Gemlik limanları) İstanbul'a aktarılmıştır (Babinger 105-106). Yine Yunanistan'dan varlıklı Atinalılar ve Mora'dan çok sayıda fen sahibi, bilgili zanaatkarlar getirilerek Fener çevresinde iskân edilmiştir. Göçürülen Türklerin bir kısmı ise Üsküdar'a yerleştirilmiş ve İstanbul'un hemen karşısında bir Anadolu köprü başı oluşturulmuştur.⁷⁵

İkinci evrede ise İstanbul'un sosyal yapısını destekleyecek –en başta beslenme ve hizmetler- unsurlar olarak Yunanlı, Bulgar, Macar, Sırp, Boşnak ve Arnavutlar İstanbul'un çevresinde kırsal yerleşmeler oluşturulmuştur.⁷⁶ Bu süreç hep yeni fetihlere paralel olarak gelişecektir. Runciman da Kritovulos'a dayanarak, çevreden ve fethedilen Draman, Sırbistan ve benzeri yerlerden Hıristiyanlar getirilerek yerleştirilmiş olduklarını belirtmektedir. Ayrıca, Konya, Karaman, Aksaray ve Çarşamba'dan İstanbul'a Müslüman

göçmenler getirilerek şehir canlandırılmaya çalışılmıştır (Runciman 309, n. 1). Başlangıçta Türkler İstanbul'a yerleşme konusunda istekli olmamışlardır (Babinger 106). Gerçekten sürgünler halka külfet ve acılar getirdiği kesindir. Ankaralı Abraham, "Türk insanı için de acı oldu, çok büyük sızlanmayla ağladılar, zira babalar oğullarından ayrıldılar, kız çocukları annelerinden ayrılırken, kardeş kardeşi terk ederken, çoğu da vatanlarından uzaklaştırıldılar... Yalnız Türk halkı değil fakat Hıristiyanlardan da naklettiler" diye yazar ve Ankara'dan İstanbul'a gönderilen dört Ermeni'nin isimlerini "Astvadzadur Satılmış, Simeon Paribaş, Baba oğlu Ayvan ve Hacı Eşim Kevork" olarak belirtir (Pertusi 260). Benzer şekilde J. Hacker makalelerinde "Anadolu, Balkanlar ve Yunan Adalarındaki Romaniot cemaatlerden sürgünleri anlatmıştır. Edirne ve Karaferye (Veria) gibi yerlerin Rumca konuşan Yahudi sakinleri zorla başka yerlere yerleştirilmesini çok sert eleştiriyorlardı... Bununla birlikte, söz konusu sistemin Müslümanlar da dahil her dinden Osmanlı tebaasına uygulandığı ve nereye olursa olsun, evinden başka bir yere nakledilmekten hiç kimsenin hoşlanmadığı unutulmamalıdır" (Rozen 37-38).

Robert (Mantran, s. 15)'a göre, İstanbul'u, Kanuni dönemine gelinceye kadar "... çeşitli Anadolu eyaletlerinden gelen Türk unsurlarla iskân etmişlerdir; öylesine ki Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin varlığına rağmen şehir halkının çoğunluğu Türk'tür". Ayrıntılı bir inceleme sonucu, İstanbul'un iskanını başlangıçta Osmanlı egemenliği altındaki Anadolu ve Rumeli'den kısıtlı sayıda Türk ve tebaa göçürülmüş olsa da iskanın daha çok *cihat* politikasına bağlı olarak hep yeni ele geçirilen topraklardan olduğu görülmektedir. Bunun sonucu olarak Bursa'yı saymazsak, başlangıçta Yunanlı, Boşnak, Sırp ve Arnavut olan etnik yapıya ancak Fatih doğuya dönüp, Karamanlı ve Akkoyunlulara karşı savaşa başladığında Türkler (Türkmenler) katılmaya başlanmıştır. Bu

cümleden olarak (Tursun, 2013, s. 91) Bey, "Bu arada kılıcıyla ele geçirdiği kâfir illerinden esirleri getirip, İstanbul'un çevresine yerleştirdi, köyler, mezarlar kurdu. Şöyle ki boş yer kalmayıp şehir tümüyle bakımlı ve şenlikli oldu" demektedir. Bunun için Bakınız Ek 2. Bu durum Babinger tarafından da belirtilmektedir. Kanımca zaman içinde İstanbul'un etnik yapısı yalnızca göçürmelerle değil, göçürülenlerin asimile olarak, Müslümanlaşması ve Türkleşme sonucu oluşmuştur. Bu konu Ayverdi tarafından tartışılmaktadır. Özellikle Kritovulos'un Sırp'ların Hıristiyan oldukları konusunda imada bulunduğunu ileri sürer; Edirne, Bursa, Filibe ve Gelibolu'dan gelenleri de aynı şekilde değerlendirdiğini belirtir (Ayverdi, 1958, s. 78). Başlangıçta Rumlara bırakılan kilise sayısı oldukça çokken, bunların zaman içinde camiye çevrilmesi ancak böyle açıklanabilir.⁷⁷ İstanbul'da görülen çok sayıda derviş, kalender⁷⁸ ve din adamlarının işlevini göz ardı edemeyiz. 1477'de yapılan tahrir göre, İstanbul'un %60'ı Müslümandır; Fethi izleyen 24 yıl içinde İstanbul'un toplam nüfusu 7,4 kat artarken, gayrimüslim nüfusu yalnızca 2,9 kat artmıştır. Bu konuya yine döneceğim.

Bu evrede yalnızca iskanın niceliği gözetilmemiş, niteliği ve mahalle dokusunun "Osmanlılaştırılması" ön planda tutulmuştur. Osmanlı mahallesi çok az istisna dışında⁷⁹ bir caminin ya da kilisenin etrafında kurulur ve din bazında ayrıştırılmıştır. (Ortaylı, 1986, s. 85), Müslüman nüfusun merkezde, gayri Müslüman nüfusun ise çevrede yerleştiğini ileri sürmekte, Aksaray, Laleli, Şehzadebaşı, Süleymaniye, Vefa, Zeyrek, Çarşamba, Fatih, Atikali, Dizedariye Müslüman mahallelerinin bulunduğu semtlerdir.⁸⁰ Halbuki, 1455 Tahririnde önemli sayıda mahallenin karışık nüfus barındırdığı görülmekteydi. Örneğin, Altı-Mermer, Bab-ı Silivri, Kızıl-Taş, Kir Martas ve Zaganos Paşa mahallelerinde Müslüman ve Rumlar, Balat I, Balat II, Top-Yıkığı mahallelerinde Müslüman ve Yahudiler ve Ipsomethya Mahallesinde Müslüman, Rum ve Yahudiler karışık olarak

oturmaktadırlar (Öz 117). (Ergenç, 1984, s. 70), gerçekte soy-sop ayrımının genel güvenliği sağlamayı amaçladığını, buna karşın güçlü bir imparatorluk ve güvenliği sağlamakla görevli kurumların etkin yapılanması nedeniyle şehrin yerleşiklerinin daha rahat ilişki içine girebildiklerini belirtmektedir.⁸¹ Bu noktada “Osmanlı mahallesi soy-sop ilişkisi üzerine kurulmuştur” paradigmasını sorgulamak zorunluğu duyuyorum. Ben bir de buna soy-sop ilişkisi içinde kümelenmenin başlangıçta boylar olarak göçerek topluca yerleşen grupların oluşturduğu mahalle modelinin, İstanbul örneğindeki bağlantısız olarak göçerek kentleşen topluluklar için belirleyici olamadığını ileri sürmekteyim. Fetih sonrası İstanbul’a gelerek yerleşen ailelerin yer seçimlerinde serbest olduklarını bu nedenle karışık yerleştiklerini görmekteyiz. İskanın başlangıcında aynı yerden göçseler bile farklı mahallelere yerleşmişlerdir. İskanın devamında zorunlu göçürmeler (sürgünler) başlayınca devlet erki bu kişileri kontrollü bir şekilde yerleştirmeye başlamıştır. Bu durum zaten tarihçiler tarafından en çok belirlenen özelliştir. Aksaraylılar Aksaray’a, Karamanlılar Karaman’a vb. Diğer önemli bir sorun ise Fetih sonrası Bizans evlerinin kapanın elinde kalması nedeniyle aile büyüklüğü ve sosyal statü ile yaşamakta buldukları evlerin fiziki özelliklerinin uyumlu olmamasıdır. İstanbul mahallelerinin, 1455 Tahriri sonrasındaki göçürmelerdeki seçici tavırdan dolayı soy-sop bazında oluşmadığı anlaşılmaktadır. Zaten başlangıçta bu seçici yaklaşım belki de Osmanlıdaki ilk soylulaştırma (*gentrification*) örneğini ortaya çıkaracaktır. İstanbul’daki ilk Osmanlı mahalleleri yukarıda belirttiğim seçici yaklaşım ve *mukataa* yoluyla denetlenerek tasarlanmıştır. Çiğdem (Kafesçioğlu, 2009, s. 187) da vakfiyeleri üzerinden banilerin, yaptırdıkları mescitler ve kurdukları vakıfların akaretlerinin mahalle bazında örtüşmediğini, Osmanlı elitinin her zaman yaptırdığı mescitler çevresinde yerleşmiş olmadıklarını görmüştür; “... on altıncı yüzyıl

ortalarına kadarki dönemde, şehrin iki ayrı yerleşim haritası olduğunu söyleyebiliriz... Ve bu iki harita, bunlara şehrin resmi ve gayri resmi yerleşim haritaları diyebiliriz, hiçbir zaman tamamıyla örtüşmemişlerdir”. Zaten Evliya, yukarıda aktardığım gibi “*Karaman Semtinde 300 sarayı bilginlere, 162 saray yeniçerilere, 70 saray 70 vezire ve 7 saray yedi-kubbe vezirine*” diyerek başlangıçta Bizans seçkinlerinin evlerinin, Osmanlı seçkinlerine tahsis edildiğini yazmaktadır.

Mukataa

“İskân çabaları çok kolay olmamıştır. Fatih, boş evlerin yeni yerleşenlere bedava dağıtılacağını ilan etmişti” (İnalçık, Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul’un Yeniden İnşası, 1988, s. 217). “Yağmanın ardından II. Mehmet isteyen İstanbul’da işgal ettiği evin mülkiyetine sahip olacağını ilan etmiş ama şehre gelenler evlerin harap halini görünce geri dönmüşlerdi” (Öz, 2014, s. 111). Gerçekte, süreç oldukça farklı işlemiştir. İlk başta evlere el koyan Fethi gerçekleştiren askerler ya da çeşitli kaynaklarda yazılı olduğu gibi gelip evleri sahiplenilen Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden gelen Osmanlılar olsun, İstanbul’da tutunamamışlardır.⁸² Belki de bilinçli olarak Saray tarafından kentin ivedi iskanı amacıyla getirilmiş olanlara ihtiyaç kalmamış olabilir. Bu nedenle bir dünya başkenti olacak İstanbul’un daha yetkin bir sosyal dokuya ihtiyacı bulunmaktadır. Mukataa ve öncesinde gerçekleştirilen “Tahrir” amaca tam olarak hizmet etmiştir. Tursun Bey, “Çok sıkıntı çekilip, ev ev, oda oda, büyükler küçükler, bahçeler bağlar yazıldı. Bu arada mukataa sebebiyle çok değişiklik oldu. Mesela bir kişi mukataasını ödeyemeyecek evi bırakıp, kendi seçimiyle durumuna uygun ev aldı... Yazım işi bitip padişaha sunuldu, her biri elli binlik yaklaşık iki bin fiçı yıllık gelir göründü” (Tursun, 2013, s. 82). Derviş Ahmed Aşıkı, mukataa uygulamasına karşı halkın karşı koymasını “Bizi

memleketimizden sürdünüz, bu kâfir evlerine getirdiniz. Geri vermemiz için mi getirdiniz?” sözleriyle belirtmektedir. Bunun üzerine evlerin yeniden mülk olarak verilmesi önerisini sert ve otoriter Fatih’e ancak Şahabettin Şahin Paşa (Kula Şahin) götürebilmiş ve kabul ettirmiştir (Aşık Paşazade, 2008, s. 221) (İnalcık, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, 2007, s. 134). Ardından mukataa uygulaması durdurulmuş ve evler mülk olarak kabul edilmiştir. Bu süre zarfında önemli sayıda evin sahipleri tarafından terk edilmiş olduğunu düşünmek gerekir. Bu durumu Tursun Bey de - Fatih’in ağzından- teyit etmektedir:

Mukataa koymaktan dileğim mal değildi, belki halkın işlerini düzene koymak, gurup ve tamah ehlinin mallarını ve durumlarını düzeltmekti. Çünkü mülk edinme aç gözlülüğüyle bir parasız pulsuz, geliri yetersiz kimse, değeri yüksek bir eve sahip olmuş ve henüz satmak almak hevesi de yok ki satıp para sahibi olsun. Hiç şüphe yok az müddette o evler ve köşkler bakımsız kalıp, harap olmaya yüz tutardı da asıl istenen bakım ve yenileme yapılmazdı. Öyle olunca mukataa konmasını teklif ettim. Ki herkes mukataanın ödeme yüklerini taşıyabildiği değerinde ev seçsin. Bu isteğin gerçekleştiğini görünce, dileğim olmayan şeyi, yani malı yine iyilik üzere kullarıma ve halkıma bağışladım. Ve kendi seçerek aldığını mülk edinmek hususu da doğrulanmış oldu. (Tursun, 2013, s. 83-84)

Ardından, Şehir canlılık kazanmaya başlayacaktı. Halil İnalcık, çeşitli yazı ve sunumlarında (İnalcık, The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City) (İnalcık, İstanbul: bir İslam Şehri) Batılı bilim adamlarının Fetih sonrası İstanbul’un plansız bir biçimde kendiliğinden “şekilsiz bir yığın” olarak oluştuğu tezini tartışmaktadır. Bu konunun tartışması bu yazının boyutlarını çok aşmaktadır. Daha sonra bir dünya başkenti olacak İstanbul örneği aslında uzun bir süreçtir ve çok başarılı

bir şekilde yönetilmiştir. Bir fiziki planlama olarak görülen İstanbul’un gelişimi göç ve iskân gibi, sürgünler gibi, devşirme ve asimilasyonlar gibi çok karmaşık sosyal mühendislik projeleriyle desteklenmiştir. Yukarıda da belirttiğim gibi İstanbul’un planlama kararları Fetih sonrası hemen değiştirilmiş ve ardından başarılı bir şekilde uygulamaya sokulmuştur. İstanbul’un ikinci evre planlaması izleyen dönemlerde de özellikle Beyazıt II ve Kanuni tarafından dikkatli bir şekilde yönetilmiştir. Ancak bu modelin Bizans Konstantiniyye’nin fiziki alt yapısı üzerine kurulmuş olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Fatih Vakfiyeleri

Elimizde Fatih dönemi iskan ile ilgili çok önemli bir grup belge daha bulunmaktadır: Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’da iki büyük vakfi vardır (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938). Bunlar Ayasofya ve Eyüp Sultan Vakıflarıdır. Ayasofya Vakfında köyler ve mezarlar, hanlar, hamamlar, değirmenler ve arazi yanında konumuzla doğrudan ilgili olarak El’Akarat başlığı altında 314 kalemde, toplam 56 mahalleye dağılmış 460 menzil (ev) kayıtlıdır.⁸³ Bu evlerin genel özellikleri yanında akareti kullanan kişilerle de ilgili bilgi bulunmaktadır. Vakfın kuruluşu Hicri 867’de (1462 – 1463 gibi) başlamış ve 875 (1470 – 1471 gibi) tamamlanmıştır. Bu nedenle 1455 ve aşağıda tartışacağım 1477 tahrirleri arasında anlamlı bir kesiti veriyor olması nedeniyle önemlidir.

Vakfiyelerdeki Evler

İki tahririn verilerinden hareketle 1470 yılında İstanbul’da yaklaşık 12.250 ev bulunduğu varsayımıyla 460 evin yaklaşık %4’lük bir örnek küme oluşturmaktadır. Evlerin kat sayıları kaydedilmiş bulunanların 331’si yalnızca *süfli* (alt kat) ve 112’sinde ayrıca *ulvi* (üst kat) bulunmaktadır. Bu sayılardan hareketle evlerin %34’ünün (İnalcık, İstanbul) iki katlı olduğunu buluyorum. Daha ilginç tarafı oldukça

çok sayıda 31 evde (%9) ayrıca gürfe bulunmaktadır. Gurfeli evlerin artık 2 katlı olduğunu varsayarsak, 2 katlı evlerin oranı %43'e çıkar. Buradan hareketle iki katlı evlerin sayısının geçen 15 yılda hızla arttığını görmekteyiz. Diğer bir ilginç ayrıntı ise ilk kez 1455 Tahririnde ortaya çıkan *çartakların*, Ayasofya Vakfiyesinde de görülebilmektedir. 460 *menzilin* 3 tanesinde çardak bulunmaktadır. Çardaklar artık manastır sınırlarının dışına çıkmıştır. Çelebioğlu Mescidi, Künfoz ve Sultan Pazarı mahallelerinde bulunan birer menzilin üst katları çardaktır. 12 adedi *muhavvataya* (çevresi duvarlarla çevrilmiş avlu) sahiptir. 22 menzil dükkanlarla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bir menzilin *istablı* (ahır) bulunmaktadır. Ayasofya Vakfı akaretleri arasında 14 kalemde toplam 168 hüccurat bulunmaktadır. İlginç olan Ayasofya Akareti olan 460 menzillerin 305'inin bir kimsenin "*milkinde*" yani meskûn olmasıdır. Evlerin üçte biri ise boştur.

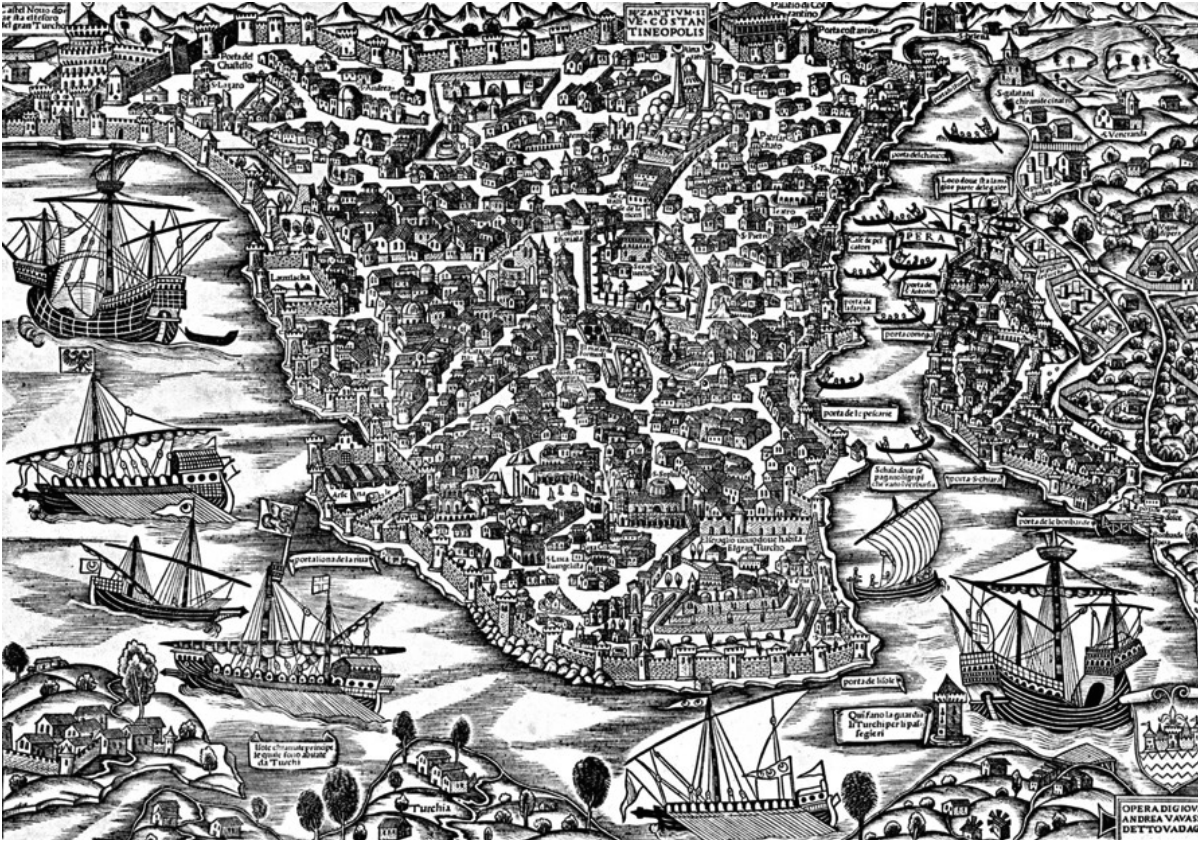
Vakfiyelerdeki Sosyal Doku

Vakfiyeler, kentnin sosyal dokusuyla ilgili önemli ip uçlarına da sahiptir. Akareti kullanan 246 kişinin isimleriyle birlikte dinleri ayrıca 60'ının mesleği belirtilmektedir. Artık İstanbul'unun 39 belirgin meslek grubuna dağılımını da görebilmekteyiz. Frekans büyüklüğü sıralamasıyla 4 kasap, tamamı Yahudi 3 *tabib*, biri Yahudi olan 3 *silahi*⁸⁴, 2 paşa (Bali ibni Ferraş Paşa ve Mehmet Paşa), 2 kürkçü, 2 kapıcı, 2 *etmekçi*, 2 *meremetçi* (: tamiratçı), 2 pehlivan, 2 *remmal* (: falcı), 2 yeniçeri, 2 yeniçeri *zaimi* (: yeniçeri başı) ve diğerleri bulunmaktadır. Vakfiyede 313 akareti kullananlardan Müslüman olmayanların dinleri "Yahudi" ve "Yahudiyye" ile "Nasruni" ve "Nasruniyye" olarak belirtilmiştir. Bunların 25'i Hıristiyan ve 74'ü Yahudi'dir. Buna göre örnek kümenin yaklaşık üçte birinin (%31) gayri-Müslüm olduğunu görüyoruz. Bunun yanında genellikle mühtedilere baba adı olarak verilen "ibni Abdullah'ların" sayısı ise 14'tür ve

bunların 3'ü yeniçeridir. 16 kişinin memleketi de yazılıdır. Buradan kökenin önemi kalmamış, halk artık İstanbullu olduğu, sonucunu çıkarıyorum. Ancak 4 Ankaralı, 4 Karamanî ve 2 Trabzonlu belli ki yakın zamanlarda İstanbul'a göçmüşlerdir. *Nasruni* (ve *Nasruniyye*)'lerin 11 ayrı mahalleye dağılmış olmakla birlikte 7 kişi ile Kırk Çeşme, 5 kişi ile Fil Damı, 4 kişi ile Molla Hüsrev Camii ve 2 kişi ile Fener Kapı mahallelerinde bulunan akareti tasarruf ettiklerini görmekteyiz. Aynı bağlamda 23 mahalleye dağılmış bulunana Yahudi (ve Yahudiyye) hane reisinin -frekans büyüklükleri sıralamasıyla- 15'i Edirneli Yahudiler, 14'ü Acemoğlu Mescidi, 12'si Günkoz, 7'si Halil Paşa Burgoş'u, 6'sı Bozahaneler, 6'sı Fil Damı ve diğer mahallelere dağıldıkları görülmektedir. Eminönü'nde kümelenmiş Acemoğlu Mescidi, (adı üstünde) Edirneli Yahudiler, Halil Paşa Burgoş'u ve Kara Şems Mescidi ile Günkoz tipik Yahudi mahalleleri olarak gözükmektedir. Benzer şekilde Fener Kapısı bir Hıristiyan mahallesi olarak belirlemektedir. İlginçtir bu etnik mahallelere karşın 5 Hıristiyan ve 6 Yahudi ailenin yerleştiği ve toplam 14 akaretin kayıtlı bulunduğu Fil Damı Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan karışık; toplam 17 akaretin bulunduğu Bozahaneler, toplam 12 akaretin bulunduğu Hızır Bey Mescidi, toplam 7 akaretin bulunduğu Hoca Alaüddin, toplam 13 akaretin bulunduğu Sarı Timurcu mahalleleri Müslüman ve Yahudi karışık; toplam 11 akaretin bulunduğu Kırk Çeşme, toplam 10 akaretin bulunduğu Molla Hüsrev Camii Müslüman ve Hıristiyan karışık mahallelerdir.

Sonuç

(Arseven, 1956, s. 576), Bizans evinin Türklerin inşa etmiş oldukları evlerden çok farklı olduklarını ileri sürer ve "Bizans evleri Türklerin harem adetlerine ve yaşayışlarına uygun gelmediğinden, İstanbul'a yerleşen Türkler, hemen kendilerine göre evler yaptırmaya başlamışlardır", demektedir.⁸⁵ Arseven'in bunu ileri sürmek için yeterli nedeni

ŞEKİL 2. KONSTANTİNOPOLİS, 16. YÜZYIL. ARTİST: GIOVANNİ ANDREA VAVASSORİ

bulunmamaktadır. Konstantiniyyeli Andronico Calliso, Konstantiniyye'yi methederken “Nerede böyle muazzam tersaneler, böyle parıltılı evler ve köşkler görülebilirmiş?” demektedir (Pertusi, 2004-2008, s. c. 2 222). Zaten 1455 Tahriri de nüfusun Bizans'tan kalan evlerde tutunmaya çalıştığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Babinger'e göre ise 1477 Yılında şehir kadısı Muhyiddin'in yaptırdığı nüfus tahririne göre artık şehirde kullanılan 14.548 ev ve 3.667 dükkân vardı (Babinger, 2002, s. 104). Hane sayısı İncalcık'ta farklıdır. Ona göre sayımında İstanbul'da 14,803 adet hane saptanmıştır. Bunların 8.951'i Müslüman, 3.151'i Rum Ortodoks, 1.647'si Yahudi, 267'si Kefeli, 372'si Ermeni, 384'ü Karamanlı Hıristiyanlar, 31'i ise Çingeneleere aittir (İncalcık, The Survey of İstanbul 1455, 2012, s. 597- 598). 1455 Tahriri

sonuçları ile aradaki farkı karşılaştırarak geçen 22 yıl içinde İstanbul'un nüfusuna yaklaşık 34.000 kişi (74.000-40.000) katılmış olduğu ve bu nüfusun yaklaşık 7.000 kadar yeni eve⁸⁶ ihtiyaç gösterdiğini buluyorum. Bu bağlamda, İstanbul'un hemen yeni evlere ihtiyacı olacaktı. İstanbul-Osmanlı evi modelinin bu dönemde irdelenmeye başlamış olması gerekir. İlk Türk tipi evlerin 1454 yılından başlayarak ilk Osmanlı başkenti, Bursa'dan göçürülen ilim ve fen sahibi ve zanaatkarlar (Kritovulos, tarihsiz, s. 155) (İncalcık, Mehmet the Conqueror (1432-1481) and His Time, 1960) (İncalcık, The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City, s. 237-238)⁸⁷ (İncalcık, Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası, 1988, s. 219) tarafından yerleştirildikleri yeni Eyüp

(Gündüz, 2008, s. 56). Mahallesinde ortaya çıkmış olabilir. Gerçekten de vakfiyelerden hareketle Fatih devrinde, İstanbul'da artık, önemli sayıda evin yapıldığını anlıyoruz ve ilk kez 1461 yılında, Trabzon alındığında duvarcı ustalarının İstanbul'a gönderildiğini görüyoruz. Bunlar: Dikilitaş'ta meşruta evler, -daha sonra II. Selim döneminde yıktırılan- Ayasofya Mahallesi meşruta⁸⁸ evleri, Odun Pazarı'nda evler, Sarı Timurcu Mahallesi evleri, Ayazma Kapı'da evler, Unkapanı evleri, Zeyrek'te meşruta evler, Küngöz Kapısı meşruta evleri, Eyüp'te meşruta evler, ayrıca Galata Balık Pazarı'nda meşruta evler, Karaköy'de iki ayrı yerde evler, Kuledibi civarında meşruta evler ve Tophane kapısında meşruta evlerdir. Bugün bu evlerden geriye hiçbir iz kalmamıştır (Ülgen, 1939, s. 22-34, harita).

İlk evrede Arseven'in ileri sürdüğü gibi hemen Türk tipi evlerin inşasına girişilmediği, Bizans evlerinin tadilatla Türk beklentisine uygun hale getirildiği görülmektedir. 1455 Tahririnde Kılıç Mahallesinde Tekirdağlı Musa'nın, bir fakih olan Koyunlu Yusuf ile Davut paylaştıkları, Altı-Mermer Mahallesindeki

Doğancı Mustafa'nın, Ipsomethya Mahallesindeki İzdin ve diğer 3 Yahudi ailenin, Kızıltaş Mahallesindeki Kazancı İznikli Süleyman'ın oturdukları 8 evde görülen "bölmeler" bunun ilk örnekleri olmalıdır. 1455 Tahririnde hiçbir *gurfeli* menzil gözükmezken, Ayasofya *Akaratı* arasında toplam 31 adet *gurfeli* ev bulunmaktadır. Bunlar frekans büyüklüklerine göre 6'sı Arslanlu, 3'eri Edirneli Yahudiler, Günkoz, Mehmet Paşa Mescidi, 2'seri Hacı Küçük, Hacı Muhyüddin, Hoca Alaüddin, Sarı Timurcu Mescidi ve diğer mahallelerde bulunmaktadır. İlginç tarafı, bu mahallelerin tamamı Haliç'e bakmaktadır ve özellikle Eminönü civarında yoğunlaşmaktadır. Tamamı süfli menzillerin üzerindedir. Buna dayanarak, geçen zaman içinde en fazla iki kat kuralının bozulmamış olduğunu da söyleyebiliriz. Diğer bir gözlem ise *gurfelerin* zaman içinde dışa kapanarak, *çartaklara* dönüştürülmesi olasılığıdır ki bu Anadolu Osmanlı evinde oldukça yaygın bir uygulamadır. Bu konuyu başka bir yazıda ele alacak ve çeşitli kaynaklarda gördüğümüz *muktes* yapıların ve tadilatların izlerini süreceğim.

Kaynakça

- Angiolello, Giovan Maria. Fatih'in İçöğlani Anlatıyor... Fatih Sultan Mehmet. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2011.
- Arseven, C. E. Türk Sanatı Tarihi / Menşinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar. Cilt 3 (Mimari Kısım). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1956.
- Aşık Paşazade, Derviş Ahmet Aşiki. Aşık Paşazade Tarihi. İstanbul: Mostar, 2008.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskanı ve Nüfus. Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958.
- Babinger, F. Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı. İstanbul: Oğlak Bilimsel Yayınlar, 2002.
- Barbaro, Nicolo. Konstantiniyye Muhasarası Ruznamesi. Çev. Ş. Talip Diler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1976.
- Başkan, Yahya. «Fatih Sultan Mehmet Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a Nakledilen Nüfus.» Tarih Dergisi 2013: 107-134.
- . «İstanbul'un Fethi ve Yahudiler.» Modern Türk Araştırmaları Dergisi 11.3 (2014): 63-84.
- ibn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tanci. İbn Battuta Seyahatnamesi. Çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Bayer, Karl. Cristoforo Buondelmonti / Liber insularum archipelagi. Reichert Verlag, 2007.
- Berger, Albrecht. «Konstantinopolis'te Sokaklar ve Kamusal Alanlar.» Dumbarton Oaks Seminerleri: Konstantinopolis: Şehrin Dokusu. Dü. Henry Maguire ve Robert Ousterhout. İstanbul: Alfa, 2016. 13-35.
- Broquiére, Bertrandon de la. Bertrandon de la Broquiére'nin Denizaşırı Seyahati. Dü. Ch. Schefer. Çev. İlhan Arda. İstanbul: Eren, 2000.
- Canbulat, İbrahim. «Tabğaçlar: Han – Türk Sentezinde Sosyal Yaşam ve Yemek Kültürü.» Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7.1 (2017): 243-270.
- . «The Ottoman House / Evolution of Structure and Form.» Shatis' 17 4th International Conference on Structural Health Assesment of Timber Structures / 20-22 September 2017, İstanbul Turkey. Dü. E. Görün Arun. İstanbul ve Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi ve Ta-Mir Yıldız Technical University, 2017. 83-94.
- Clavijo, R. G. de. Timur Devrinde Kadis'den Semerkant'a Seyahat. İstanbul: Köprü Kitapları, 2016.
- Dirimtekin, Feridun. İstanbul'un Fethi. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Dukas. İstanbul'un Fethi / Dukas Kroniği (1341-1462). Çev. V. Mirmiroğlu. İstanbul: Kabalci Yayıncılık, 2013.
- Eldem, Sedat Hakkı. Türk Evi / Osmanlı Dönemi. 3 cilt. İstanbul: T. A. Ç., 1984, 1986, 1987.
- Ercan, Yavuz. «Fatih'in Kilise Politikası / Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman Olmayan Topluluklarla İlgili Devlet Politikasının Ortaya Çıkışı.» xxx. İstanbul'un Fethinin 550. Yılı Anı Kitabı. Dü. Esin Kahya ve Ayten Aydın. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004. 5-21.
- Ergenç, Özer. «Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine.» Osmanlı Araştırmaları IV (1984): 69-78.
- Ergin, Osman. «İstanbul'un Fethinden Sonra Şehir Nasıl İmar ve İskan Edildi?» Resimli Tarih Mecmuası Mayıs 1953: 2352-2364.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul. Dü. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. Cilt 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Eyice, Semavi. «İlk Kuruluştan Türk Devrinin Başlarına İstanbul.» Armağan, Mustafa. İstanbul Armağanı 1 / Fetih ve Fatih. İstanbul: İBB Kültür İşleri, 1995. 11-36.

- Gerlach, S. Türkiye Günlüğü / 1573 – 1578. Dü. K. Beydili. Çev. T. Noyan. 2 cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- Gündüz, Ahmet. «İstanbul'un Osmanlılar Tarafından Fethi / Türk-İslam ve Avrupa Açısından Önemi.» Karadeniz Araştırmaları 5.17 (2008): 51-66.
- Hoca Sadettin, Efendi. Tacü't-Tevarih. Dü. İsmet Parmaksızoğlu. 5 cilt. Kültür Bakanlığı, 1992.
- İnalçık, Halil. Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- . «Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası.» On Dokuz Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 3 (1988): 215-225.
- . «İstanbul.» xxx. the Encyclopedia of Islam. Cilt 4. Leiden: Brill, tarih yok. 224-248.
- . «İstanbul: bir İslam Şehri.» İslam Tetkikleri Dergisi 9 (tarih yok): 243-268.
- . «Mehmet the Conqueror (1432-1481) and His Time.» Speculum 35.3 (1960): 408-427.
- . Seçme Eserleri - II / Devlet-i 'Aliyye / Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar / Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.
- . «The Ottoman Survey of 1455 and the Conqueror's İstanbul.» 550. Yılında Fetih ve İstanbul: Bildiriler. Dü. xxx. Ankara: Türk Tarih Kurumu, tarih yok. 1-14.
- . «The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City.» Dumbarton Oak Papers 23/24 (tarih yok): 229-249.
- . The Survey of İstanbul 1455. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2012.
- Kafesçioğlu, Çiğdem. Constantinopolis / İstanbul / Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital. University Park: the Pennsylvania State University Press, 2009.
- Kós, K. İstanbul / Şehir Tarihi ve Mimarisi. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1995.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi. İstanbul Tarihi / XVII. Asırda İstanbul. Dü. K. Pamukciyan. Çev. H. D. Andreasyn. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.
- Kritovulos. Fetih 1453. Çev. Mustafa Demirer. Ankara: Panama Yayıncılık, tarihsiz.
- Kuban, Doğan. İstanbul'un Tarihi Yapısı. xxx. 1970: Büyük İstanbul Nazım Plan Bürosu, tarih yok.
- Mantran, R. XVI.-XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat. Çev. M. A. Kılıçbay. İstanbul: Eren, tarih yok.
- Melissenos, Makarios. The Chronicle of the Siege of Constantinople – April 2 to May 29 1453. Çev. Marios Philippides. Amherst: the University of Massachusetts Press, 1980.
- la Montraye, Aubry de. La Motraye Seyahatnamesi. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.
- Neşri, Mehmet. Kitab-ı Cihan-Nüma. Dü. Faik Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Necipoğlu, Gülru. «An Outline of Shifting Paradigms in the Palatial Architecture of the Pre-Modern Islamic World.» Ars Orientalis 1993: 3-24.
- Necipoğlu, Nevra. «İstanbul'un Fethi Arifesinde Bizans Başkentine İçerden Bakış: Bizans ve Batı Kaynaklarına Göre Konstantinopolis (1439-1453).» İstanbul Armağanı 1 / Fetih ve Fatih. İstanbul: İBB Kültür İşleri, 1995. 61-69.
- Ortaylı, İlber. «İstanbul'un Mekânsal Yapısının Tarihsel Evrimine bir Bakış.» Amme İdaresi Dergisi 2.10 (1986): 77-97.
- Öz, M. «1455 Tahriri ve İstanbul'un İskan Tarihi Bakımından Önemi.» I. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs-1 Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. Dü. F. M. Emecen ve E. S. Gürkan. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi ve İBB Kültür A.Ş., 2014. 107-125.
- Özbayoğlu, Erendiz. «Bizans ve Batı Kaynakları.»

550. Yılında Fetih ve İstanbul / Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. 105-145.
- Pertusi, Agostino. İstanbul'un Fethi. Çev. Mahmut H. Şakiroğlu. 3 cilt. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2004-2008.
- Raduşev, Evgeni. «Balkanlar ve Fetih.» 550. Yılında Fetih ve İstanbul. Dü. xxx. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. 147-156.
- Roodenberg, Jacob. «Ilıpınar, an Early Farming Village in the İznik Lake Basin.» Neolithic in Turkey / the Cradle of Civilization, Text & Plates (1999): Text: 193-202, Plates: 157-170.
- Rozen, Minna. İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566). Çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Runciman, S. Konstantiniye Düştü. Çev. D. Türkömer. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1972.
- Schneider, Alfons Maria. «XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu.» Belleten XVI.61 (1952): 35-48.
- Schrader, Friedrich. İstanbul / 100 Yıl Öncesine bir Bakış . Çev. Kerem Çalışkan. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2015.
- Sphrantzes, George. The Fall of the Byzantine Empire / a Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477. Çev. Marios Philippides. Amherst: the University of Massachusetts Press, 1980.
- Tafur, Pero. Pero Tafur Seyahatnamesi. Çev. Hakan Kılınç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Talbot, Alice-Mary. «Monasticism in Constantinople in the Final Decades of the Byzantine Empire.» İstanbul Üniversitesi Yıl / 550. Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl), 30-31 Mayıs 2003, İstanbul . Dü. Sümer Atasoy. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2003. 295-308.
- Tanyeli, Uğur. «Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun 'Reel' Tarihi.» xxx. Prof. Doğan Kuban'a Armağan. Dü. D. Mazlum ve K. Eyüpgiller Z. Ahunbay. İstanbul: Eren, 1996. 57-71.
- Tekindağ, M. C. «Fetihten sonra İstanbul.» Fethin 511'inci Yıldönümü Konferansları. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1964. 42-47.
- Tursun Bey. Fetih Babası / Fatih'in Tarihi. Dü. Mertol Tulum. İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi / İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar. Cilt II. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964.
- Ülgen, Ali Saim. Fatih Devrinde İstanbul 1453-1481 / Haritası - İzahatı - İndeksler. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1939.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü. Fatih Mehmet II Vakfiyeleri. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1938.
- Yerasimos, Stephanos. «Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu / Uluslarüstü bir Miras.» xxx. Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı. Dü. Afife Batur ve Selçuk Batur Nur Akın. İstanbul: YEM Yayın, 1999. 195-212.

DİPNOTLAR

¹ (İnalçık, The Survey of İstanbul 1455) Tahrirde olduğu gibi “Konstantiniyye” şeklindeki yazımı tercih etmiştir. Ben de buna sadık kalacağım.

² Örneğin yazımı bu araştırmayı inceleyen bir bilim insanı “frekans”ın bir istatistik terimi olduğunu bilmemekte, yalnızca bir fizik terimi olduğunu ileri sürmekteydi.

³ Felsefeci Karl Popper’ın “falsifiability” ilkesi.

⁴ Schneider’e dayanarak. Gerçekten de 1455’te yapılan bina tahriri (Kir-Martas, Kılıç, İstraduthla, Altı-Mermer, İpsomethya, İsa-Kermesi Mahallerinde) yediden fazla şaraphane ile biri çalışmayan, ikisinin at gücüyle çalıştığı belirtilen (Top-Yıkığı, Altı-Mermer, İsa-Kermesi ve Azaban mahallelerinde) beş değirmenin kaydı ile bunu kanıtlamaktadır (İnalçık, The Survey of İstanbul, 369-374). (Ergin 2356): 4. ya da 5. Yüzyılda Konstantiniyye’de 20 umumi ve 120 hususi beygir gücüyle çalışan değirmenin varlığını yazmaktadır. (Ayverdi 71). Ayrıca, (Schneider 37)’de çeşitli kaynaklardan derlediği bağların dökümünü vermektedir.

⁵ II. Theodosius zamanından kalma bir Latince bir esere dayanarak, bu mahalleler (bölgeler, mıntıklar) ve yol ağı için bakınız: (Ülgen 10-14) ya da (Kos 23-27).

⁶ Burada sözü edilen nehir Haliç olmalıdır. Buna göre Konstantiniyye’nin nehrin güneyinde olması gerekir, doğusunda değil. Yine, “çarşıları birbirinden ayıran küçük dereyi” de anlamak güçtür, ancak, Bundelmonti haritasında (Resim 1) Karaköy Meydanının hemen doğusunda bir koy gözükmekte, suyun devamı Galata Kulesine doğru bugünkü Yüksek Kaldırımı izleyen kale duvarlarının ardında gözden kaybolmaktadır.

⁷ Ayrıca (Babinger 306).

⁸ A. M. Schneider’e dayanarak.

⁹ Tekfur (Porphyrogenitus) Sarayı

¹⁰ Üsküdar’dan Galata’ya geçerken ödenmesi gereken vergileri tahsil eden Türklerden söz eder. Konstantiniyye’den ayrıldıktan sonra geçtiği Küçük Çekmece (*Rigory*) ve Büyük Çekmece (*Atyra*) Türkler tarafından yerle bir edilmiş, yalnızca Silivri (*Salubrie*) Bizans toprağı olarak kalmıştı.

¹¹ von Gerkan ve Mango’dan.

¹² Ayrıca bakınız: (Dirimtekin).

¹³ Miklosich – Müller’e dayanarak. Ayrıca bakınız: (Talbot 295-).

¹⁴ Bu sayılara kuşatma sırasın şehre sığınanlar da dahildir.

¹⁵ Sakızlı Leonardo’dan.

¹⁶ (Babinger 87)’de sayı 4.793’dür. İkisinde de takdim tehir söz konusu olmalıdır. (Sphrantzes 69-70)’da sayı 4,773 olarak verilmektedir. Ayrıca 200 kadar da yabancı savaşı vardır. İmparator, tam bir Konstantiniyye sayımı istemiştir ancak Sphrantzes bu bilgiyi yalnızca İmparator’a sunmuş, hatta kitabında da yayınlamamıştır.

¹⁷ (Ergin 2359), Jorga’nın 4,973 sayısını tarihçi George Sphrantzes aldığı düşünmektedir. (Babinger 87)’de sayı 4.793’dür. Özgün kaynağı incelemedim; ikisinden birinde takdim tehir söz konusudur. Ayrıca (Ayverdi 70).

¹⁸ (Pertusi 2008, c. 3, 3-6, 70): aynı bilgi Nicola della Tuccia tarafından da paylaşılmaktadır.

¹⁹ (İnalçık, İstanbul: bir İslam Şehri 250); (Angiolello 32); (Dirimtekin 304)’de Leonardo ve Dolfin’e(?) dayanarak alınan esir sayısını 60.000 kişi olarak belirtmektedir. Ayrıca (Kritovulos 98).

²⁰ Fetih öncesi Konstantiniyye’deki Yahudi cemaatleri için bakınız: (Başkan 66-67). (Barbaro 69): Zaganos Paşa kuvvetlerinin özellikle Yahudi yerleşmelerini hedef alarak Haliç’ten karaya çıktıklarını yazar. “Oradaki Yahudilerin evlerinde çok servet, bilhassa mücevherat bulunduğundan daha iyi çalabilmek için böyle yaptılar”, der. Yahudiler esir alınmamış ancak evleri yağmalanmış olmalıdır. Ayrıntılı bir okuma için (Rozen).

²¹ (İnalçık 400)’de zaten Galata’da mukim çok az sayıda Türk bulunduğu görülmektedir. Kaydı bulunan kişilerin biri Galata Subaşı Karaca, bora-zen Zeke-riya, hamam sahipleri Ankaralı Hacı Mehmet ve Süleyman Beg yanında gayri-Müslümlerle evlenmiş az sayıda erkektir.

²² Tacı-zade Ca’fer Çelebi’ye dayanarak. Tercüme benim. Ayrıca (Dukas 192).

²³ Petron, Fener’de bugün Patrikhanenin de içinde bulunduğu surla çevrili yerdir.

²⁴ Osman Ergin’e dayanarak.

²⁵ (Runciman 234), zaten yağmanın ilk gün tamam-

landığını, “Ertesi gün görevleri dolayısıyla Bizans ganimetlerinden haklarını alamamış olanlara hisselerinin verilmesi sağlandı”, diye yazar.

²⁶ “...the restoration of houses and property to those who had abandoned our City before the siege, if they returned home, they would be treated according to their rank and religion, as if nothing had changed”. Ancak (Barbaro 77): bunun tersini ileri sürer evlerini gösterenlerin önemli bir kısmının katledildiğini; bu nedenle “...bunları öldürmeyip fidyeye-i necat alınmasının daha *istifadeli* olacağı kendisine [Sultan’a] hatırlatıldı”. Yine: (Babinger 99).

²⁷ Runciman bunun için Kritovulos’u kaynak almış olmalıdır. (Kritovulos 99)’da “Şehirdeki evlerin şirinliği ve iç süslemesi de çok güzel olduğundan Padişahı hayrette bırakmıştı” diye de yazar. Ayrıca bakınız: (Tekindağ). (Pertusi c. 1, 87), Fatih’in 22 Haziran’da Edirne’ye döndüğünü yazar. (Pertusi c. 3, 145); benzer bir hüznü Montaldo’lu Adamo’nun yazısında da görürüz; Fetih’in 3. Gününde İstanbul’a giren Fatih için “... O, sert karaktere sahip olmakla beraber, kanlardan kirlenen sokaklardan çekiniyordu ve kalbi de bakmağa dayanamıyordu.”

²⁸ (İnalcık, The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City 236). (Yerasimos 198), bunlara Marmara kıyılarında bulunan Panados ve Marmara Ereğlisi ile Karadeniz kıyılarında bulunan Ahtopol ve Nessebaer’i ekler.

²⁹ Bu konu için iki yayın önemlidir, bunlar: (Ekrem Hakkı Ayverdi) ve (İnalcık).

³⁰ “İllerden getirilen halk için hükümetten ödenek ayrıl”mış olmasına karşın.

³¹ 1453-1570 arasında İstanbul’a sürgünlerle ilgili olarak kaynaklarda bulabildiğim bütün bilgiyi bir tablo olarak hazırladım ve https://www.academia.edu/32271450/İstanbulun_İskanı adresine yerleştirdim. Bilgilerde tutarsızlıklar ve çelişkiler bulunmaktadır; örneğin Lübnan’dan getirilen 3.000 bakirenin(?) Tahtakale’ye yerleştirilmesi gibi. Metin içinde benzer çelişkiler araştırma için önemliyse irdelemeyi, değilse konuyu dağıtmamak amacıyla üzerinde durmamayı tercih ettim.

³² Stenos (Boğaz) denilen yere.

³³ Bugün İstanbul Üniversitesi ana kampusunun bu-

lunduğu alan.

³⁴ Bu söylenceyi Halil Paşa ile ilişkilendirir ve idamına neden olarak gösterir. Ayrıca Sakızlı Leonardo: (Pertusi 2004 c. 1 171).

³⁵ (Schrader 114), Tacizade Cafer Çelebi’ye dayanarak: “... yeni fethedilen kente yerleşmek isteyen herkese hemen nakil için gereken «tezkere»yi verdi”.

³⁶ Kós da Dillich minyatürüne dayanarak, Eski Saray’ın asıl saray olmadığını geçici çözüm olduğunu ileri sürmektedir, ki bu görüşü ben de paylaşıyorum. (Kafesçioğlu 13, 22-24): “Kale-Saray”ın Abbasi sonrası İslam dünyasında yaygın bir model olduğunu ve Osmanlıları etkilemiş olduğunu ileri sürmektedir. (Canbulat, Tabğaçlar: Han – Türk Sentezinde Sosyal Yaşam ve Yemek Kültürü 247): Türklerin göçebe yaşam tarzını saraya taşıma örneğine çok daha önce Tabğaçların 399 yılında gerçekleştirdiği P’ing-ch’eng Sarayı ve Geyik Parkında (*Luyuan*) görmekteyiz. (Necipoğlu): İslam dünyasında değişen saray mimarisi paradigmaları için. (Kömürçüyan 163-164). Nicolay’e dayanarak surların 15 toise (29,2 m) olduğunu belirtmektedir.

³⁷ Bugün Mısır Çarşısının bulunduğu yerde Bizans’tan kalma bir baharat çarşısı bulunuyordu.

³⁸ Konstantiniyye’de yerleşik Yahudilerin yerlerinin tam olarak bilinmemektedir, der. Bunu nedeni Fetih öncesi kaçmaları daha sonra kendi istekleriyle ya da sürgünle geri dönmeleridir. Gerçekte kayıtlar kendi evlerine geri döndüklerini belirtmektedir ama... (Rozen 58): “...onları Edirne Karayiminin yerleştiği Eminönü civarında bir yerde aramamız gerekir”.

³⁹ “Kentsel Büzülme”: gerçekte büzülme değil içe doğru büyümedir.

⁴⁰ (İnalcık, The Ottoman Survey of 1455 and the Conquerer’s İstanbul 7)’de Tursun Beg’e dayanarak Fatih’in daha ilk gün “from now on İstanbul is my that, throne (city)” dediğini belirtmektedir. (Tursun 80).

⁴¹ *Kal’a-veş*: kale gibi

⁴² Paşa konaklarını da “Saray” olarak sayan, Evliya Çelebi’ye göre 17. Yüzyıl İstanbul sarayları ve harita için bakınız. Listede, Zeyrek’in batısında herhangi bir saray geçmemektedir.

⁴³ İnalcık’ın Baykal’dan fotokopileri ne zaman aldığı konusunda bir bilgiye ulaşamadım. Tahrirle ilgili ilk

bilgilere, (İnalcık, İstanbul)'da rastlıyoruz. Ancak İnalcık'ın ilk tanıtma yazısı 2007 yılında yayınlanmıştır (İnalcık, *The Ottoman Survey of 1455 and the Conqueror's İstanbul*). Bu bildirinin sonunda paylaştığı tablolarda yalnızca 23 mahalle vardır. Bildiride eksik bölümleri bulmakta kendisine yardımcı olan Prof. Dr. İdris Bostan'a teşekkür etmektedir. Ancak bildiri de yalnızca 23 mahallenin verilerinin bir özetini sunabilmiştir.

⁴⁴ Tursun Beg'in tahririnde yer alan 33 mahallenin tanımları (isimleri) daha çok *land-mark*'lara gönderme yapmaktadır. Bu mahallelerin önemli bir kısmının nerede olduğunu belirlemek büyük bir sorun olarak gözükmektedir. İnalcık da bazı mahallelerle ilgili tahminde bulunmuş fakat kesin görüş bildirememiştir. Örneğin tahrirde 4 "Balat" bulunmaktadır. Bunlar Eski Balat, Balat I, Balat II ve Büyük Balat'tır. Balat'ın Yunanca *παλάτι* (palati)den geldiği kesindir. Buna göre Eski Balat, Tekfur Sarayı, Büyük Balat ise Büyük Saray'dır. Balat I ve Balat II'ye gelince konu daha çapraşık bir hale gelmektedir. Petriion'da Vlaherna (Blakhernai) -ki zaten başka bir mahalleyi tanımlamak için kullanılmıştır- dışında geriye Boğdan Sarayı kalmaktadır, ki saray olduğu bile şüphelidir. "Zağanos Paşa" adı İstanbul'dan tümüyle kazanmıştır. Fila, Kron, Misivyani (Mesoyani), Liko Sphiros, Megalo Dhimestiko, İstroduthuna mahalleleri ise *terra incognita* bağlamındadır. Ayrı bir makale olacak konu üzerinde çalışmalarım sürmektedir.

⁴⁵ 1455 Tahriri bulgularını bir tablo haline getirdim, istatistiki bilgilerle birlikte https://www.academia.edu/32921040/1455_Registration_of_İstanbul_Houses adresine yerleştirdim.

⁴⁶ *Anwatan*: Arapça, güç kullanarak (*by force*) anlamında. Şer'i kanunlara göre güç kullanarak alınan yerler genel anlamıyla hükümdara aittir (İnalcık, *The Survey of İstanbul 1455* 3). Daha sonra yapılan araştırmalardan *anwatan*'ın herhangi bir antlaşma (*muhede*) yapılmadan anlamında olduğu görülmektedir.

⁴⁷ (Emecen 213-214): Fetih'i gerçekleştiren ordunun gücünü Anadolu ve Rumeli tımarlı askerleri teşkil etmektedir. Muharebelerde ise kapıkulu ve ön saflarda çarpışan *azeblen* rol oynamışlardır. Orduda ayrıca çeşitli bölgelerden gelmiş gönüllüler ve başıbozuklar bulunuyordu. Listeye ayrıca askere manevi destek veren tekke şeyhleri ve dervişleri de eklemek gerekir.

⁴⁸ Buna karşın 1455 Tahririnde hiçbir Çarşambalı ve Sivaslının izine rastlanmamaktadır. Bu bilgi en eski (Evliya 76)'da görülmektedir. Belli ki (Ayverdi 76), (Runciman 309 n. 1) ve (Gündüz 56) ondan alıntı yapmışlardır. (Evliya 76)'da sözü edilen Çarşamba'nın Samsun Çarşamba olduğu anlaşılmaktadır. Çarşambalı mı, Çarşamba Pazarı halkı mı tartışmasının nedeni Sinop ve Samsunlularla birlikte bir grup da Samsun-Çarşambalı Rum'un 1453'de İstanbul'a göçürülüp Tophane'ye yerleştirilmiş olmasıdır. Ve bu nedenle de 1455 Tahriri kapsamı dışında kalmışlardır. Bakınız: (Kritovulos 261 n. 80) (Aşık 249), (Tekindağ 52) (Uzunçarşılı 88) (Başkan, Fatih Sultan Mehmet Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a Nakledilen Nüfus 128-129). Bir de Çarşamba Pazarlılar vardır ki bunlar 1468 yılında Karamanlılar üzerine yapılan sefer sonrası İstanbul'a göçürülmüş ve Fatih Çarşamba Pazarı'na yerleştirilmiş olmalıdır. Kanımca Sivaslılar ise 1455 Tahririnden sonra 1460 yılında 6 Ermeni cemaati içinde göçürülmüşler ve Sulu Manastırına yerleştirilmişlerdir. Bu konuda (Kritovulos 148) doğrudur.

⁴⁹ TDK: "Damda üzerine kiremit döşenen veya kiremit yerine örtülen ince tahta. (Derleme Sözlüğü c: 2)"

⁵⁰ 1.120 ev dışındakilerin hala ilk yerleşenler tarafından kullanılmakta olduğunu ve bu nedenle "oturabilir durumda" olduğunu var sayıyorum. Aksi taktirde onları da Tahrirde görebilecektik.

⁵¹ Pertusi'ye dayanıyor olmalıdır. (Pertusi c. 1 168) Sakızlı Leonardo: "Halbuki düşmanınız sizin zengin olduğunuzu sonradan keşfetti".

⁵² İmparator savunma giderlerini karşılamak için zenginlerden para istemiş; alamamıştır. Bunun üzerine kiliselerdeki gümüş eşyaya el konuldu.

⁵³ Bu tutara Galata'da yerleşik Venedik, Cenova, Floransa ve Ankona kolonilerinin kayıpları da dahildir.

⁵⁴ Dukas'a dayanarak. Ayrıca: (Babinger 97) (Pertusi c. 1 85).

⁵⁵ İki katlı olmakla birlikte Vlaherna Kastel mahallesinde bulunan 2 evin ulvilerinde bulunan odaların sayıları bulunmamaktadır. Bunun sonucunda C) toplam oda grafiğine tek odası olan 2 adet iki katlı olarak ev yansımıştır, ki gerçekçi değildir. Üç katlı herhangi bir evin kaydı yoktur. Bu oran 18. Yüzyıla kadar sürecektir. Konstantiniyye'de evlerin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü iki katlı, $\frac{1}{4}$ 'ü bir katlıdır (Canbulat, *The Ottoman House*

/ Evolution of Structure and Form). İlginç olan Grafik 1'de görüldüğü gibi gerek *sufli*, gerek *ulvi*, gerekse toplam oda sayılarının log-normal dağılım göstermesidir. Log-normal dağılımdaki değerler her zaman pozitif olur ve sağı yatıktır (*right skewed*). Bu dağılımın jeolojiden sağaltım, bitki fizyonomisinden gıda teknolojisine birçok alanda uygulaması görülmekle birlikte mimarlık ve kent analizleriyle ilgili bir uygulamasına rastlayamadım. Fiziki planlama alanına en yakın uygulama İngiltere'de çiftliklerin büyüklükleri üzerine yapılan bir araştırmadır (Eckhard Limpert). Grafik 1. D) $\sigma=2$ ve $\mu=3,4$ için log-normal dağılımını göstermektedir.

⁵⁶ Tahrirde bazı katlarda oda değil *bölme* tanımı kullanılmaktadır. Bunlar tadilat olmalıdır.

⁵⁷ 1455 Tahririnde 34 *mükellef* ev bulunmaktadır. Çoğunun kat ve oda sayıları yazılı değildir. Önemli bir kısmı tek katlı (17 adet) olarak not edilmiştir. Yalnızca Fila, Balat I, İsaduthna ve Kastel Hirise mahallelerinde gerçekten *drapez* olarak tanımlanabilecek 4 evin kaydı bulunmaktadır. Bu nedenle istatistiki olarak ayrı bir grup olarak tanımlayamadım.

⁵⁸ (Schneider 43): Fatih'in iki vakfiyesi üzerinden Hıristiyanlara ait arsalarındaki evlerle ilgili bazı istatistik veri paylaşmaktadır. Ancak listede terminoloji çelişkileri bulunmaktadır. Bu nedenle bir karşılaştırma yapamıyorum.

⁵⁹ *Keyvan*: Satürn. Bu noktada "...katları göğe yaklaşmış her bir evden..." tanımıyla Roma'da görülen *Insulae* tarzı yapıların var olabileceğini not etmeyi gerekli görmekteyim.

⁶⁰ (Eyice 25), "Bizans'ta Ev yapımında geniş ölçüde ahşap da kullanılmıştı" demektedir. Bunun için bir kaynak göstermemiştir. Doğaldık ki yığma yapılarda da çatı ve açıklıklar ahşap strüktürel elemanlara taşınılmakta; döşeme, tavan ve donatıda ahşap kullanılmaktadır. Ancak yine de dönemin harita ve gravürlerinden çatının yaygın bir strüktürel seçenek olmadığı görülmektedir.

⁶¹ Gerçekleştirdiğim kaynak araştırmaları, çartakların çatıklı (: ahşap iskelet) yapılar olduğunu kanıtlamaktadır. Araştırmalarımın sonuçlarını tartıştığım makale yayınlanmış bulunmaktadır: Canbulat, İ. (2021). "ÇARTAK" TAN (قاط راج) "ÇARDAK" A (قداراج) Sözcüğün Tarihsel Semantiği Üzerine bir Monografi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 11(1), 195-225. ORCID: İ.C.: 0000-0002-6096-3058.

⁶² Kişilerin bir kısmının isimlerinden Türk olmadıkları anlaşılmaktadır ancak yine de etnik özelliklerini tahmin etmeye çalışmadım. İncalcık'ın Ermeni isimleriyle ilgili duyarlılığını anlamak için bakınız: (İncalcık, The Survey of İstanbul 1455 446-).

⁶³ Tahrirde boş olmayan evlerin sayısı.

⁶⁴ (Rozen)'de (Özgün basım 2008) İncalcık'ın 1455 Tahriri'ni yayınlamasında önce kaleme alınmıştı. Bu nedenle İncalcık'ın öncü makalelerinde paylaşılan kıstıtlı bilgilere dayanmak zorunda kalmıştır. (Rozen 58-60): Yahudilerin Eminönü – Sirkeci, Tahtakale – Mahmutpaşa'nın oluşturduğu "ikizkenar yamuk şeklindeki bölgeye" bazılarının ise Mahmutpaşa'nın kuzeyine Zeyrek'e(?), Romaniot sürgünlerin küçük bir kısmının ise Balat'taki Eğrikapı'ya ve Samatya'ya yerleştirildiklerini, yazar. Yahudilerin İstanbul'un İskanı içinde konumları ancak İncalcık'ın tüm verileri paylaşması sonrası anlaşılır olabilmıştır.

⁶⁵ Aynı zamanda kolluk görevlisi.

⁶⁶ *Pereci*: pretzel

⁶⁷ *Çenger* için İncalcık 2012, ss. 304 çengi(?) tanımını kullanmıştır. Bunu yineliyorum, yoksa *çenger* bakırcı da olabilir.

⁶⁸ Hane başına ortalama 5 kişi kabulü genel kabul görmüş bir varsayımdır. Bu konu için bakınız: (Schneider 44, n. 45). Schneider, aile büyüklüğünü 4-5 kişi olarak kabul eder. Bu konuda (Ayverdi 6), farklı görüştedir. Osmanlı ailesini 7-8 kişi kabul eder. Bu nedenle Ayverdi'nin nüfus tahminleri hep yüksektir.

⁶⁹ Başlangıçta, saray görevlileri ve askerlerin çok fazla sayıda olmadığını tahmin ediyorum. Fatih'in Edirne'ye dönerken İstanbul'da yalnızca 1.500 yeniçeri bırakmıştır. Hatta bunların asıl görevi kente çeki düzen vermektir. Fetih'ten 2 yıl sonra İstanbul'un toplam nüfusunun Fetih öncesi sayıya ulaştığını ileri sürebilirim.

⁷⁰ Mahallelerdeki nüfusun etnik yapısı ile ilgili olarak ayrıca bakınız: (Öz 117, Tablo 3).

⁷¹ Ortaylı'nın büyük olasılıkla aynı makalede kaynak gösterdiği (İncalcık, İstanbul). Bu eserde İncalcık, yayın belirtmeksizin "The Census of 860/1455" şeklinde bir not geçmiştir. (İncalcık, İstanbul: bir İslam Şehri 247 n. 20)'de "... İstanbul Başvekalet Arşivinde muhafaza edilen araştırma, yayına hazırlanmaktadır" demektedir. Bundan dolayı 1455 Tahriri ile ilgili

kopyaların Ortaylı'nın eline çok önceleri geçmiş olmalı.

⁷² Daha ayrıntılı bir okuma için: (Babinger 351) ve (Ercan).

⁷³ Daha sonra Notaras'ı alelacele idam edilmiştir. (Melissenos 150, n. 68), bunu Fetih sırasında Bizans'la ilişkide olan Halil Paşanın tezgâhladığını savunmaktadır. (Pertusi c. 1, ss. 85).

⁷⁴ (Kömürçüyan 196)'da Eyüp'ün fetihten sonra tam bir Türk mahallesi olarak kurulduğunu belirtir. Kaynaklarda Bursalı Rumların nereye yerleştirildiği konusunda bir bilgiye ulaşamadım. (İnalçık, The Policy of Mehmet II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City 237 n. 33), Bursa *şeriyeye* sicillerine dayanarak.

⁷⁵ (Runciman 246): “Sultan Mehmet, Bizans imparatorlarının çökmekte olan bu köhne başkentini ortadan kaldırarak yerine çeşitli ırklardan ve uluslardan oluşan uyruğunun barış, düzen ve güvenlik içinde yaşayabilecekleri gösterişli bir şehir yarattı.”

⁷⁶ (Yerasimos 204): Trakya'da bulunan 180 ortakçı köyün 113'ü Hıristiyan, 67'si Müslümandır. Müslümanların 53'ü Tokat –Sivas arasında göçen Ağçakoyunlularındır.

⁷⁷ (la Montraye 297): 18. Yüzyıl başında bile “Reayadan biri Türk olmayı seçerse ki, özellikle Rumlar arasında çok sık rastlanan bir olaydır, her şeyden önce vergi yükümlülüğünden kurtulur”. (İnalçık, İstanbul 225): “...some of these Greeks embraced Islam”. (Kafesçioğlu 192), vakıf kayıtlarına dayanarak dönemin önde gelen dini liderlerinden, İstanbul Kadısı (1459-1473) ve müftülük görevlerinde (1473-1480) bulunan Mevlâna Hüsrev'in 1465 yılında yaptırdığı üç camiden ikisinin de yer seçimlerinin özellikle gayri Müslim nüfusun bulunduğu mahallerde bulunduğunu belirtmektedir. Üçüncü cami ise göçürülen Aksaraylıların (Karaman) yerleştikleri bölgede inşa edilmiştir. Bu seçimin de aynı amaca yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Karamanlıların başlangıçta Rum Ortodoks olabileceklerini göz ardı edemeyiz.

⁷⁸ Kalenderhane: Aya Marya Diyakonis Kilisesi yanındaki papaz odaları.

⁷⁹ Zaman zaman farklı etnik yapıda olmakla birlikte aynı meslekten olanların mahalleleri, gibi.

⁸⁰ Ortaylı, geleneksel Osmanlı mahalle düzenine

göre mahallelerin soy-sop ilişkisine dayalı olduğunu belirtmektedir. Bir tek “ulema” semtleri olarak medreselere yakınlığı bulunan Çarşamba, Süleymaniye ve Fatih'in ayrıcalığı bulunmaktadır. (İnalçık, İstanbul: bir İslam Şehri 247): “Şehrin en güzel yerleri ya askeriye ya da tarikatlar da dahil olmak üzere ilmiyeye mensup kişilere tahsis edildi”. (Kuban 33), tarihi bilinen dini yapıların %30'unun bu bölgede yapıldığını söylemektedir. Bu Kömürçüyan'ın aşağıda da göreceğimiz gibi “Beyefendi Evleri” tanımlamasıyla örtüşmektedir. Aslında bu yapı da genel Osmanlı mahalle düzeni içindedir. Zaman zaman Osmanlı'da meslek gruplarının oluşturduğu mahalleler görülür.

⁸¹ (Raduşev 151), güçlü Osmanlı örgütlenmesi sonrası Balkanlarda karma yerleşmelerin ortaya çıkışını aktarmaktadır. Bunun devamında Sovyetlerin ve Yugoslavya'nın parçalanması sonrasında ortaya çıkan kanlı çatışmaların karma yerleşmelerde görülmemesini, birlikte güvenle yaşama deneyimine yormaktadır.

⁸² (Dukas 180): “Mehmet, mart başından itibaren bütün vilayetlere tellallar göndererek Konstantiniyye aleyhine yapılacak harbe iştirak etmek üzere herkesin orduya ilhak etmesini emretti.”

⁸³ Fatih Vakfîyesinde İstanbul'da bulunan tüm evlerinin özelliklerini ve istatistiki bilgilerini bir tablo haline getirdim ve https://www.academia.edu/33565899/Ayasofya_Vakfi_İstanbul_Akareti adresine yerleştirdim.

⁸⁴ Silah imalatçısı?

⁸⁵ (İnalçık, İstanbul: bir İslam Şehri 250): “Osmanlılarda, bir ev yapmak isteyen kişi, kullandığı arsa karşılığında devlet hazinesine kira ödemek zorundadır.” (Öz 111-112)'de “*mukata*” olarak bilinen işlemin önce uygulandığını, sonra teşvik amacıyla kaldırıldığını, en sonunda Rum Mehmet Paşa tarafından yeniden konulduğunu, aktarmaktadır.

⁸⁶ 1455'de boş durumda olan tahmini ev sayısı düştükten sonra.

⁸⁷ Tursun Bey'e dayanarak, Bursa Sicil Defterleri.

⁸⁸ Mülkiyeti devredilemeyen vakıf evleri, bir anlamda devlet görevlilerine tahsis edilen lojmanlar. (İnalçık, Seçme Eserleri - II / Devlet-i 'Aliyye / Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar / Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim 127).

Merkeziyetçi İmparatorluğa Doğru FATİH DEVRİNDE SİYASÎ VE SOSYAL DEĞİŞMELER*

Mehmet ÖZ**

Fatih Sultan Mehmed 1432 yılında (27 Receb 835/30 Mart 1432), Sultan II. Murad'ın dördüncü oğlu olarak dünyaya geldi. 1443 yılı baharında henüz çocuk denecek yaşta iken iki lalasıyla birlikte Amasya'ya vali olarak gönderildi; 1444 yılı Temmuz ayında babasının davetiyle tahta geçti. Ne var ki 1446'da bir yeniçeri isyanı sonucunda II. Murad tekrar tahta geçti. Babasının vefatına kadar Manisa'da valilik yapan II. Mehmed lalaları Zağanos ve İbrahim son derecede itimat ediyordu. Babası onu gerek ilk kez tahta geçirirken ve gerekse önemli seferlerde yanında bulundururken, o sırada İstanbul'da bulunan taht iddiacısı Orhan adlı şehzadeye karşı oğlunun tahtın meşru varisi olma konumunu sağlamlaştırmaya çalışıyordu.¹ Çünkü Osmanlı devleti henüz tam anlamıyla merkeziyetçi bir yapıya kavuşmadığı gibi saltanat verasetinde de kesin kurallar tebellür

etmemişti. İşte bu yazıda, Fatih'in merkeziyetçi imparatorluk tasavvurunu kuvveden fiile geçirmesi sürecinde Osmanlı siyasî ve içtimaî yapısında meydana gelen bazı değişikliklere dikkat çekilecektir.

Evveleminde Osmanlılarda merkeziyetçilik meselesi üzerinde kısaca durmanın yararlı olduğu kanaatindeyiz. Osmanlı devletinin klasik dönemde mutlakiyetçi bir karakter taşıdığı ve 17. yüzyıldan itibaren ise adem-i merkeziyetçiliğin arttığı yönündeki yorumlar öteden beri bazı kısmî eleştirilere maruz kalmıştır. Lybyer ve Gibb-Bowen'ın Osmanlı yönetim yapısının temel niteliği hakkındaki teorilerine, yani klasik dönemde Hıristiyan-devşirme kökenli yönetici sınıf ile Müslüman-Türk kökenli ulema sınıfına dayanan sistemin daha sonra yozlaşması ve 18. yüzyılda yönetici sınıfın Müslüman Türklerin tekeline

* Kaynak : Hacettepe Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.(Bu makale daha önce şurada yayımlanmıştır: *Türk Yurdu*, sayı 190 (2003), ss.28-31. 34.

** Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi

girmesi(bunun da sistemi yozlaştırması) tezine karşı N. Itzkowitz ampirik bir şekilde cevap vermiş ve Osmanlı gerçekliğinin bu denli basit olmadığını ortaya koymuştu.² Metin Kunt ise II. Mehmed'in merkezî otoriteyi arttırma çabası içinde önemli devlet görevlerini tamamen kullara bıraktığı görüşünü yanıltıcı bulmakta ve merkezde kullar-taşrada Türk aristokrasisi şeklindeki şablonun geçersizliğini belirtmekteydi³. Esasen Fatih devrinde mutlakiyetçilik ve merkezîyetçiliğin sınırları vardı.⁴ Bu meseleye aşağıda döneceğiz.

Fatih devri İstanbul'un fethinin doğrudan ve dolaylı sonuçlarının yanında Osmanlı devlet yapısı ve toplum hayatı bakımından son derecede önemli değişiklik ve gelişmelere tanık olmuştur. Öyle ki, yaşayan en büyük Osmanlı tarihçisi Halil İnalcık'ın yerinde teşhisiyle II. Mehmed Osmanlı cihan devletinin gerçek, nihâî kurucusu sayılmalıdır.⁵ Fatih Sultan Mehmed'in merkezîyetçi bir cihan devleti tasavvuruna sahip bulunduğu şüphe yoktur. Bu merkezîyetçi devlet oluşumunun belli bir tarihî birikimin sonucu olduğu açıktır. Öte yandan Türklerin Anadolu'ya gelişinden 15. yy. ortalarına kadar geçen sürede yaşanan sosyal ve ekonomik değişmelerin de merkezîyetçi devlet oluşumunda birtakım etkiler icra ettiği görülmektedir.

Osmanlıların bir beylikten devlete dönüşme sürecinde konar-göçer halkın gönüllü, yarı-gönüllü veya mecburî iskan sonucu yerleşikleşmesi toplumsal açıdan olduğu kadar siyasî bakımdan da mühim bir olgudur. Konar-göçer Türkmenlerin merkezîyetçi devlet yapıları karşısındaki tavırlarının niteliği dikkate alındığında Osmanlı beyliğinin devletleşme sürecine paralel olarak bunlarla Osmanlılar arasında bir "yabancılaşma"nın ortaya çıktığı açıktır. Esasen bu gerek dünya tarihinde gerekse Türk tarihi özelinde daha önceden de yaşanan bir

durumdur. Mesela Selçuklular da Oğuzların içinden çıkmış, konar-göçerlerin yurt arama çabalarının sonucu devletleşmiş, ama İran merkezli bürokratik bir İmparatorluğa dönüşmelerinin ardından onları uğraştıran temel sorunlardan birisi Oğuzların yerleştirilmesi olmuştur.⁶

Tekrar Osmanlılara dönersek, hiç şüphe yok ki merkezi hükümete yabancılaşan tek unsur konar-göçer Türkmenler değildi. Osmanlı Beyliğinin büyümesi ve gelişmesi sürecinde etkili roller oynayan gaziler ve dervişler (yani, Âşıkpaşazâde'deki dört önde gelen zümrenin ikisi olan Gaziyân-ı Rum ve Abdalân-ı Rum) özellikle II. Mehmed devrinde âşikâr hale gelen merkezîyetçi siyasetlerden şikâyetçi olmaya başladılar. *Saltuk-nâme*'deki bir takım ifadelerden bu grupların daha önceki mevki ve statülerini tekrar elde etmek için arzulu oldukları anlaşılmaktadır.⁷ Kendisi de gazi-derviş zümrelerine mensup bir şahsiyet olan Âşıkpaşazâde'nin Osman Gazi'yi bir çoban ve mütevazı bey olarak yüceltmesinin arkasında yatan gerçek sebep, Fatih devrinde uygulanan sert tedbirlerin bu zümreler üzerinde yol açtığı zararlı sonuçlardır.⁸ Burada sade, gösterişsiz ama samimi ve ideal bir geçmişin yüceltilmesi şeklinde bir "altın çağ" tasavvuru ile karşılaştığımızı ifade etmeliyiz.

Osmanlı devlet ve toplum yapısı ile ilgili yaygın yanlış anlamalardan birisi de Osmanlı devletinin ideolojik ve kurumsal yapısında, en azından çözülme devri olarak adlandırılan 17. Yy.a kadar önemli bir değişimin yaşanmadığı şeklindeki kanaattir. Hiç şüphesiz, H. İnalcık'ın yerinde bir tanımla "klasik dönem" olarak adlandırdığı devirde ideolojik ve kurumsal yapıda belli özellikler dikkati çeker. Mamafih, bu, söz konusu özelliklerin, kurumların, anlayışların sabit ve durağan olduğu anlamına

gelmez. Mesela, İnalçık gazâyı Osmanlı devletinin dinamik bir ilkesi olarak yorumlar.⁹ Bu bağlamda Kafadar da gazânın Osmanlı devletinin teşekkül devrini izleyen dönemlerde de mühim bir rol oynadığını, ancak zaman içinde muhteva bakımından bazı değişmelere de uğradığını belirtmiştir.¹⁰

Fatih Sultan Mehmed devrinde merkezî yönetimden il idaresine, ordudan ilmiyeye uzanan birçok alanda çarpıcı gelişme ve değişimler meydana geldi. Sosyal ve ekonomik hayatta bu kapsamlı değişimin dışında kalmamıştır. Öncelikle ve özellikle zikretmemiz gereken husus, merkezîyetçi politikalara paralel olarak yerleşikleşme sürecinin devam ettirilmesidir. Konar-göçer Türkmenlerin yerleşik hayat geçişi Türklerin Anadolu'ya gelmesinden itibaren sürekli gündemde olan bir husustur.¹¹

Bir başka önemli gelişme de İstanbul'un fethinin hemen sonrasında başlatılan imar ve iskân faaliyetidir. Esasen Osmanlılar gönüllü ve/veya zorunlu iskân uygulamalarını 14. Yy.da da tatbik etmişlerdi. Fetih sonrasında, nüfusu daha önce azalmış olan İstanbul'un yeniden inşası ve iskanı için taşra yöneticilerine fermanlar gönderilmiştir. Mesela, 1454 ve 1455'te Bursa'dan İstanbul'a yapılan sürgünlerle Osmanlıların yeni fethettiği bazı yerlerden İstanbul'a yapılan sürgünleri zikredebiliriz.¹²

Fatih devrinde İstanbul'un imar ve iskanı meselesi gerçekten de başlı başına mühim bir meseledir. Fatih İstanbul'u bir cihanşümül imparatorluğun merkezi, bir Türk-İslam kenti olarak yeniden kurmaya büyük önem atfetmekteydi. Vakfiyesinde geçen şu beyit Fatih'in medeniyet anlayışı bakımından çok anlamlıdır:

“Hüner bir şehir bünyâd itmekdür/Reâyâ

kalbin âbâd itmekdür”¹³

Saltanat ve hükümdarlık ancak reâyânın, yani halkın gönlünü kazanmakla bir anlam taşıyabilirdi. Burada, başka bir konuyla ilgili gibi görünse de Fatih'in gazâ hakkındaki bir ifadesi de aynı dünya görüşünün, yani halka ve hakka hizmet etmek anlayışının bir yansıması olsa gerektir. Trabzon seferi sırasında bir elçilik heyeti ile yanında bulunan ve Trabzon'u almak için çekilen bu zahmetlere katlanmanın değmeyeceğini söyleyen Uzun Hasan'ın annesine özetle şöyle söylediği rivayet edilir: “Bizim elimizde İslâm kılıcı vardır ve bu zahmetler din yolundadır. Eğer bu zahmete katlanmazsak bize gazi demek yalan olur.”¹⁴ Fatih vakfiyesindeki bir ifadeden onun askerî fetih ve zaferleri küçük cihad (*cihad-ı asgar*) olarak nitelendirirken Bizans'ın Konstantinopolis'ini Osmanlı'nın İstanbul'una dönüştürme, yani İstanbul'u imar ve ihya çabalarını büyük cihad (*cihad-ı ekber*) olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Yukarıda zikredilen diğer sözleriyle bir arada düşünüldüğünde Fatih'in imar, inşa, kültür ve bilime verdiği önem açıkça ortaya çıkar.

İnalçık'ın dediği gibi, Fatih aynı zamanda “... en büyük gazi olarak ortaya çıkarak, o zamana kadar imparatorluğun siyasetinde belirleyici bir rol oynayan belli başlı uç beyi ailelerini gölgede bıraktı ve onların özerkliklerini azalttı.”¹⁵ Bu da daha önceki devirlerde eşitler arasında birinci konumunda bulunan Osmanlı hükümdarının mutlak otorite sahibi olarak temayüz etmesi anlamına geliyordu.

Merkezileşme sürecinin öneli bir tezahürü de, yukarıda kısaca değindiğimiz üzere, bazı imtiyazlı zümrelerin konumlarının sarsılmasıdır. Bu zümrelerin konumları ya Osmanlı-öncesi

mevkilerinden ya da Osmanlı fetih faaliyetleri sırasındaki katkılarından kaynaklanmaktaydı. Bu tür zümrelerin imtiyazlarının tedricen kaldırılması, İnalçık'ın Osmanlı fetih usulleri olarak adlandırdığı genel çerçeveye uyumludur. Osmanlı tahrir defterleri üzerindeki araştırmalardan 1450'lerden 1480'lere uzanan süreçte muafiyetlerde önemli bir azalma olduğunu ortaya koyar. Bu eğilim devam edecek, 16. Yy.da, daha önce tamamen muaf ve müsellemler olan bir takım zümreler vergi mükellefi haline gelecektir.¹⁶

Mamafih, bu tür imtiyazlı zümrelere karşı yöneltilen en önemli hareket Fatih'in "toprak reformu" olarak da adlandırılan meşhur ıslahatıdır. Bu ıslahat ile, Tursun Bey'e göre, daha önce mülk ve vakıf olan 20.000 köy ve mezraa mirîleştirildi. Bu yolla aristokratik ailelerin gücünün kırılması hedeflenmiştir. Mamafih bu reformun bir toprak reformu olmadığı, bir yandan devletin askerî gücünü ve gelirlerini arttırmayı öte yandan da mahallî aristokrasinin gücünü kırmayı amaçlayan mâlî nitelikte bir ıslahat olduğu belirtilmelidir.¹⁷ Esasen bu mülk ve vakıflara baktığımızda bunların kökeninde mirî topraklar olduğu görülür. Bu tür toprakların mülk olarak verilmesi halinde aslında mülk olan bunların gelirleridir. Aynı şekilde bunlar vakfedildiğinde de vakfedilen gelirlerdir. İşte Fatih, devlete taze mâlî ve askerî kaynaklar temin etmek üzere, kamu yararına çalışmayan vakıfları ve köken itibarıyla mirîye ait olan mülkleri ilga etmiştir. Bunların sahipleri üzerine *eşküncü* yani sefere adam yollama yükümlülüğü getirilmiştir. O döneme ait belgelerde buna dair sayısız atıf bulunmaktadır.¹⁸

Reformun uygulandığı bölgeler hakkındaki bazı araştırmalardan tımara dönüştürülen vakıf ve mülklerin II. Bayezid

devrinde eski statülerini tekrar kazandığı anlaşılmaktadır. Malikâne-divanî sisteminin uygulandığı Rum eyaletinde (Sivas-Amasya-Tokat çevresi) mülk olarak tevcih edilen malikane hissesi sahiplerine eşküncü yükümlülüğü getirildiği görülmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Fatih'in mâlî ıslahatının burada çok radikal bir şekilde uygulanmadığını söyleyebiliriz.¹⁹

Kısacası, Fatih'in bu ıslahatı toprağın sahipliğine dair değildi. Esasen Osmanlı devrinde hububat ekiminin yapıldığı tarım arazileri zaten özel mülkiyete konu değildi. Buralarda mülk olan veya sultanların temlik ettiği yani mülk olarak tevcih ettiği şey, bu toprakların vergi gelirleri idi. Toprakların gelirlerini mülk edinen kişilerin bunları vakfetmesi durumunda bu vakıfların gayri sahih vakıf olarak adlandırıldığı da bilinmektedir. İşte Fatih'in tımara dönüştürdüğü evkaf ve emlâkin temel özelliği bu idi. Fatih'in ıslahatı daha ziyade mâlî nitelikli idi. Bu yüzden de mahallî aristokrasilere kesin bir darbe indirmeyi amaçladığı tartışmalıdır. II. Bayezid devrinde atılan geri adım dikkate alınırca Osmanlı sultanlarının mahallî güç sahipleri karşısındaki gerçek güçlerinin sınırları bulunduğunu açık bir biçimde görürüz.²⁰

II. Bayezid'in otoritesini pekiştirmesine yardım eden unsurlar arasında hem haklarını iade ettiği yerel soylular/imtiyazlı zümreler hem de genelde onların rakibi olduğu varsayılan kapıkulları vardı. Bu yüzden onun döneminde yerel soyluların ve eski imtiyazlı zümrelerin kapıkulu-devşirme zümresine hakimiyet sağladığını ileri sürmek yanlıştır. Bu reformun bütün yönleri dikkate alındığında Fatih'in reformlarından hoşnut olmayan sosyal zümrelerin açık veya gizli ittifakıyla II. Bayezid devrinde bu konuda geri adım atılmak zorunda

kalındığı sonucuna varabiliriz.

Fatih devrinde siyasî ve sosyal değişmeler temelde bürokratik-merkeziyetçi bir imparatorluk tasavvurunun tezahürleri olarak değerlendirilmelidir. Merkezî yapının pekişmesi, buna tepkiler ve daha sonraki dönemlerdeki gelişmeler bize gösteriyor ki, Fatih devri Osmanlı tarihinde fetihler açısından olduğu gibi

ve hatta onlardan daha fazla olarak siyasî, kurumsal ve toplumsal yönlerden yeni bir aşamayı simgelemektedir. Bu aşama, aynı zamanda bu sırada tedvin edilen kanunların uygulanmasıyla vergi veren halkın (reâyânın) mahallî güç sahipleri karşısında doğrudan doğruya merkezî devlet ve onun adamları tarafından korunduğu bir düzeni de ifade eder.

DİPNOTLAR

¹ Fatih Sultan Mehmed'in hayatı hakkında genel bir değerlendirme için bkz. H. İnalçık, "Mehmed II", *İslam Ansiklopedisi*; aynı yazar, "Mehemmed II", *Encyclopedia of Islam*, 2. Bs.

² "Eighteenth century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, XVI (1962), ss. 73-94.

³ M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul, 1978, ss.113-123.

⁴ Aşağıda yine değineceğimiz makalesinde Oktay Özel bu konuyu Fatih'in sözde toprak reformu çerçevesinde ele alır: "The Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42/2(1999), ss. 226-246.

⁵ Bkz. Aynı yerler.

⁶ Büyük Selçukluların son hükümdarı Sencer'in bir Oğuz isyanı sonunda onlara esir düştüğü ve bu esaretten kurtulduktan bir süre sonra vefat ettiği iyi bilinen bir husustur.

⁷ Cemal Kafadar, *Between Two Worlds-The Construction of the Ottoman State*, California Üniversitesi, 1995, 147 vd.

⁸ H. İnalçık, "How to Read 'Ashık Pasha-zade's History'", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, ed. C. Heywood-C. Imber, İstanbul 1994, s. 147(Türkçesi: "Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı", çev. F. Unan, *Söğüt'ten İstanbul'a*, der. O. Özel-M. Öz, Ankara 2000, ss. 119-145).

⁹ H. İnalçık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, I, ed. K. Çiçek- Cem Oğuz, Ankara 1999, ss. 37-117.

¹⁰ Kafadar, aynı eser, s. 120.

¹¹ Fatih devri başlarına ait bazı tahrir defterlerinde kabile ve karye (köy) terimlerinin eş-anlamlı kullanıldığı bazı örnekler, bazı köylerin belli konar-göçer

¹² H. İnalçık, "The Re-building of İstanbul by Sul-

gruplar tarafından iskan edildiğini açık bir biçimde gösterir. Bkz. M. Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

tan Mehmed the Conqueror", *Cultura Turcica*, IV71-2(1967), s. 8.

¹³ Nazif Öztürk, "Fatih Vakfiyelerinde Şehircilik", *2. Uluslar arası İstanbul'un Fethi Konferansı (30-31 Mayıs, 1 Haziran 1997)*, İstanbul Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997,167-176.

¹⁴ Âşıkpaşazâde'de yer alan ifadeler şu şekildedir: "[Uzun Hasan'ın annesi Sara] Hatun eyidür: "Hay oğul! Bir Durabuzunçün [Trabzon için] bunca zahmatlar çekmek nedür" dedi. Padişah cevap verdi kim: "Ana! Bu zahmatlar Durabuzunçün degüldür. Bu zahmatlar dîn-i İslâm yolunadur kim ahretde Allah Hazretine varıcağ hacil olmayavuz deyüdü. Zirâ kim bizüm elümüzde islâm kılıcı vardur. Ve eger biz bu zahmatı ihtiyar etmesevüz bize gazi demek yalan olur." dedi.", "Tevârih-i Âl-i Osman", yay. Çiftçioğlu N. Atsız, *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul 1949, s. 208.

¹⁵ "Mehemmed II", s. 980.

¹⁶ Bu konuda çok sayıda örnek verilebilir. Şimdilik bkz. B. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi(1455-1613)*, Ankara 1985, s. 70 vs.

¹⁷ Bkz. O. Özel'in yukarıda zikredilen makalesi: "Limits of the ...".

¹⁸ Ö.L.Barkan-E.Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, I, Ankara 1988, 83, 102, 128 vs.

"...mülkiyet üzere tasarruf ederken üzerine eşkünci kayd olmuş..."

¹⁹ Oktay Özel'in çalışmasında bunun örnekleri zikredilir. Aynı bölgenin farklı kazaları üzerindeki çalışmalarımızda neshedilen, tımara emrolunan mülkler hakkında çok sayıda kayıta rastladık.

²⁰ Özel, a.g.m..

Fatih Sultan Mehmed Döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a İskân Edilen Nüfus*

Yahya BAŞKAN**

Fatih Sultan Mehmed dönemi Osmanlı-Karaman münasebetlerinin hızlandığı ve aynı zamanda Osmanlılar lehine sona yaklaşıldığı bir devir olmuştur.

Osmanlı fetihlerinin hemen hemen hepsinde sistematik olarak uygulanan iki farklı aşamanın olduğu görülür. Osmanlılar ilk önce komşu devletler üzerinde bir çeşit siyasi himaye, ardından da yerel hanedanları tasfiye ederek söz konusu ülkede hakimiyet kurmaya çalışmışlardır.¹

İstanbul'un 1453'de fethi sonrası şehrin imarı için Padişah'ın emriyle hususi bir çalışmanın başlatıldığında devrin kaynakları müttefiktir. Fatih Sultan Mehmed'in tarihçisi olarak vasıflandırılan *Kritovulos*, fetihten sonra hükümdarın İstanbul'a Şehremini olarak Süleyman Bey'i

tayin edip kendisine şehrin imarını emanet ettiğini bildirmektedir.² Fatih Sultan Mehmed devri tarihçilerinden *Kivâmî* eserinde, “*İmâret-i Şôden-i Şehri Kostantiniyye*” başlığı altında Sultan'ın şehrin imarı için verdiği emirlerden bahseder.³ Dönemin kaynaklarından *Dukas*, Fatih Sultan Mehmed'in şehrin imar edilmesi emrini fethin hemen akabinde verdiğini (yaklaşık beşinci gün) söyler.⁴ Yine devir müelliflerinden *Tursun Bey*, “*Âsâr-ı Sultan Ebu'l Feth der İsti'mâr-ı Kostantiniyye*” başlığıyla şehrin imarı sebeplerini anlatırken İstanbul'un perişan vaziyetinden bahsedip Padişah'ın ferasetle bunu gördüğünü, devamla, “*...kendü zâtından bu mahabbet hadis oldu ki, anı taht idine ve ol makâm-ı hurremi mahzar-ı*

---

* Kaynak : Bu makale, Alaattin Aköz, Doğan Yörüük, Haşim Karpuz editörlüğünde hazırlanan *Konya Kitabı Geçmişten Günümüze Göçler 1* adlı eser içerisinde yer almıştır.

** Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Malatya.

ahkâm-ı saltanat ü baht ide. La bûd tamiri levâzımına şüru itti. Vüzerâ ve ümerâsına i'lâm u i'lân itti ki, min ba'd tahtum İstanbul'dur" dediğini nakledip İstanbul'un şehir düzenlemesini anlatır.⁵ Sonraki devir müelliflerinden *Tâcizâde Câfer Çelebi*, (vef.1515) *Hevesnâme* adlı eserinde İstanbul'un tanzim çalışmalarını, "*Vaşf-ı Hıtta-i İslambol*" başlığı altında manzum olarak geniş bir şekilde nakleder.⁶ Fatih Sultan Mehmed'in kendisinin bizzat katılarak gerçekleştirdiği seferler sırasında her fethedilen yerin âlimlerinin, usta ve her noktada nitelikli mesleği olan insanların özenle seçilip şehre getirilmesiyle, İstanbul gözde bir şehir haline dönüşmüştür.⁷

Fatih Sultan Mehmed'in Karamanoğulları üzerine yapmış olduğu seferleri de bu noktada ayrı bir önem kazanmaktadır. Çünkü bu seferler sonrası İstanbul'a bu bölgeden mühim bir nüfus getirilmiş ve bunlar şehrin önemli yerlerine iskân edilmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmed'in Karaman seferi birkaç tane olmakla birlikte konumuzu ilgilendiren seferi ikidir. Fakat elimizde mevcut bulunan Ermeni kaynağını Fatih Sultan Mehmed devrinin sonlarında yapılmış nüfus sayımıyla karşılaştırdığımızda bu iki seferin dışında da Karaman bölgesinden göç işleminin yapıldığı kanaatine varılmaktadır ki ilerleyen satırlarda mevzu işlendikçe bu hususa temas edilecektir.

Dönemin kaynakları Fatih Sultan Mehmed'in her iki Karaman seferinden bahsetmekle birlikte İstanbul'a nakledilen

nüfus hakkında fazla bilgi vermezler. Özellikle devrin ana kaynağı olan bazı müellifler seferin neredeyse bizzat içinde yer almalarına rağmen İstanbul'a yapılan göç hakkında sükût etmektedirler. Mesela sefere iştirak ettiğini bildiğimiz *Hamîdî*, Karaman bölgesinde yer alan Gevele kalesini ve Konya'yı tasvir edip oraların alınmasını anlattıktan sonra savaşın safahatına dair bazı teferruatları vermesine mukabil sürgünle alakalı hiçbir bilgi vermez. Keza *Nişancı Mehmed Paşa* Konya kalesinin h. 872'de (m. 1467-68) alınmasına tarih düşüp seferle ilgili malumat vermesine rağmen İstanbul'a yapılan nakil hakkında susar. *İdris Bidlisî* de göç hususunda bilgi mevcut değildir. *Tursun Bey* de göçle alakalı hiçbir bilgi vermeyen müellifler arasındadır. *Oruç Bey* ve *Enverî* de devrin ana kaynağı olup, Karaman seferi hakkında bilgi vermelerine rağmen sonrası yapılan göç hakkında susanlar arasındadırlar.⁸

İstanbul'a yapılan nakillerle ilgili bilgi veren devir kaynakları ise; *Âşık Paşazâde*, *Neşrî*, *Sarı Kemal*, *Baba Yusuf-ı Hakîkî*, *Âşık Muslu*, *Şikârî* ve bir Ermeni kaynağıdır. Burada *Şikârî* ve *Âşık Muslu*'nun hadise ile hem devir olup olmadıkları hususunda tereddüt vardır. Sonraki devir kaynakları olarak da *Kemal Paşazâde*, *Hoca Saâdeddin Efendi* ve *Müneccimbaşı Ahmed* İstanbul'a nakiller ile ilgili bilgi verirler. Bu kaynaklardan konumuzu işlerken yeri geldikçe istifade edilecektir.

Fatih Sultan Mehmed'in Karaman bölgesine ilk seferinin h.872 (m.1467-68) senesinde olduğunu dönemin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Sadece *Rûhî*

Çelebi hadisenin h.873 senesinde vâki olduğunu belirtmektedir. *Tursun Bey, Neşri,* ve *Ahmed Paşa* gibi müelliflerse seferin h. 872 senesinde olduğunu söylerler.⁹ Akkoyunlular üzerine yürümeye karar veren Fatih Sultan Mehmed Afyon'a geldiği zaman daha evvel Karamanoğlu ve Dulkadirli ile yapılmış olan tabiiyet anlaşması gereği onları da orduya katılmaları için çağırmıştır. Karamanoğlu Pir Ahmed Bey bu çağırışı reddettiği gibi Akkoyunlu ve Venedikliler gibi Osmanlıların rakipleriyle işbirliği yapmaktan da çekinmemiştir. Bunun üzerine Padişah "*ol hârî râh-ı rehğûzerinden*" (yolu üzerindeki diken) kaldırmaya karar vermiş ve Konya üzerine yürümüştür. Pir Ahmed Bey direnemeyerek Lârende'ye kaçmıştır. Onun takibine Mahmud Paşa memur edildiyse de yakalanamamıştır. Padişahsa Konya'yı kuşatıp zapt etmiş, Gevele Kalesi ve Ereğli'yi de almıştır. Fatih Sultan Mehmed, Mahmud Paşa'ya bölgeden İstanbul'a evler sürülmesini emretti o da bu emri yerine getirmek için harekete geçti. Fakat bu işte gevşek davrandığı gerekçesi ve Rum Mehmed Paşa'nın da teşvikiyle vazifesinden azledilip yerine Rum Mehmed Paşa getirildi. Devrin kaynaklarından *Aşık Paşazâde*'de hadise şu şekilde nakledilir: "*Andan sonra Padişah hükm itti Lârende'den İstanbul'a evler süreler ve Konya'dan dahi süreler. El hasılı kelim ehlî sanâyiden bir niçe evler sürdüler.* (Rum Mehmed Paşa Hünkâra) *Sultanım Mahmud sürdigi evleri teftiş edib ekseri fakürlerdir ve hem az sürdü ve gazilerin sürmedi. (dedi). Padişah da var imdi sen dahi göreyüm ne*

kadar evler yazasın dedi. Bu Rum vezir İstanbul'un intikamını almaya gayette müştak idi. Bu kez fırsat buldu el hasıl kelâm Lârende'den ve Konya'dan ziyade evler almaktan muradı buyıdı. Evleri yıktırdı Mevlâna Hünkârın oğlanların bile sürdürdi ol Emir Ali Çelebi'ydi. Hasılı bu Rum Mehmed Padişah emrinden ziyade evler sürdü".¹⁰ Devrin kaynaklarından *Neşri*'de de aşağı yukarı aynı ifadeler yer almaktadır, "*...andan sonra Padişah hükmetti kim, Lârendeden ve Konya'dan İstanbul'a adam ve evler süreler. Muhassal Mahmud Paşa ehl-i sanâyiden evler sürdürdü.*"¹¹ *Neşri* açıkça hem Lârende'den ve hem de Konya'dan sürgünlerin yapıldığını beyan eder. Dönemin müellifleri arasında yer alan *Sarı Kemal* eserinde kısa da olsa sürgün işini manzum olarak şu şekilde anlatır:

*Sekiz yüz dahi yetmiş ikide şâh
Sürer İstanbul'a halkını ol mâh
Karaman ilini ser cümle yeksân
Getürüp koydu İstanbul'a ol hân.*¹²

Gerek devir kaynaklarında, gerekse sonraki devir kaynaklarında Rum Mehmed Paşa'ya karşı ortak bir muhalefet göze çarpar ve bütün olumsuzluklar onun üzerinden savuşturulur. Yine kaynaklardan edindiğimiz intiba Rum Mehmed Paşa'yla, Mahmud Paşa arasında ciddi bir sürtüşmenin var olduğudur. Sonraki devir kaynaklarından *Kemal Paşazâde* (d.1468-v.1534)bu hadiseyi naklederken, "*Padişah düşmanın merkezi olan Konya'yı hafifletmek için Mahmud Paşa'ya Konya'yı sürmesini emretti. O da el me'muru ma'zurun, ihtiyar elimde değil mazurum dedi. Rum Mehmed Paşa'nın*

Mahmud Paşa'ya buğzu vardı” diyerek bu muhalefeti açıkça belirtir. *Kemal Paşazâde* devamla hadiseyi “*Rum Lârende'ye bir iş etdiki en azılı düşman dahi onu yapmazdı ol diyarı öyle dağıtdı ki Tatar dahi öyle dağıtmazdı hatta o Sultan Mehmed'in İstanbul'a ettiğin ben Lârende'ye etdim dedi*” diyerek nakleder.¹³ Sonraki dönem kaynağı *Hadîdî* ise Rum Mehmed Paşa'nın Padişah'a Mahmud Paşa'nın ahaliden rüşvet aldığı söylediğini de nakleder.¹⁴ Hem devrin kaynaklarında hem de sonraki devir eserlerinde İstanbul'a sürüldüğü hususiyle vurgulanan Mevlâna Celâleddin-i Rûmî soyundan gelen Emir Ali Çelebi oğlu Ahmed Çelebi, *Müneccimbaşı*'nın ifadesiyle daha sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından teselli edilmiş ve memleketine geri gönderilmiştir ki ailenin 1476 ve 1483 tarihli tahrirlerde vakıf kayıtları gözükmemektedir.¹⁵

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Fatih Sultan Mehmed bu sefer neticesinde iki maksat gözetmiştir. Birincisi rakibinin nüfus yoğunluğunu kırmak istemiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu durumu *Kemal Paşazâde*, “*Padişah düşmanın merkezi olan Konya'yı hafifletmek için Mahmud Paşa'ya Konya'yı sürmesini emretti*” cümlesiyle çok güzel özetlemektedir. İkinci mühim siyaset ise yeni alınan İstanbul'u kaliteli nüfusla şenlendirmekti¹⁶ ve bu maksada ulaşıldığını yukarıda zikrettiğimiz kaynakların ifadesinden rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Bu noktada şu husus da göz önünde tutulmalıdır, Karaman bölgesi Türkiye Selçuklularının hem siyasi hem de ictimai, gelenek ve adetlerinin tevârüs edildiği bir

coğrafya olarak ihmal edilmemesi gereken, keyfiyeti yüksek bir nüfusu kendisinde barındırmaktaydı.¹⁷ Fatih Sultan Mehmed herhalde bu durumu da gözden uzak tutmamıştır. Fakat burada bazı meseleler karşımıza çıkmaktadır. İlki bu nüfusun kimlerden meydana geldiğini, yani ne kadarının Müslüman, ne kadarının gayri müslim olduğunu ve meslek aidiyetlerini net olarak bilememekteyiz. Diğer bir soru ise getirilen nüfusun nerelere yani hangi semtlere yerleştirildiğidir. Kaynaklar daha ziyade ikinci sefer neticesinde göç ettirilen nüfusun yerleşme mahallerinden bahsederken, ilk sefer neticesinde getirilen nüfusun nerelere yerleştirildikleri hususunda sükût etmektedirler. Sadece *Hadîdî* İstanbul'a iskânı anlatırken, “*birçok vilayetin insanını İstanbul'a sürüp getirdi (Fatih Sultan Mehmed) onlara İstanbul'un güzel evlerini verib teselli eyledi. Karaman'dan ise birçok şehri İstanbul'a sürdü*” ifadesiyle getirilenlerin mühim yerlere yerleştirildiğini anlatmaktadır.¹⁸

Fatih Sultan Mehmed sefer sonunda oğlu Şehzâde Mustafa'yı Karaman bölgesine Vali olarak bırakıp İstanbul'a dönmüştür.

Osmanlı kuvvetlerinin bölgeden ayrılmasından sonra Pir Ahmed geri dönüp Osmanlıların ele geçirdiği yerleri tacize başlamış ve bir kısmını da ele geçirmiştir. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed bölgeye sükûnun muhafazası için Rum Mehmed Paşa'yı ardından da İshak Paşa'yı gönderdi. Bu ikinci seferin tarihini devrin kaynakları h. 875 ve h. 876(1471-1472) olarak tarihlendirirler. Yani bu harekât iki

seneye yayılarak gerçekleştirilmiş bölgenin ve Karamanoğullarının siyasi geleceği için mühim neticeler meydana getirmiştir.¹⁹

Devrin kaynaklarına bakarak bu seferin iki aşamalı olarak yürütüldüğünü söyleyebiliriz Birinci aşama Rum Mehmed Paşa'nın Lârende, İç-il ve Ereğli merkezli olarak yürüttüğü hareket. Diğeri de İshak Paşa'nın Lârende ve Aksaray merkezli yürüttüğü harekattır. *Tursun Bey*'in, "*Sultan Karaman cânibine Rum Mehmed Paşa'yı andan sonra İshak Paşa'yı saldı*" ifadesi bunu açıkça göstermektedir.²⁰ Lârende'ye giren Rum Mehmed Paşa, Padişah'ın emriyle buradan İstanbul'a sürgünlere başladı. *Aşık Paşazâde* hadiseyi şu şekilde nakleder: "*Padişah Veziri Rum Mehmed'i göndürdi kim var Karamanoglu'nu ol vilayetten sür çıkar didi. Rum Mehmed yörüdi Lârende'ye vardı mescidlerin ve medreselerin yakıp yıkdı, atası evi gibi harâb eyledi ve şehrin avratını ve oğlanını soydurdu üryan itdürdi. Ol zâlim Rum hiç esirgemedi ol Müsülmanlara bunun gibi hakaretler itdürdi. Lârende'den Ereğli'ye çıkdı Ereğli'nün vilayetini ve köylerini harâb itdürdi. Ol vilayet halkı eyitdi: bu vilayet hod Resûlünün vakfıdır didiler sen bunu böyle harâb itdün yarın kıyamet gününde Allah Resûlü'nün katına vardığın vaktin ne cevab virürsin didiler. Bunun gibi söz diyenleri ol zâlim Rum öldürtdi. Andan sonra Varsak vilayetinde Uyuz Beg dirler idi anun iline girdi. Karaman'dan aldığı haram kesbi taş arasında döküp gitti Varsak dahi geldi bu konuşumuz Karamanlu rızkıdur bu Rum ne keremli kişimiş didiler agzına söge söge divşürdiler". Rum Mehmed Paşa'nın bu*

tavırları Padişah'ın tepkisini çekmiş olacak ki Mehmed Paşa'yı azledip yerine İshak Paşa'yı tayin etmiştir. Bunu yine *Âşık Paşazâde*'nin, "*Padişah İshak Paşa'ya bu Rum devletsüz ol vilayetde hayli bedbahtlıklar itmiş imdi sen var Karaman'ın müfsidlerin çıkargıl didi*" ifadesinden anlamaktayız.²¹ Aşağı yukarı aynı şeyleri söyleyen *Neşri*, Rum Mehmed Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili olarak; "*Ahir kendüyi dahi Hünkâr it gibi tepeleyib ol Müslümanların intikamını aliverdi*" der.²² İshak Paşa önce Lârende'ye ardından da Aksaray'a geldi. Pir Ahmed Bey mukavemet edemeyip Uzun Hasan'ın yanına kaçtı, kardeşi Kasım Bey de Osmanlı kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemedi.

İkinci sefer neticesinde özellikle de İshak Paşa'nın bölgeye gelmesiyle ilgili sürgünlerde 1467 senesi yaz aylarında uzun süreden beri görülmeyen veba salgınının meydana gelmesi ve on binlerce insanın ölmesi Karaman bölgesinden yapılan nüfus naklinde etkili olmuş olmalıdır.²³ Karaman'dan İstanbul'a sürgünlerin yapıldığını bilmekteyiz. İshak Paşa hususiyile Aksaray'dan İstanbul'a sürgünler yapmıştır. Öncelikle bu noktada söylenmesi gereken hususlardan birisi de son seferin tesirinin büyük olduğudur. Bunu da Osmanlı kaynaklarının yanında bölgede kaleme alınan bazı eserlerde hadisenin yankı bulmasından anlamaktayız. Aşağıda bu kaynaklardan nakiller yaparak değerlendireceğiz.

Osmanlı kaynaklarının sarih ifadeleriyle İshak Paşa Aksaray'dan İstanbul'a sürgünler yapmıştır. Bu hususta

Neşrî, "İshak Paşa dahi Akasaray'a geldi Padişah'dan hüküm geldi Aksaray'dan İstanbul'a ev süresin diye şimdiki halde İstanbul'da Akasaraylı mahallesi ki vardır İshak Paşa sürüp getirdiğidir" der.²⁴ Aşık Paşazâde ise, "İshak Paşa Aksaray'a geldi. Padişah'dan emrolundu Aksaray'dan evler sürüb İstanbul'a gönderesin diyü İshak Paşa dahi Aksaray'dan sürgün idüb alub getürdi. Şimdiki hinde Aksaraylı mahallesi didükleri İshak Paşa sürüb getirdiği halkdur" şeklinde hadiseyi nakleder.²⁵ Fatih Sultan Mehmed'in tarihçisi Tursun Bey'in, "(İshak Paşa) ... bakıyyei mütemerridinden ol memleketi tahlis itdürdi"²⁶ sözünden de buradan bir sürgünün olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki devir kaynaklarından Kemal Paşazâde bu hususta: "İshak Paşa Niğde'den Aksaray'a vardı mezkûr diyardan İstanbul'a bir nice yüz ev sürdü" der.²⁷ Yine sonraki devir kaynaklarından Hoca Saâdeddin Efendi, Rum Mehmed Paşa'nın halkı zorla sürdüğünü, İshak Paşa'nın ise Aksaray'dan İstanbul'a ahaliyi sürdüğünü şu an Aksaray Mahallesi demekle maruf mahalle halkının Aksaray'dan indirildiğini söyler.²⁸

Tarihi kaynak olarak tartışmalı ve tashihe muhtaç bulunan ve Karaman sahasında kaleme alınan *Şikârî Tarihi*'nde konumuzla ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır. Her hangi bir tarih kaydının düşülmediği eserde, verilen rakamlar ve yıl hesapları da çok abartılı bulunmaktadır. *Şikârî*'de verilen malumata göre bölgeye yapılan sefer iki aşamalı olarak yapılmakta ve ikinci sefer Gedik Ahmed Paşa'nın Vezirliği döneminde gerçekleşmekte, sürgünler de onun eliyle yapılmaktadır. Gedik Ahmed Paşa'nın

Karaman Vilayetine sefer yaptığını bütün Osmanlı kaynakları ittifakla belirtmekle birlikte hiçbirisi Karaman hanedanından birkaç kişi²⁹ dışında herhangi bir sürgün hadisesinden bahsetmezler. *Şikârî* hadiseyi, "Sultân Mehemmed gelüb şehre kondu. Karamanoglu'nun sarâyların yıkub yerine bir hisâr yapıdı ki, her kulesi âsmâna erişdi. Diledi ki bu şehri yakub katl-i 'âm ede. Ulemâ icâzet vermeyüb İstanbul'u yeni almış idi. Murâd eyledi ki cümle halkı İstanbul'a süre. Defterile şehrin içinden otuz bir bin Müselmân evi, yedi bin kâfir sürgün eyledi. Andan geçüb Aksarây'ı sürüb İslâmbul'a getirüb üç yüz tefsir mütâlâ'a eder şeyh vâ'iz müftî 'âlim ve 'âbid sürüb İstanbul'da sâkin olmayub üç yıldan sonra kaçub gene geldiler. Sultân Mehemmed gazab edüb Gedik Ahmed Pâşa'yı gönderdi. Gelüb Lârende'yi âteşe verüb yıkub yakub harâb eyledi. Yüz on yedi mahalle, dört câmi'-i selâtin, üç yüz yedi vâkit mescidi, yigirmi tokuz hammâm, dört medrese, otuz üç tekye, yedi hânkah cümle harâb edüb âteşe urub İstanbul'a gönderdi. Koyun kuzu sürer gibi oğlun ve uşağın önüne bırakub şeyh 'ulemâ ve fukarâ feryâd ederken yigirmi otuz bin âdem Karatâğ dibine cem' edüb kendüsi gözlerine karşı ol zibâ sarâyları köşkleri Câmi'-i Sultân ve Câmi'-i Nizâmşâhî, Câmi'-i Kâşîye, Câmi'-i Hasan Basrî, Câmi'-i Karaman cümle şehri yere berâber edüb andan sonra dönüb on yedi bin er ile bu denlü fukarâları ayak, oğlu ile uşağı ile döge döge sürmege başladı" cümleleriyle nakleder.³⁰ *Şikârî*'nin naklettiği bilgilerdeki abartının mevcudiyeti hemen fark edilebilmektedir. Müellif 117

mahalleden bahsetmektedir. 15 ve 16 yy. da yapılan tahrir ve vakıf kayıtlarında bütün Karaman Eyaletinde toplam ancak zikredilen miktarda mahalle bulunmaktadır. Bir diğer husus İstanbul'un o tarihlerdeki nüfusu h. 881'de (m.1476) Kadı Muhyiddin tarafından yapılan sayıma göre tahminen 60 ile 70 bin arasındadır.³¹ *Şikârî*'nin ifadesini esas alacak olursak sadece Lârende'den 30 bin insanın İstanbul'a nakledilmesi mümkün gözükmemektedir. Hasan Basri Karadeniz, Kadı Muhyiddin tahririne göre Karaman bölgesinden yapılmış olan sürgünlerin 1500-2000 hane arasında olduğu kanaatindedir.³² Karaman'dan nakledilenlerin Burada bir şeye daha dikkat etmelidir. *Şikârî*'ye göre Fatih Sultan Mehmed Lârende'den ahaliyi İstanbul'a sürmüş fakat onlar orada durmayıp geri döndükleri için ikinci kez Lârende'ye yeni kuvvetler göndermiş ve bir sürgün daha yapılmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere *Şikârî*'den seferin Lârende ve Aksaray üzerine iki kez yapıldığını anlamaktayız.

Osmanlı müellifleri Gedik Ahmed Paşa'nın seferinden sonra Karaman muhitinden herhangi bir sürgünden bahsetmemelerine rağmen *Şikârî*'yi doğrulayacak şekilde elimizde hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan, ne zaman kaleme alındığı da bilinmeyen *Aşık Muslu* adında birisi tarafından söylenen dolayısıyla oldukça dikkatli kullanılması gereken bir ağıt mevcuttur. Bu ağıtta Gedik Ahmed Paşa'nın Karaman bölgesinde icra etmiş olduğu neticesi ağır olan faaliyetlerinden bahsedilmektedir;

Gedik Paşa geldi otağ kuruldu

Pir Ahmed Paşa'ya sorgu soruldu
Boyunlara kalın zincirler vuruldu
Gedik Paşa etme elden say bizi

Acep iller hep böyle mi bozulur
Kara yazı hep böyle mi yazılır
Kişi sağken mezar mı kazılır,
Gedik Paşa etme elden say bizi

Yeşil bayrak kalelerden söküldü
Çoluk çocuk sokaklara döküldü
Kale yandı ahâlîsi sürüldü
Gedik Paşa etme elden say bizi

Kanı noldu Karaman Beyleri
Noldu acab yayaları seymeni
Kanı Farsak, Turgutoğlu candarı
Gedik Paşa etme elden say bizi

Aşık Muslu yurdun yıkık görünce
Beylerin boynu bükük görünce
Destanını gözyaşıyla silince,
Gedik Paşa etme elden say bizi.³³

Karaman bölgesine yapılan Osmanlı seferleri sonunda yapılan bir takım faaliyetler ve nüfus hareketlerinden, o tarihlerde muhtemelen Aksaray'da yaşayan Baba Yusuf-ı Hakîkî tarafından kaleme alınan *Hakîkinâme* isimli eserde şikayetçi olduğu bazı beyitler bulunmaktadır;

Elinde Türk ü Tatar'ın zebûn olup
Karaman

Yıkıldı serter uş ser nigûn olup
Karaman

Dirîğ zulm ile türlü cefâv ü cevr çekib
İniler uş kamunun bağıru hûn olub
Karaman

Gücü yeten kişiler dört yanından alıp
yer

Doyar harâmilere işte hûn olub
Karaman

Acep hayalimi idi kanı şu hoşluklar
Dağıldı sanki bu gün bir oyun olub
Karaman

Ki rahat olaydı ber karâr-ı sâbık hoş
Emini adl ile yine bütün olub Karaman

II

Yıkılıp şehirler saraylar gör

Oldu evvel gibi yabanlık

Haslet-i hâfız-ı îbâdullah

Görün olaydı nigeşbanlık

Halkı zulm ile tarumâr iden

Anlar oldu zehî cihanbânlık

Karamanlığını komaz Karaman

Gitmiş olaki İbn-i Osmanlık

Gazilik garete mübeddel oldu

Bereket bulunamı bir sürüde

Ki ana kurt ede çobanlık. ³⁴

Karaman'ın Ermenek ilçesinde deyim olarak kullanılan, "başıña Alosman sancağı geçsin" ifadesinin doğrusu, "Âl-i Osman sancağı" şeklinde olmalıdır. Bu deyimde manası unutulsa bile lâfız olarak hatırası halk arasında bugüne kadar yaşamıştır.

Fatih Sultan Mehmed'in Karaman seferinin neticesinde İstanbul'a getirilen ahalinin nerelere yerleştirildiği, hangi unsurların getirildiği, onların hatıralarının

şehre nasıl yansıdığı makalemizin mühim bir kısmını teşkil etmektedir.

Osmanlı kaynakları şehre getirilen insanların nasıl yerleştirildiklerini, kendilerine yapılan muameleyi az da olsa naklederler.

Tursun Bey İstanbul'un imarı bahsinde şehre getirilenler hakkında, "(Fatih Sultan Mehmed) buyurdu ki kefereniin uruş-i haviyesinden ... her kim ihtiyari ile gelüb sakin olur ise tutduklı tutduğı ev mülki ola. Bu terğib ile bayu yohsuldan her tarafdandan dökülüb geldiler evler ve saraylar tuttılar" ³⁵ diyerek Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'a nüfus iskân etme iradesini ortaya koyar. *Kritovulos*, "Padişah İstanbul'a döndükten sonra şehrin iskânına ve imarına başladı İllerden getirilen halk için hükümetten ödenek ayrıldı. Bu suretle Hıristyanlarla, Türklerden, hatta Yahudilerden birçok aileyi İstanbul'a nakletti" ³⁶ ifadesiyle bu durumu destekler bir nakilde bulunur. Devrin mühim kaynakları arasında yer alan *Dukas* Fatih Sultan Mehmed'in iskân meselesine ne kadar önem verdiğini, "Pâdişah aynı zamanda şark ve garp vilayetlerinden Eylül ayına kadar beşbin ailenin şehre getirilip iskân olunmalarını ve nakilleri için deftere ithal olunacak olan aile efradı, İstanbul'a gelmek istemeyecek olurlarsa idam olunmalarını emretti" ³⁷ cümleleriyle anlatır.

İstanbul'a iskân edilen nüfusun oldukça kaliteli insanlardan seçildiğini bunların ekseriyetle elinden iş gelir ve ilim sahibi kimseler olduklarını kaynaklar aktarmaktadırlar.

Tursun Bey yukarıda aktardığımız

cümlelerinin devamında, “her memleketden bir mikdâr-ı ma’dûd, ad ile meşhur hâceler geldiler...”³⁸ diyerek ilim sahibi kimselerin İstanbul’a getirildiğini anlatır. Kritovulos da, “Sultan Mehmed Han buraya getirdiği Moralılardan fen sahibi ve bilgili olanları şehir içinde yerleştirdi, diğerlerini de memleketin civarındaki boş topraklara dağıtarak buralarda parça parça Köyler kurdu...Osmanlıların idaresi altında bulunan Ermenilerle diğerleri arasında ilim, fen, servet, sanat sahibi olanları ve ticaretle uğraşanları buldukları yerlerden İstanbul’a naklettirdi”³⁹ diyerek elinden iş gelenlerin şehir merkezine diğerlerinin de etrafa dağıtıldığını anlatır.

Fatih Sultan Mehmed’in Karaman bölgesinden hangi meslek erbâbını ve gayri müslimlerden kimleri getirdiği hakkında elimizde fazla ve net bir bilgi mevcut değildir. Osmanlı Müelliflerinden *Âşık Paşazâde* ve *Neşrî* hemen hemen aynı uslûbu kullanarak bu hususta, “el hâsıl-ı kelâm ehl-i sanâyiden bir niçe evler sürdüler”⁴⁰ derler. *Şikârî* ise göçe tâbi tutulanların keyfiyeti hakkında sıhhatli olmasa da en fazla malumatı veren kaynaktır. *Şikârî*; “(Fatih Sultan Mehmed) İstanbul’u yeni almış idi murâd eyledi ki cümle halkı İstanbul’a süre. Defterile şehrin içinden otuz bir bin Müselmân evi, yedi bin kâfir sürgün eyledi. Andan geçüb Aksarây’ı sürüb İslâmbul’a getirüb üç yüz tefsir mütâlâ’a eder şeyh vâ’iz müftî ‘âlim ve ‘âbid sürüb. . . Sultân Mehmed gazab edüb Gedik Ahmed Paşa’yı gönderdi. Gelüb Lârende’yi ateşe verüb yıkub yakub harâb eyledi. Yüz on yedi mahalle, dört câmi’-i

selâtin, üç yüz yedi vâkit mescidi, yigirmi tokuz hammâm, dört medrese, otuz üç tekye, yedi hankâh cümle harâb edüb ateşe urub İstanbul’a gönderdi”⁴¹ diyerek kendince bir izahatta bulunur. Burada verilen rakamlarda abartma olsa da gönderilenlerin ilmiye sınıfından olduğunun belirtilmesi bakımından önemli gözükmektedir. Diğer mühim olan nokta Osmanlı kaynaklarının hiç birisinde zikredilmeyen gayri Müslim unsurun verilen miktarı işaret edileceği gibi mübalağalı da olsa sürgüne tabi tutulduğunun belirtilmiş olmasıdır. Aşağıda da işleneceği gibi İstanbul’a getirilen nüfus nereden getirilmişler ise mesleklerine uygun olarak aşağı yukarı aynı yerlere yerleştirilmişlerdir. Karaman bölgesinden getirilen Müslüman nüfus daha çok devletin müesseselerinin yer aldığı özellikle medreselerin yoğun olduğu semtlere yerleştirilmişlerdir. Tarihi kaynaklarda yer alan *ehli sanâyî* ve *ulemânın* sürgün edilmesi kayıtlarıyla bu işlem birbiriyle uyumluluk arz etmektedir.⁴²

Karaman muhitinden nakledilen gayri müslim nüfus gerek Osmanlı kaynaklarında, gerekse de diğer yabancı eserlerde, “Karamanlılar” ismiyle anılmaktadır. Yalnız burada şu hususu da göz önünde bulundurmak gerekir; Orta Anadolu başta olmak üzere Anadolu’nun birçok yöresinde gayri müslim nüfus Karamanlılar ismiyle anılmaktadır. Osmanlı Arşiv vesikalarında ise, “zımmiyân-ı Karamâniyân” şekliyle zikredilmişlerdir.⁴³ İstanbul’a getirilen gayri müslim nüfusun da bundan dolayı bu isimle zikredilmiş olması mümkündür. Fakat bunların ne kadarının Rum yahut Ermeni

oldukları hakkında net bir bilginiz mevcut değildir. Ancak kaynaklardan çıkartabildiğimiz kadarıyla Karaman'dan İstanbul'a getirilen gayri müslim nüfus Rum ve Ermenilerden oluşmaktaydı.

İşaret edilmesi zaruri hususlardan birisi de Karaman bölgesinde bulunan gayri müslim nüfusun varlığıdır. Gerek 1476 ve 1483, gerekse sonraki devir tahrir ve arşiv vesikalarında gayri müslim nüfusun mevcudiyeti açıkça görülmektedir. Ancak bu önemli kayıtların hemen hemen hiç birisi İstanbul'a yapılan göçle ilgili olarak bize yardımcı olmaktan uzaktır. Sadece Ş. Tekindağ, Karaman'dan getirilip İstanbul'a yerleştirilen Ermeniler ile ilgili olarak, *Defter-i Evkâf-ı Eyâlet-i Karaman'daki "Hümam kızı Fatma Hatun evleri Şahne mahallesinde dört ev, bir çardak havlusunu ile içli dışlı harap. Kızıl oğlu yanında bağ yeri ki Ermenler Mahallesi önündeki yerde"* kaydına atıfta bulunarak Lârende'den İstanbul'a yerleşen Ermeniler olduğunu söylemektedir.⁴⁴

Yukarıda da işaret edildiği gibi İstanbul Kadısı Muhyiddin Çelebi ile İstanbul Zâimi Mahmud Çelebi tarafından h. 881 (m.1476) yılında tutulan *muhasebe icmal defteri*'nde, "*der nefis-i İstanbul*" başlığı altında Karaman'dan getirilen gayri müslim nüfus *Karamanlılar* ismiyle zikredilmekte ve onlara ait ev sayısı da 384 olarak verilmektedir. Burada ilginç olan nokta bu Karamanlıların hem Ermeni olduklarının açıkça belirtilmesi ve hem de listede mevcut olan diğer gayri müslimlerden ve hususiyetle de Ermenilerden ayrı olarak, "*hânehâ-i Karamâniyân bâ*

şekl-i Ermeni üç yüz seksen dört" ifadesiyle zikredilmesidir. Çünkü listede Rum, Ermeni, Yahudi, Nasrâni gibi gayri müslim unsurlar Karamanlı Ermenilerden ayrı olarak yazılmışlardır.⁴⁵

Karaman bölgesinden Ermenilerin getirilmesi ile alakalı mühim bir Ermeni kaynağı da elimizde mevcuttur. *Rahip Mardiros* İstanbul'da Temmuz 1480'de kaleme aldığı, "*Handes Amsorya*" ismiyle Viyana'da basılan eserinde, "*1479 senesinde ise Hünkârın emri ile (İstanbul'a) sürülen Karamanlı Ermenilerin içinde bulunan ben Mardiros, İstanbul'a Sivaslı rahip Mateos'un ve Trabzonlu rahip Abraham'ın yanına götürüldüm. Hünkâr onları patriklik için getirtmişti...*"⁴⁶ diyerek ehemmiyetli bilgiler verir. Bu ifadelerden Fatih Sultan Mehmed'in gerçekleştirmiş olduğu iki seferin dışında da bölgeden İstanbul'a nüfus naklettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Karaman muhitinden Ermenilerin getirildiği ve bunların içinde din adamlarının da bulunduğu bu kaynakla teyit ve tespit edilmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da Mardiros'la birlikte gelen bu Ermenilerin h. 881 (m.1476) senesinde yapılmış olan sayımdan yaklaşık dört yıl sonra gelmişlerdir dolayısıyla Mardiros'un vermiş olduğu tarihten önce gelen Ermenilerin oranında artış olacağı âşikardır.

Ermeni müellifi *İnciciyan* İstanbul'la ilgili eserinde Karaman'dan getirilen Ermenilerle alakalı olarak, "*Surp Georg adını taşıyan üçüncü Ermeni kilisesi, Samatya'da denize nazır bir seddin üzerindedir. Ermeni kiliselerinin en büyüğü*

olan bu kilise, 1641 tarihine kadar Ermeni patrikhane makamı olmuştur. Rivayete göre Fatih Sultan Mehmed İstanbul'a getirilen Ermenilerden Karaman tarafından gelenlerini Samatya'da yerleştirmiştir ve onlar önce bu kilisenin önünde bulunan ormanda çadır içinde bilâhare de Kilise'nin etrafında yaptıkları bin kadar evde ikamet etmişlerdir. Kilise o zaman kanlı bir hadiseden dolayı kapatılmış bulunuyordu ve bunun için ona Kanlı Kilise adı verilmişti”⁴⁷ şeklinde bilgiler verip, herhangi bir kaynağa atıfta bulunmayan İnciciyan, Karamanlı Ermenilerin yerleşme mahalleri, dini rolleri ve miktarları ile ilgili mühim nakillerde bulunur.

Fatih Sultan Mehmed tarafından Ermeni nüfusun Karaman vilayetlerinden getirilmesinin mühim sebeplerinden birisini de onun İstanbul'u aldıktan sonra gayri müslimlere karşı takip etmiş olduğu siyasette aramak gerekir. Bizans döneminde İstanbul'da çok sayıda Gregoryan Ermeni bulunmasına rağmen bir patriklik merkezi yoktu ve onlara karşı sindirme siyaseti uygulanıyordu. Dolayısıyla arada bir münâferet mevcuttu. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Hıristyanlara verdiği imtiyazı Ermenilere de verdi. Bursa'da tanıştığı Gregoryan Ermeni Metropolit Havakim'i İstanbul Ermeni Patriği yaptı (1461). Bursa Ermenileri Sis'e bağlıydı, Fatih Sultan Mehmed'in Adana, Ankara, Sivas gibi Karaman coğrafyasına yakın yerlerden Sis'e bağlı Ermenileri getirtmesi⁴⁸ ve yukarıda İnciciyan'ın zikrettiği muhite yerleştirip patriklik makamı tesis etmesi takip edilen bir

siyasetin neticesi gibi gözükmektedir. Nitekim 1608'de İstanbul'u ziyaret eden Polonya'lı Simeon'un, “Ermeni Patriği Grigor Kayseri'li bir Vardapetti” demesi de dikkat edilmesi gereken bir bilgidir.⁴⁹

Ermenilerin dışında İstanbul'da Karamanlılar ismiyle bilinen ikinci gayri müslim nüfus Rumlardır. Bunların da muhtemelen Fatih Sultan Mehmed devrinde Karaman bölgesinden getirilmiş gayri müslimlerden olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kömürçiyen, eserinde Karamanlı Rumlarla ilgili olarak, “Karamanlıların önce Yedikule civarında sakin ayrı bir cemaat teşkil ettikleri, eski Rum kiliselerinden olup bugün Samatya'dan Narlıkapı'ya doğru caddenin sol kenarında bulunan Hagios Konstantinos Kilisesi'nin tarihinden anlaşılmaktadır. Bu kilisenin o zaman “Karamanlılar Kilisesi” diye yâd edildiği eski kayıtlarda görülmektedir. Bu Karamanlılar Mahallesi'nde iskân edilmiş olan Karamanlı halk bilâhare Fener'e ve Kumkapı'ya, daha sonrada şehrin diğer mıntıkalarına dağılıp oralardaki Rum kiliselerine bağlanmış ve ayrı bir cemaat halinden çıkmıştır”⁵⁰ diyerek önemli bir malumat verir. 1551 senesinde İstanbul'a gelen seyyah N. de Nicolay'ın seyahat notlarında gayri Müslim karamanlılar ile alakalı bilgiler bulunmaktadır. Nicolay; “İstanbul'da, Yedikule yakınında büyük bir sokakta Karamanlılar oturur eskilerin tabiriyle Klikyalılar yaşar. Bunlar diğer yabancı milletler gibi büyük Türk'e tabidir. Ticaret ve zenaat işiyle meşguldürler bunlar kuyumculukta ve çilingirlikle geçimlerini sürdürürler. Dükkanları Bedesten'in

yanındadır. Karamanlı kadınlar diğer Rum kadınları gibi hamama ve kiliseye gitmek müstesna nadiren sokağa çıkarlar. Onlar evlerinde vakitlerini nakış işlemekle geçirirler. Yaptıkları işlemleri bedestende satışı çıkarırlar. Onların elbiseleri kadife veya ipektendir. Başlarına uzun işlemeli serpuş giyerler. Erkekler ise diğer Rumlar gibi giyinirler. Onlar aynı dinden oldukları için İstanbul patriğine tabidir”⁵¹ cümleleriyle Karamanlı Rumlar hakkında bilgiler verip onları tavsif eder.

16 asırda Avusturya sefaretinde görev yapan Stephan Gerlach,(1546-1612) Rumca bilmeyip Türkçe konuşan Karamanlılardan bahsettikten sonra meşhur İstanbul barışla mı yoksa hücumla mı? alındı sorusunu sorar. Ayrıca onların kiliselerinden Karamanlı Rum sokağındaki zengin Hıristyanlardan ve mamur çok katlı evlerinden bahseder.⁵²

1555 senesinde Avusturya Elçilik heyetiyle İstanbul’a gelen Hans Dernschwam, Seyâhatnamesinde Karamanlı Rumlarla ilgili mühim bilgiler vermektedir. Onların Karaman’dan gelmiş olduklarını, Yedikule civarında yerleştiklerini, Grekçe anlamadıklarını, Türkçe konuştuklarını ve onlara Caramanos denildiğini Onların Yavuz Sultan Selim döneminde İstanbul’a getirildiğini söyler.⁵³ Fakat kaynaklarda onların bu dönemde İstanbul’a getirildiğine dair herhangi bir bilgi yoktur.

İstanbul’a Karaman’dan getirilen Müslümanların sayılarının ne kadar olduğu hususunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Getirilen nüfusun nerelere yerleştirildiği, durumlarının ne olduğu da ayrı bir konu

olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynaklarda İstanbul’a getirilen ilk nüfusun şehrin perişanlığı ve maddi olarak şikayetlerinin olması sebebiyle geriye döndükleri ifade edilir. Âşık Paşazâde Padişah’ın emriyle bir çok vilayetten insanların gelip şehre yerleştiğini fakat konulan mukâtaa sebebiyle bunların şehirden gittiklerini anlatırken, “ve bu gelen halka dahı evler virdiler şehir mamur olмага suret tutdı. Ve andan sonra halayika virdükleri evlere mukâtaa vaz itdiler. Bu nesne halka güç geldi eyitdiler kim bizi lâtif emlaklerümüzden sürdünüz getürdünüz bu küffarların evlerine kiri vermek için mi getürdünüz didiler. Ve bazı dahı avratın oğlanın biragup kodu kaçdı gitti”⁵⁴ ifadelerini kullanır. Şikârî’de de Âşık Paşazâde’yi destekler cümleler vardır. O, ”Defterile şehrin içinden otuz bir bin Müselmân evi, yedi bin kâfir sürgün eyledi. Andan geçüb Aksarây’ı sürüb İslâmbul’a getürüb üç yüz tefsir mütâla’a eder şeyh vâ’iz müftî ‘âlim ve ‘âbid sürüb İstanbul’da sâkin olmayub üç yıldan sonra kaçub gene geldiler” der ve devamla Fatih Sultan Mehmed’in bunların geri dönmesinden dolayı bölgeye ikinci bir sefer yapıp onlardan bir kısmını İstanbul’a tekrar sürdüğünü anlatır.⁵⁵ Kira uygulaması için Padişah’ın mütalaasına eşrafın asaleti gereği boş evlere bir anda hücum etmemesi sebebiyle güzel ev ve konakların fakirlerin eline geçtiği onların ise bu konakların bakımını ve kiralalarını ödeyemeyeceğidir. Mukâtaa uygulaması sayesinde herkesin gücünün yeteceği bir eve yerleşmesi sağlandığı gibi diğerleri de mülk tatbikatı ile

ev sahibi olmuştur.⁵⁶ Bu bilgilerden hareketle ilk sefer sonrası İstanbul'a gelen Karamanlıların da memnun olmayarak geriye döndüklerini söylemek mümkün gözükmemektedir. Yine bu kaynaklarda, alınan yeni tedbirler sonrası İstanbul'dan ayrılan ahalinin geri getirildiği mukataanın yani kiranın kaldırılıp kendilerine yeni mülkler verilip vergiden bir süreliğine muaf tutuldukları ondan sonradır ki İstanbul'un mamur hale geldiği anlatılmaktadır. *Âşık Paşazâde* Padişah'ın Kula Şahin Paşa'nın telkiniyle mukataayı kaldırdığını anlatırken, "Padişah dahi anın bu sözün kabul itti mukataı bağışladı yine hükim buyurdu her evki virürsüz milkiğe virdüm didi andan sonra her virilen evlere mektub virdiler milkiyyete tasarruf ittiler. Şehir mâmur olmaga başladı ve imarete yüz tutdu"⁵⁷ cümlelerini kullanır. *Tursun Bey* bu hususta, "her kim ihtiyarı ile gelüb sakin olur ise tutduklu tutduğu ev mülki ola bu terğib ile her taraftan dökülüb geldiler evler ve saraylar tutdılar.... anların için bezzazistan ve çarşular ve bazargahlar karvansaraylar yaptırdı" deyip devamla mukataanın kaldırılması hususunda bilgiler verir.⁵⁸ E. H. Ayverdi, "1473'de yazılmış vakfiyelerde hem hudut emlaklar arasında birçok mukataaya bağlanmış olanlar varken ikinci ve üçüncü vakfiyelerde artık hepsi mülk olmuş, malından emin olan halk yeniden İstanbul'a bağlanmıştır" diyerek vakıya işaret eder.⁵⁹

Fatih Sultan Mehmed devrine ait vakfiyelerde Karaman'dan gelenler *Karamâni* ismiyle anılmakta onlara ait yerler Ayverdi'nin de belirttiği gibi mülk olarak

vasıflandırılmaktadır. Bunlardan örnekler verecek olursak, "*Karamani Mehmed Fakih milki (Mehmed Paşa Mahallesi)*," "*Karamani Murad milki (Kırkçeşme Mahallesi)*," "*Karamani Seydi Milki (Topyıkuğu Mahallesi)*," *El Esvak (çarşılar) bahsinde* ". . . dükkan Karamani Hacı Sinan milkine muttasıldır"⁶⁰ şeklinde ifadeler vardır.

Karaman'dan ikinci sefer neticesinde getirilenlerle ilgili verilen bu bilgilerden hareketle yeni yerler verildiğini onların da buralarda çarşı, pazar ve yeni imaretler yaptıklarını anlamaktayız. Fatih Sultan Mehmed ve II Bayezid devri şahitlerinden *Angiolello*, "tapınağın biraz ötesinde haftada bir defa güzel Pazar kurulur ve burası her çeşit bezirgan ve sanatkarın bulunduğu bir dükkan denizidir ve buna *Karaman Pazarı* adı verilir"⁶¹ demektedir. Karaman Pazarı'nın bulunduğu yer Fatih Camii ile Saraçhane arasındaki *Karaman Çarşısı*'dır.⁶² Bu muhit aynı zamanda bugün dahi *Büyük Karaman Caddesi* (Kaymakamlık binasının bulunduğu yol) olarak adlandırılır.⁶³ Hadîdî eserinde, İshak Paşa'nın Aksaray'dan sürüp getirdiği ahalden bahsederken onların İstanbul'a yerleştirildiğini oturdukları yere evler, çarşular yaptıklarından bahsedip "*ana şimdi Aksaray Bazarı dirler*"⁶⁴ diyerek Aksaray'dan getirilenlerin yerleştikleri yerlerden ve tesis etmiş oldukları çarşıdan bahseder. Fatih Camii'nin yapımından evvel adet olduğu üzere önce çalışanların ihtiyaçları için bir hamam yapılmıştır. Bu hamam *Karaman Hamamı* veya *Küçük Karaman Hamamı* olarak isimlendirilmiştir.

Bu hamamın diğeri adı Irgatlar Hamamı'dır. Fatih Camii yakınında Malta Çarşısı ile Baş İmam Sokağının birleştiği yerde türbenin yakınında olup 1918 Fatih yangınında hasar gördükten sonra 1928'de yıkılmıştır. Bugün ayakta değildir. Karaman Hamamı isminin ne zamandan itibaren kullanıldığını bilememekteyiz. Bu muhit aynı zamanda **Küçük Karaman** olarak adlandırılmıştır. Yaklaşık olarak bugünkü Malta Çarşısı civarına denk düşmekte olup, *Karaman Çarşısı* olarak zikredilmektedir.⁶⁵ *Polonyalı Simeon* yukarıda ismini verdiğimiz eserinde İstanbul'la alakalı bilgi verirken, "... hayvanlara ve kuşlara özen gösterirler **Karaman**'da bulunan büyük bir caminin avlusunda at kebabı yaparak sahipsiz kedi ve köpeklerin önüne atarlar"⁶⁶ şeklinde bilgi verirken bu muhite *Karaman* denildiğini teyid eder.

Arşiv vesikalarında bol miktarda *Karaman*, *Küçük Karaman* ve *Büyük Karaman* isimlerinin geçtiğini görmekteyiz hatta bunlar bazen mahalle olarak da zikredilmektedir. Fakat bu belgelerden Karaman bölgesiyle alakalı herhangi bir malumat bulunmamaktadır.⁶⁷

Karaman vilayetlerinden gelenlerin İstanbul'da nerelere yerleştikleri yukarıda verilen bilgilerden sonra aşağı yukarı belirginleşmektedir. Ş. Tekindağ, "...bu iskân ve sürgünler üzerine şehirde yerleşen ümera ve tarikat erbabının tesis ettikleri ilk mescidler etrafında geldikleri veya buldukları yer ve mahallere izafe edilen ilk Müslüman mahalleleri teşekküle başlamıştır"⁶⁸ derken yukarıda da vermiş olduğumuz örnekler istikametinde yer

isimlendirilmelerinin nasıl yapılmış olduğuna dikkat çekmektedir.

Devrin kaynaklarında Aksaray'dan getirilenlerin bugün de Aksaray olarak anılan semte yerleştirildiklerine dair sarih ifadeler vardır. Yukarıda da naklettiğimiz gibi Neşri, "*İshak Paşa dahi Akasaray'a geldi Padişah'dan hüküm geldi Aksaray'dan İstanbul'a ev süresin diye Şimdiki halde İstanbul'da Akasaraylı Mahallesi ki vardır İshak Paşa sürüp getirdiğidir*" diyerek bu vakıya işaret eder. Yine yukarıda belirttiğimiz *Âşık Paşazâde* ise "*İshak Paşa Aksaray'a geldi. Padişah'dan emrolundu Aksaray'dan evler sürüp İstanbul'a gönderesin diyü İshak Paşa dahi Aksaray'dan sürgün idüp alup getirdi. Şimdiki hinde Aksaraylı mahallesi didükleri İshak Paşa sürüp getirdiği halkdur*" demektedir. Sonraki devir kaynaklarından Hoca Saadeddin Aksaray mahallesindeki halkın Aksaray'dan indirildiğini nakleder.⁶⁹ Fakat devir kaynaklarında *Aksaray Mahallesi* isminde bir mahalleden bahsedilmez.⁷⁰ Karaman bölgesinden Aksaray'dan getirilenlerin dışındakilerin nerelere yerleştikleri hususunda devir kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ş. Tekindağ, E. H. Ayverdi, A. M. Schneider⁷¹ Lârendelilerin Büyük Karaman'a, Konyalıların da Küçük Karaman'a yerleştiklerini söylemektedirler. Fakat belirttiğimiz gibi devir kaynaklarında bunu destekler bir ifade yoktur. Kanaatimizce bu bilgi Evliya Çelebi'deki İstanbul'un fethi sonrası şehre yapılan iskân anlatılırken, "...Anatoli cânibinden Aksaray ili Aksaray Mahallesine, ...Karamanlıları

(*Lârende*) *Büyük Karaman'a, Konyalıları Küçük Karaman'a getirüb...*"⁷² ifadesinden alınmış olmalıdır. Fatih ve Aksaray semtlerine Karaman bölgesinden gelenlerin yerleştirildiğini yukarıda naklettiğimiz yer isimlerinin de bu hususu desteklediğini söyleyebiliriz. Nitekim yukarıda vermiş olduğumuz vakfiye kayıtlarında isimlerinde Karamânî nisbesi bulunanların meskun oldukları mahalleler de Fatih civarında kurulmuşlardır.⁷³ Arşiv vesikalarında da geçen yukarıda zikretmiş olduğumuz Karaman isimli mahallerin hepsi Fatih civarında olan yerlerdir. Buraya eklememiz gereken bir bilgi de Çarşamba semti hakkında olacaktır. E. H. Ayverdi, Çarşambalıların Samsun civarından İstanbul'a gelip yerleştiklerini söylerken, Schneider, Çarşamba semti ahâlîsinin Çarşamba ovası halkından olduklarını söylemektedir. Ş. Tekindağ'da Lârendelilerin İstanbul'da Büyük Karaman'a (Çarşamba'ya) yerleştiklerini söylemektedir.⁷⁴ Schneider'ın Çarşamba Ovası ibaresinden nereyi kastettiğini bilemiyoruz. Fakat Samsun Çarşamba'yı kastettiği kanaati daha ağır basmaktadır. Schneider bu bilgiyi muhtemelen Evliya

Çelebi'den almış gözükmektedir.⁷⁵ Bilinen Samsun Çarşamba'nın dışında birde tarihi kaynaklarda ve vakıf tahrir kayıtlarında adı Osmanlı Karamanlı mücadelelerinde sıkça geçen hatta sınır anlaşmalarında hudut olarak tayin edilen *Çarşamba Suyu* vardır ki, bugün Konya sınırları içerisinde yer almaktadır.⁷⁶ Karaman bölgesinden gelen ahalinin Fatih semtine yerleştiğine ve yer isimlerine bakılırsa Çarşamba isminin de Konya Çarşamba'dan getirilmiş olan halktan kalmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.⁷⁷

Netice olarak Fatih Sultan Mehmed, Karaman bölgesine yapmış olduğu seferler neticesinde yeniden imar edilen İstanbul'a ulemâ, eşrâf ve ehli sanâyîden Müslüman ve gayri müslim getirmiş olduğu nüfusu İstanbul'un mühim yerlerine iskân etmiştir. Onlarda yerleşmiş oldukları yerlerde eserler meydana getirmişler, bölgelerinde iken yapmış oldukları işleri yeni geldikleri şehirde icra etmişler ve İstanbul'un mamur bir hale gelmesinde mühim bir rol oynamışlardır. Onlardan kalan hatıralar İstanbul'da semt, cadde, sokak vb. isimlendirmeler olarak bugün halen yaşamaktadır.

DİPNOTLAR

- ¹ Halil İnalçık, “*Osmanlı Fetih Yöntemleri*”, **Söğüt-ten İstanbul’a**, (edit. O. Özel-M. Öz), İstanbul 2000, s. 43, 46.
- ² Kritovulos, **İstanbul’un Fethi**, (trc. M. Gökman), İstanbul 2005, s. 109-111.
- ³ Kıvâmî, **Fetihnâme-i Sultan Mehmed**, (nşr. F. Babinger), İstanbul 1955, s. 67-71; Ceyhun Vedat Uygur, **Kıvâmî’nin Fetihnâme-i Sultan Mehmed’i ve Dil Özellikleri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1991, s. 272-276.
- ⁴ Dukas, **Bizans Tarihi**, (nşr. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 193.
- ⁵ Tursun Bey, **Tarih-i Ebu’l Feth**, (nşr. M. Tulum), İstanbul 1977, s. 65-76.
- ⁶ Câfer Çelebi eserinde, Galata ve Yedikule semtlerindeki çalışmalardan bahsedip, Câmilere, köşklelerin, hamamların ve diğer binaların yapımını etraflıca anlatır. Tâcizâde Câfer Çelebi, **Hevesnâme**, (haz. Hivren Demir-Hakan Atay), http://courses.washington.edu/otap/texts/a_heves.html, s. 7 vd.
- ⁷ Mahmut Ak, “*Fatih Döneminde İstanbul’da İmar Faaliyetleri ve Mahalle Yerleşimi Hakkında*”, **İstanbul Şehir ve Medeniyet**, İstanbul 2004, s. 243.
- ⁸ *Ostravica’lı Konstantin’in verdiği bilgi için bkz. Bir Yeniçerinin Hatıratı*, (çev. K. Beydilli), İstanbul 2003, s. 72; Mevlâna Hamîdî, **Külliyât-ı Dîvân-ı Hamîdî**, (tıpkı basım nşr. İ. H. Ertaylan), İstanbul 1949, s. 67-73; Nişancı Mehmed Paşa, **Osmanlı Sultanları Tarihi**, (nşr. N. Atsız), İstanbul 1949, s. 355, 356; **Osmanlı Tarihleri I**, “*Oruç Bey*”, (nşr. N. Atsız), İstanbul 1949, s. 122, 123; **Düstûrnâme-i Enverî**, (nşr. N. Öztürk), İstanbul 2003, s. 47; İdris Bidlisî, **Heşt Behişt**, Nürosmâniye Ktp, F. Y. nr. 3209, vr. 450 a, 475 ab; Behiştî Sinan Çelebi, **Tevârih-i Âl-i Osmân**, Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi, T. Y. ,nr. 2764, vr. 182 b.
- ⁹ Rûhî Çelebi, “*Tevârih-i Âl-i Osman*”, (nşr. H. Cengiz-Y. Yücel), **BelgelerXIV/18**, Ankara 1992, s. 462; Tursun Bey, s. 146; Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-nümâ II**, (nşr. M. A. Köymen-F. R. Unat), Ankara 1995, s. 785; **Ahmed Paşa Dîvânı**, (nşr. A. N. Tarlan), İstanbul 1966, s. 371.
- ¹⁰ **Âşık Paşazâde**, (nşr. K. Yavuz-Y. Saraç), İstanbul 2003, s. 523.
- ¹¹ Neşrî, s. 782-784.
- ¹² Sarı Kemal, **Selâtinname**, (nşr. N. Öztürk), İstanbul 2001, s. 176.
- ¹³ İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osmân-VII. Defter**, (nşr. Ş. Turan), Ankara 1991, s. 276.
- ¹⁴ Hadîdî, **Tevârih-i Âl-i Osman**, (nşr. N. Öztürk), İstanbul, s. 277.
- ¹⁵ Münecimbaşı eserinde Hünkâr’ın sadece Ahmed Çelebi’nin değil eşraftan diğer kimselerin de zulmen sürülmüş olduklarını görüp, gönüllerini alıp ve ikramda bulunarak onları memleketlerine gönderdiğini söyler. Münecimbaşı Ahmed b. Lûtfullah, **Câmî’ü’d Düvel**, (nşr. A. Ağırakça), İstanbul 1995, s. 275; Bu zatın ismi yukarıda belirtilen kaynaklarda Ali Çelebi olarak zikredilirken Aşık Paşazâde’nin Atsız neşri olan nüshasında, “*kim ol Emir Çelebi oğlu Ahmed Çelebidür*” ifadesinde ismin Ahmed Çelebi olduğu anlaşılmaktadır ki vakıf kayıtlarında da isim Ali Çelebi oğlu Ahmed Çelebi olarak geçmektedir. **Osmanlı Tarihleri I**, “*Aşık-paşaoğlu, Tevârih-i Âl-i Osman*”, (nşr. N. Atsız), İstanbul 1949, s. 216; Bu ailenin vakıfları için bkz. 1483 tahriri için, M. Akif Erdoğan, “*Murad Çelebi Defteri*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XVIII/2**, İzmir 2003, s. 103; Fahri Çoşkun, **h. 888 (1483) Târihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri**, (basılmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 53.
- ¹⁶ Tursun Bey, s. 67.
- ¹⁷ Bu husus için bkz. Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi II**, İstanbul 1995, s. 9-50.
- ¹⁸ Hadîdî, s. 233.
- ¹⁹ Âşık Paşazâde, s. 255-259; Tursun Bey, s. 149; Neşrî, s. 789-795; Ş. Tekindağ, “*Son Osmanlı Karamanlı Münasebetleri Hakkında Araştırmalar*”, **Tarih Dergisi**, Sayı 17-18, (Mart 1962-Eylül 1963), İstanbul 1963, s. 57-64.
- ²⁰ Tursun Bey, s. 149.
- ²¹ Âşık Paşazâde, s. 526, 527.
- ²² Neşrî, s. 789.
- ²³ Hasan Basri Karadeniz, “*Karaman Sürgünleri (1467-1474)*”, **Belleten LXXIX/284**, Ankara 2015, s. 87.
- ²⁴ Neşrî, s. 791.
- ⁴⁴ Defter kaydı için bkz. Feridun Nâfiz Uzluk, **Fatih**

²⁵ Âşık Paşazâde İshak Paşa'nın sürmüş olduğu ahalinin İstanbul'da yerleşmiş olduğu yerle alakalı şu cümleleri kurmuştur; "*şimdiki halde Aksaraylı mahallesi kim vardır; İshak Paşa'nın sürüp getirdüğü halktır*", Âşık Paşazâde, s. 527.

²⁶ Tursun Bey, s. 149.

²⁷ Kemal Paşazâde, s. 307.

²⁸ Hoca Saâdeddin Efendi, **Tâcü't Tevârih III**, (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1999, s. 103.

²⁹ Âşık Paşazâde, Gedik Ahmed Paşa'nın, Pir Ahmed'in hanımı ve oğlunu İstanbul'a getirdiğini söyler. bkz. Âşık Paşazâde, s. 531.

³⁰ Şikârî, **Karamannâme**, (nşr. M. Sözen-N. Sakaoğlu), Karaman 2005, s. 238, 239.

³¹ Rıfkı Melul Meriç, "*Birkaç Mühim Arşiv Vesîkası*", **İstanbul Enstitüsü Dergisi III**, İstanbul 1957, s. 33-35; Alfons Maria Schneider, "*XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu*", **Belleten XVI / 61**, (Ocak 1952), Ankara 1952, s. 44; H. İnalçık, "*Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşâsı*", (trc. F. Unan), **Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı 3, (Aralık 1988), s. 223.

³² H. B. Karadeniz, s. 86.

³³ F. Nafiz Uzluç *Aşık Muslu* tarafından kaleme alınan bu destana Karamanoğulları Tarihini iyi bilen birisi tarafından yeni mısraların katıldığını söylemektedir. Bkz. F. Nafiz Uzluç, "*Karamanoğulları Hakkında İki Ağıt*", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Sayı 217, (1962), Ankara 1963, s. 78, 79, 81.

³⁴ **Yusuf Hakîki Baba Divânı'ndan Seçmeler**, (haz. E. Boz), Ankara 2011, s. 118, 124-127; F. N. Uzluç, *İki Ağıt*, s. 84-86; İ. H. Konyalı, **Niğde -Aksaray Tarihi II**, İstanbul 1974, s. 1577, 1578, 2710, 2711.

³⁵ Tursun Bey, s. 67.

³⁶ Kritovulos, s. 119.

³⁷ Dukas, s. 193.

³⁸ Tursun Bey, s. 67.

³⁹ Kritovulos, s. 157.

⁴⁰ Âşık Paşazâde, s. 523; Neşrî, s. 783.

⁴¹ Şikârî, s. 238, 239.

Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi,

⁴² İlber Ortaylı, İstanbul Türkçesi'nin çıkışını anlatırken, "*genellikle Aksaray Fatih semtlerindeki konuşma dili, örnek Türkçe sayılıyor. Nedeni ise bu semtleri, bürokratların, medrese ulemasının, öğretmen öğrenci takımının 15-16 yüzyıldan beri mekan edinmeleri olabilir*" demektedir. Bkz. İlber Ortaylı, **İstanbul'dan Sayfalar**, İstanbul 1986, s. 22; İ. Ortaylı'nın İnce ve süzölmüş bir Türkçe'nin çıktığını söylediği bu semtlerle ilgili olarak Eremya Çelebi, Aksaraylılar gayet edebli insanlardır hep başarı önünde yürürler der ve bunun umumi bir kanaat olduğunu söyler. Eremya Çelebi Kömürçiyân, **İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul**, (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1952, s. 78.

⁴³ Bu gayri müslim Karamanlıların irkî mensubiyetleri, dilleri ve kültürleri hakkında farklı incelemeler mevcuttur. Bkz. J. Eckmann, "*Anadolu Karamanlı Ağızlarına Dair Araştırmalar*", **D. T. C. F. D. VIII / 1-2**, (Mart- Haziran 1950), s. 165-200; Semavi Eyice, "*Anadolu'da Karamanlıca Kitâbeler*", **Belleten XXXIX / 153**, (1975), s. 25-48; Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzâde Mustafa'nın mâiyetinde Konya'da bulunan İtalyan Angiolello, Konya'nın Meram bölgesinde yaşayan Ortoksların Türkçe'yi ibadet dili olarak kullandıklarını ve kitaplarının Arap harfleri ile Türkçe olduğunu görmüştü. Angiolello'dan naklen bkz. Mahmut Şakiroğlu, "*Karamanlidika*", **Belleten XXXVIII / 152**, s. 762.

Ankara 1958, s. 24; Ş. Tekindağ, Son Osmanlı, s. 62; Bölgedeki gayri müslim nüfus varlığı için şu çalışmalara bakılabilir. Osman Gümüşçü, **Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma, XVI. Yüzyıl Lârende (Karaman) Kazâsında Yerleşme ve Nüfus**, Ankara 2001; Mustafa Oflaz, **16. Yüzyılda Niğde Sancağı**, (basılmamış doktora tezi), Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1992; Alaeddin Aköz, **16. Asırda Karaman Kazâsı**, (basılmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992; Doğan Yörük, **XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)**, Konya 2005.

⁴⁵ R. M. Meric, s. 34; A. M. Schneider, İstanbul'un nüfusu ile alakalı makalesinde Kadı Muhyiddin'e dayanarak Karamanlıların hane sayısını 750 olarak verir. A. M. Schneider, s. 44.

⁴⁶ Mardiros'dan naklen bkz. Hrand D. Andreasyan, "*XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Kronolojiler ve Kolofonlar*", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 3,

(Ekim 1972), İstanbul 1973, s. 148.

⁴⁷ Bu kilise Rumlarla olan mücadeleden dolayı yanmıştır. P. Ğ. İnciciyan, **XVIII. Asırda İstanbul**, (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1956, s. 31.

⁴⁸ Canan Seyfeli, **İstanbul Ermeni Patrikliği**, Ankara 2005, s. 94; Ermeni Patrikhanesi'nin kurulması o günkü İslam dünyası ve hukuku bakımından farklılık arz etmesinin yanında Hıristiyan dünyasında da nadir görülen bir olaydır. Bunun için bkz. Yavuz Ercan, "*Türkiye'de Gayri Müslimlerin XV. - XVI. Yüzyıllarda Gayri Müslimlerin Hukûkî, İctimâî, ve İktisâdî Durumu*", **Belle-ten XLVII / 188**, (Ekim 1983), Ankara 1984, s. 1133-1134; İstanbul'daki Ermenilerle ilgili gnş. bilgi için bkz. Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I**, (nşr. M.A. Kılıçbay- E. Özcan), Ankara 1990, s. 50-55.

⁴⁹ Polonyalı Simeon, **Tarihte Ermeniler**, (nşr. H. Andreasyan), İstanbul 1999, s. 22.

⁵⁰ Eremya Çelebi, s. 77.

⁵¹ Nicolas de Nicolay, **Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda**, (çev. Ş. Tekeli-M. Tokyay), İstanbul 2014, s. 280, 281; Sula Bozis, *İstanbul Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu "*Karamanlılar*" maddesinde, Karamanlıların çoğunun İstanbul'da ticaretle uğraştığını bunlardan, Niğde'nin Kurdanos Köyü'nden gelenlerin sabun tüccarı, Uluağaç'tan gelenlerin kabızimal, Niğde'den gelenlerin zahireci ve peynirci, Ürgüp'ün Sinasos Köyünden gelenlerin havyar ve tuzlu Balık ticareti, Kayserililerinde pastırma ve sucuk ticaretiyle uğraştıklarını dükkanlarının da Eminönü ve Galata'da olduğunu söylemektedir. Bozis'in bahsettiği bu Karamanlılar muhtemeldir ki sonraki yüzyıllarda İstanbul'a gelen Karamanlılardır. Sula Bozis'in bu bilgileri naklettiği kaynak maddenin bibliyografyasında belirttiği Apostolidis'in anıları olmalıdır. Bunun dışında incelediğimiz devre ait herhangi bir kaynak atfı bulunmamaktadır. bkz. Sula Bozis, "*Karamanlılar*", **İstanbul Ansiklopedisi IV**, İstanbul 1994, s. 458.

⁵² Stephan Gerlach'dan nakleden bkz. Kemal Beydilli, "*Stephan Gerlach'ın Ruznâme'sinde İstanbul*", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri**, 29 Mayıs -1 Haziran 1988, İstanbul 1989, s. 95, 96,102.

⁵³ Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'da Seya-**

hat Günlüğü, (nşr. Y. Önen), Ankara 1987, s. 78; Hans Dernschwam'ın Karamanlılarla ilgili ifadelerinin tahlili ve diğer kaynakların değerlendirilmesiyle ilgili bilgi için bkz. Gotthard Jaschke, "*Die Türkisch – Orthodoxe Kirche*", **Der İslam 39**, (1964), s. 98, 99.

⁵⁴ Âşık Paşazâde, s. 488.

⁵⁵ Şikârî, s. 238, 239.

⁵⁶ M. Ak, s. 244.

⁵⁷ Âşık Paşazâde, s. 488, 489.

⁵⁸ Tursun Bey, s. 67-68.

⁵⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri Şehrin İskanı ve Nüfusu**, Ankara 1958, s. 75; Ayverdi eserinde, Fatih Sultan Mehmed'in son dönemlerinin verimli geçtiğini belirterek mescid ve mahallelerin yapım ve kurulma tarihlerine dikkat çeker. Ayverdi, s. 75.

⁶⁰ **Fatih Sultan Mehmed II. Vakfiyeleri**, İstanbul 2005, s. 29, 31, 37, 38.

⁶¹ Eserden bilgilerin nakli için bkz. Stefan Yerasimos, "*Givan Maria Angiolello, ve İstanbul'un Fethinden Sonraki İlk Tasviri*", **Tarih ve Toplum**, Sayı 58, (Ekim 1988), s. 231.

⁶² Reşat Ekrem Koçu, "*Çarşılar*", **İstanbul Ansiklopedisi VII**, İstanbul 1971, s. 3764.

⁶³ Reşat Ekrem Koçu, "*Fatih Parkı*", **İstanbul Ansiklopedisi X**, İstanbul 1965, s. 5522; Robert Mantran Büyük Karaman'ı Şehzade Camii ile Fatih arasındaki saha olarak gösterir. Küçük Karaman olarak ise Fatih'in kuzeyini işaret eder. R. Mantran, s. 44.

⁶⁴ Hadîdî, s. 28.

⁶⁵ Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Ali Satı Efendi, Süleyman Besim Efendi, **Hâdikâtü'l Cevâmi**, (nşr. A. N. Galitekin), İstanbul 2001, s. 52; Reşat Ekrem Koçu, "*Hamam*", **İstanbul Ansiklopedisi X**, İstanbul 1965, s. 5555; Ahmed Refik, **Kafes ve Ferrace Devrinde İstanbul**, (haz. T.Yücel), İstanbul 1998, s. 99; Süheyl Ünver, **Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı**, İstanbul 1946, s. 50, 51; E. R. Öneş, S. Göncüoğlu, **Fatih İlk İstanbul**, İstanbul 2005, s. 151; Hamamın planı için bkz. Sadi Nazım Nirven, **Fatih Sultan Mehmed Devri Su Medeniyeti**, İstanbul 1953, s. 71.

⁶⁶ Polonyalı Simeon, s. 34.

⁶⁷ BOA, *Maliyeden Müdevver Defter*, 29. Z., no. 1186, *İstanbul Küçük Karaman semtinde Perviz Efendi Vakfı Medresesi*.... (hicri 1190), BOA, Muallim Cevdet Tasnifi, C. ADL, no. 439, *Fatih'te Karaman'da Sovancı başı hamındaki*...; C. ADL, no, 1841, *Eşkıyadan Panayot nam zimmînin arkadaşlarından İstanbul'a Karaman mahallesinde*...; C. DH, no. 11102, *İstanbul kıptileri cizyesine dahil olan kıptilerden Büyük Karaman civarında yangında odaları yanan ve yanmayan Kıptiler*...; C. EV, no. 672, *İstanbul'da Küçük Karaman kurbunda Hafız Ahmed Paşa Câmii'nin*...; C. EV, no. 4234, *Veziriazam Nişancı Mehmed Paşa'nın İstanbul'da Küçük Karaman yanında kain Câmii*...; C. EV, no. 3239, *İstanbul'da Fatih Câmii kurbunde büyük Karaman'da kadâyıfçı dükkanı derununda*...; (Bilgiler Karaman İl Kültür Müdürlüğü internet sitesinde yayımlanan arşiv vesikaları arasından seçilmiştir); Karaman semti ifadesi için bkz. "Yeniçeri Ağası müceddiden Karaman Semtinde bina eylediği..." Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, **Ravzatü'l Ebrâr Zeyli**, (nşr. N. Kaya), Ankara 2003, s. 75; Diğer Karaman isimleri için bkz. A. Nezir Galitekin, **Osmanlı Kaynaklarına Göre İstanbul**, İstanbul 2003, s. 325, 525, 885.

⁶⁸ Ş. Tekindağ, "Fetihden Sonra İstanbul", **Fethin 511. Yıldönümü Sempozyumu Konferansları**, İstanbul 1964, s. 44; Tekindağ, makalesinde İstanbul'da 14 Eylül 1509'da meydana gelen, yaklaşık 45 gün süren ve kıyâmet-i suğrâ olarak isimlendirilen depreme işaret ederek 1510'a kadar devam eden tamir çalışmalarından sonra şehrin yeniden imar edildiğini, bu sebeple bugün İstanbul'da mevcut eserlerin çoğu bu devirden kalmıştır demektir. Bkz. Tekindağ, s. 46, 47.

⁶⁹ Neşri, s. 789-791; Âşık Paşazâde, s. 526, 527; Hoca Saadeddin Efendi, s. 103.

⁷⁰ E. H. Ayverdi, "Fatih Devrinde İstanbul Mahalleleri", **Vakıflar Dergisi IV**, Ankara 1958, s. 249-261; Semavi Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", **Türkiyat Mecmuası XIV**, İstanbul 1965, s. 199-216.

⁷¹ Ş. Tekindağ, *Osmanlı Karamanlı*, s. 62; Schneider, vakfiyelere istinaden böyle bir fikri ileri sürer ancak yukarıda vermiş olduğumuz vakfiye kayıtlarından bu neticeyi çıkartmak oldukça zor gözükmektedir. A. M. Schneider, s. 42; Ayverdi bu hususta kaynak olarak Evliya Çelebi'nin dışında Âşık Paşazâde ve Hoca Saadeddin'i kaynak olarak göstermektedir. Fakat İncelemelerimiz neticesinde böyle bir bilgiye zikredilen kaynaklarda rastlayamadık. E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 76,78.

⁷² **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi I**, (haz.O.Ş. Gökay), İstanbul 1996, s. 45.

⁷³ E. H. Ayverdi, *İstanbul Mahalleleri*, s. 255, 257.

⁷⁴ Schneider, s. 42; Ayverdi'ye göre Samsun'dan gelen ahali Tophane semtine yerleştirilmiştir. Ayverdi, *Fatih Devri Sonları*, s. 78; Tekindağ, *Osmanlı Karamanlı*, s. 62.

⁷⁵ Evliya Çelebi, *Çaharşamba Ovası halkı Çarşamba pazarına* yerleştirildi demektir. Bkz. Evliya Çelebi, s. 45; Bugün ilgili yerde halen Çarşamba günleri *Çarşamba Pazarı* adıyla bir Pazar kurulmaktadır. İlgili semtin isminin buradan gelmesi de ihtimaller arasındadır.

⁷⁶ *Çarşamba Suyu*'nun Tarihi mücadelelerdeki rolü için bkz. Yahya Başkan, **Karamanoğulları Beyliği (Alaeddin Ali Bey Dönemi 1357- 1398)**, (basılmamış yüksek lisans tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1999, s. 33, 34; Âşık Paşazâde'de Çihârşenbih Suyu olarak kayıtlıdır s. 403; Neşri, s. 315; 1476 vakıf tahrir kaydındaki *Çarşamba Köprüsü Vakfı* ibaresi için bkz. F. N. Uzluk, **Fatih Devrinde Karaman Eyâleti**, s. 20.

⁷⁷ Diğer yerleştirmelerde dikkate alındığında İstanbul'a getirilen nüfus iskân edilirken aynı çevreden gelenlerin bir araya yerleştirildiği görülmektedir.

İSTANBUL'DA ORTAYA ÇIKAN YENİÇERİ İSYANLARININ ÖNCÜSÜ FATİH SULTAN MEHMED DÖNEMİ YENİÇERİ İSYANLARI*

Yahya BAŞKAN*

Giriş

Osmanlı askerî tarihinde “Yeniçeriler” oldukça renkli bir sınıf olup önemli görevler üstlenmişlerdir. Devletin kuruluşunda Rumeli’de yeni fetihler sonrası Hıristiyanlardan devşirilen gençlerle teşekkül ettirilmeye başlayan yeniçerilik devlet nizamının merkezi birliği olmuştur. Bu merkezi birlik Fatih Sultan Mehmed’in hükümdarlığı döneminde, biri ilk saltanatı diğeri de ikinci iş başına gelmesinin hemen başında iki kez isyan teşebbüsünde bulunmuş olmaları devletin ve ocağın tarihinde mühim bir yere sahiptir. Fatih Sultan Mehmed döneminde kaynakların belirttiğine göre iki yeniçeri isyanı meydana gelmiştir. İlki II. Murad’ın saltanattan çekilip yerini oğlu Mehmed’e bırakmış olduğu birinci saltanat

döneminin sonlarında, diğeri de II. Murad’ın ölümünden sonra yeniden tahta oturan Mehmed’in saltanatının ilk yılında Karaman seferi dönüşü meydana gelen yeniçeri kıyamıdır. Çalışmamızda her iki isyanı iki ayrı bölüm halinde ele alıp dönemin kaynakları çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız.

İlk Yeniçeri İsyanı

Yeniçeri isyanını ele almadan önce, meydana gelen olaylar için tarihi sürece bakmak yerinde olacaktır. II. Murad çok sevdiği oğlu Alâeddin Çelebi’nin hayatını kaybetmesi üzerine ruhi bunalıma girip Osmanlı tarihinde başka bir benzerini görmediğimiz tavırla saltanatı Ağustos 1444’te Mihaliç Ovası’nda tahtın tek varisi oğlu Mehmed’e devretmiş ve Manisa’ya giderek inzivaya çekilmiştir. İnzivaya çekilirken

* Kaynak : Bu makale, Y. Avcı, U. Karabulut ve S. Karabulut editörlüğünde hazırlanan “Osmanlı Payitahtında Siyasi Muhalefet ve Protesto Kültürü” adlı eser içerisinde yer almıştır.

** Doç. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

rakipleriyle özellikle de Macarlar ve Karamanlılarla barış anlaşmaları imzalayarak devletin sınırlarını kendince güvenceye almıştır.¹

II. Murad'ın 11 yaşındaki genç oğluna feragatla tahtı bırakmış olması devlet merkezi Edirne'de iki gurubun güç kavgasına yol açmıştır. Buna ilaveten genç yaşta bir Padişahın iş başında olması doğu ve batı sınırlarında hareketliliğe sebep olmuş, Macarların başını çektiği Osmanlılara karşı yeni bir ittifak devreye girmiş, II. Murad'ın iktidarı devrederken yapmış olduğu anlaşmalar da bir anda devre dışı kalmıştır. Bu hal devletin içerisindeki güç kavgası ile birleşip aynı zamanda mücadeleyi de etkileyerek içinden çıkılması zor bir endişeye yol açmıştır.

Edirne'de oluşan iktidar dengesinde taraflardan ilki, genç Padişahın yanında yer alan II. Mehmed'le Manisa'dan gelen Lalası Nişancı İbrahim Paşa, Zağanos Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Şehabeddin Paşa gibi kul kökenli Paşalar, diğer tarafta ise, II. Murad'ın devlet idaresini havale ederek gittiği ulema kökenli vezir-i azam Çandarlı Halil Paşa ve ona bağlı Anadolu Beylerbeyi Özgüroğlu İsa Bey, vezir İshak Paşa'dır. Bu iki gurubun içerisinde Çandarlı Halil vezir-i azam, Şehabeddin Paşa da birinci vezir olmuştur. Bu noktada Çandarlı Halil sadece bir vezir-i azam olmayıp kuruluştan itibaren devletin kurumlarının tesisinde önemli görevler üstlenmiş aynı zamanda alim, kadı, kazasker, vezir ve vezir-i azam olarak vazife alan bir ailenin mensubudur. Diğer bir ifadeyle Osmanlı hanedanı ile birlikte devletin kurucuları arasında yer almış önemli bir ailenin ferdidir. Bu durum Çandarlı ailesinin zamanla devlette güç temerküzünün merkezinde yer almasına yol açmıştır. Diğer taraftan Orhan Gazi dönemi ve sonrasında fetihlerle devşirilen gençlerle, askeriye ve devlet yönetiminde istihdam

edilmeye başlanan "kul" kökenli Paşalar artık mühim bir güç haline gelmeye başlamışlardır. II. Murad'ın oğlu Mehmed adına tahttan feragat edip Manisa'ya çekilmiş olması bu iki unsurun Edirne'de iktidar kavgasına sahne olmuştur.

Edirne'de bu kavga yaşanırken Macar Kralı'nın II. Murad'la yapmış olduğu anlaşmayı bozup, Papa'nın da desteğini alarak müttefik ordularının başında Varna'ya doğru ilerlemeye başlaması Osmanlı devlet adamları ve şehir ahali arasında büyük bir endişeye yol açtı. Şehre yaklaştığı rivayet olunan haçlı ordularından kurtulmak için halk Anadolu'ya kaçmaya başlamış, tam da bu esnada Edirne'de Hurûfî kıyamı baş göstermiş, bu ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştır.² Bu karışıklıklar esnasında üstüne üstlük Edirne'de büyük bir yangın çıkmış bütün bunlar Osmanlı payitahtında hayatı çekilmez kılmıştır.³ Bütün bunlar yaşanırken Çandarlı Halil Paşa yaklaşmakta olan Macarlar ve müttefiklerine karşı II. Murad'ı Manisa'dan davet etmiş, sabık hükümdar bu davete icabet ederek Edirne'ye gelmiş ancak şehre girmeyerek şehrin dışında karargâhında kalmıştır. Padişah II. Mehmed ve etrafındakilerin bu durumdan hoşnut olmadıkları açıktır. Onlar Macarlara karşı ordunun başında Mehmed'in gitmesini istemektedirler. Çünkü ordunun başında savaşa gidip alacağı bir galibiyet onun tahttaki yerini sağlamlaştırıcaktır. Fakat II. Murad buna müsaade etmeyip "Serdar-ı Ekrem" olarak düşmanın karşısına çıkıp Varna'da karşılaşmış olduğu müttefikleri ağır bir mağlubiyete uğratmıştır (10 Kasım 1444). Savaş ganimeti Padişah II. Mehmed adına kaydedilmiş, fetihnameler de genç Padişahın ismiyle yazılmıştır. II. Murad, Halil Paşa ve adamları tarafından saltanata geçmesi için yapılmış olan teklifi reddederek Manisa'ya geri dönmüştür⁴. Onun Manisa'ya dönmesinden sonra mücadele

yeniden hızlanmıştı. Çandarlı'nın ihtiyatlı siyasetine karşı Padişah'ın etrafındakiler ekserisi uclarda beylik etmiş gerçek askerler olarak fetih siyasetine taraftar bulunuyorlar ve Mehmed'i bu fikirlerle dolduruyorlardı. Yapılacak fütihat yeni Padişah'ın nüfuzunu yükseltecek, tahtta sağlam bir otorite ile yerleşmesini sağlayacaktı⁵.

II. Murad'ın Manisa'ya dönmesinden sonra ifade etmiş olduğumuz üzere Edirne'de taraflar arasındaki mücadele daha da şiddetlenmiştir. Genç Padişah Mehmed'in Hıristiyan devletlere ve Osmanlı tabiiyetine girmiş olan Karaman ve İsfendiyar beylerine sert davrandığı ayrıca İstanbul'u kuşatma teşebbüsü olduğu hususlarında Çandarlı tarafından babasına şikâyet edilerek bütün bunların Varna sonrası Rumeli'de yeni haçlı ittifakına sebep olacağı ifade edilmiştir⁶.

Çandarlı Halil'in II. Mehmed'i şikâyetleri arasında yer alan haçlı ittifakı endişeleri yersiz sayılmazdı. Varna zaferinden sonra dış tehdit bitmiş değildi. Macarlar Tuna üzerinden harekete geçmiş, onlarla işbirliği yapan Eflak Beyi Yergöğü'yü ele geçirmişti, Osmanlı tahtında hak iddia eden Davud Çelebi ise Dobruca'ya Macarlar tarafından çıkarılmış ancak bir şey yapamamıştı⁷. Çandarlı Halil ve etrafındakilerin bu olaylar olurken bütün amacı sabık Padişahı tekrar saltanata getirmektir. Edirne ve etrafında cereyan eden olaylar da endişeye sebep oluyor, II. Murad'ın yeniden tahta geçmesi fikrini güçlendiriyordu. Bütün bunlar yaşanırken 1446 senesinde Edirne'de büyük bir yeniçeri isyanı çıkmış ve bu isyan olayların akışını tamamen değiştirmiştir.

İlk İsyan Hakkında Bilgi Veren Dönemin Kaynakları

İsyan ve neticesi hakkında dönemin kaynaklarında malumat bulunmaktadır. Zaifi'nin

Gazâvât'ın da, Giese neşri Tevârih-i Âli-Osmân'da, Chalkokondylas'ta, Oruç Beğ Tarihi'nde, Sırp Yeniçeri'nin Kroniği'nde, Neşri'de, İdris-i Bitlisi'de ve sonraki dönem kaynaklarından Hoca Saadeddin Efendi'nin eserlerinde kıymetli bilgiler vardır. Halil İnalıcık'ın ilgili ana kaynakları vukufiyetle inceleyerek isyan olayı hakkında kaleme almış olduğu *Fatih Devri Üzerine Tedkikler* adında bir çalışması bulunmaktadır. İnalıcık'ın araştırmasını yapmış olduğu yıllarda bilinmeyen döneme ait oldukça önemli bir kaynak olan Zaifi'nin, Gazâvât-ı Sultan Murad Han adlı eseri çalışmamızda ayrıca kullanılacaktır. Şimdi sırasıyla dönemin kaynaklarından yeniçeriler, isyan ve saltanat değişikliğine bakmamız gerekmektedir.

1- İsyân hadisesi ile alakalı en ayrıntılı bilgi II. Murad'ın gazalarını anlatan bir eser kaleme alan Zaifi tarafından verilmiştir. Zaifi, II. Murad'ın tahta geçiş şartlarını ve isyanı genişçe nakleden ayrıca II. Murad dönemini bizzat yaşamış bir müellif olması bakımından oldukça önemlidir. Zaifi söze yeniçerilerin isyanını anlatarak başlar;

*“Dahı kapu kullar piyâde
Kamusu meşgul oldılar fesâda
Gelüben Şah'un oğln beglenmezler
Veya hod varıp evde eglemezler”.*

Zaifi devamında Halil Paşa'yı devreye sokarak tehlikeyi gördüğünü işaret edip;

*“Çü Paşa gördi begligün nizâmı
Bozulmaklığa yüz dutar tamâmı”*

dedikten sonra dört yandaki kafirlerin ili vurmağa hazır olduğunu Halil'in gördüğünü zikreder. Bunun üzerine Halil Paşa'nın Murad'a eğer hemen gelmezse işin ziyana varacağını belirten bir mektup yazıp ulağa vererek II.

Murad'a gönderdiğini söyler. Mektubu alan Murad işlerin kötüye gittiğini anlar, Zaifî'ye göre zaten rüyasında Peygamberi görmüş olan Şah'a Peygamber tarafından Rumeli'ne geçmesi söylenmiştir. O da bütün bunların üzerine Edirne'ye gelir ve kullarının perişan halini görür. Meclisi toplayan Murad'ın bütün beyleri oraya gelmiş, yanına da oğlunu alıp oturtmuş ve oğluna olayları değerlendirip etraflıca nasihatlerde bulunmuştur. Tahta yerine kendisini geçirirken gayesinin oğlunun Şahlığını görmek olduğunu söyleyen Murad devamında kendisinin Sultanlığı başaramadığını;

*“Veli gördüm ki azmışdur bu kapu
Gelüben az gişi eyler sana tapu”*

diyerek beceriksizliğini ve kulların birbirine düştüğünü yüzüne vurarak onu sorumlu tutmuştur. Murad ayrıca kendisinin hükümdarlığının ilk yıllarında gençliğinden istifade etmek isteyenlerin Düzme Mustafa'yı salarak Rumeli'ni karıştırdıklarını kendisinin de bu olayları bastırıp hâkim olduğunu anlattıktan sonra ortamın tekrar o hale döndüğünü oysa tahtı büyük ümitlerle kendisine terk ettiğini ancak onun olayları kontrol edemeyip ehli imanı paymâl etmek üzere olduğunu söylemiştir. Herhalde bununla yukarıda bahsetmiş olduğumuz Macarların Davud Çelebi'yi Dobruca'ya salmaları veya aşağıda bahsedeceğimiz Bizanslıların elinde bulunan taht müddeisi Orhan Çelebi'yi hatırlatmak istemiş olmalıdır. Zaifî, Murad'ın oğluna Arnavud, Mora ve Dırağaç kâfirlerinin haraç vermekten yüz çevirip devlete karşı gelmeye başladıklarını hatırlatıp milletlerarası istikrarsızlığa sebebiyet verdiğini de söyleyerek oğlunun yerine niye geçtiğinin izahını yapmıştır. Sözlerinin sonunda Murad oğluna tatlı sözle devam ederek nasihatını teselli ile tamamlar;

*“Velikin maslahat oldur varasın
Birez vakt Sarhan ilinde turasın,
Kaçanıza girü beglik senindür
Anı sanma ki gayrı kimsenindür”*.

Bundan sonra Murad'ın oğlu Mehmed'i konuşturan Zaifî söze Mehmed'in babasına hürmeti ile başlar ve oğulun serzenişini nakleder. Mehmed babasına, madem bu kadar olumsuzluk vardı niye bana söylemedin dediğini şu cümlelerle nakleder;

*“Neyidi bunca teklifât u mani
K'ideydün meşveret ben kula yani”*.

Sonrasında Mehmed'in gittiğini Murad'ın da tahta yeniden geçip, ortalığa çeki düzen verip, kâfirlerin de bundan çok huzursuz olduğunu zikreder. Aynı zamanda Murad çerinin kaydının tez görülmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi emrini de vermiştir⁸.

2- Oruç Bey eserinde olayları anlatırken; Yeniçeri'nin başkaldırıp Buçuktepe'ye çıktığını, halka da velvele düştüğünü, vezir Hadım Şehabeddin Paşa'nın isyancılar tarafından canına kastedildiğini onun da kaçıp Sultan Mehmed'e sığındığını anlattıktan sonra, *“yeniçeri karcaşup âlem karış murış olup kim hal böyle oldı”* demektedir. Vezirlerden Halil Paşa, Saruca Paşa, İshak Paşa, Rumeli Beylerbeyi, Karaca Bey ve Anadolu Beylerbeyi Özgüroğlu Mehmed Bey'in ittifak edip II. Murad'ı tahta geçirip oğlu Sultan Mehmed'i de geri göndermeye karar verdiklerini nakleder. Bu karar üzerine gizlice Murad'ı Edirne'ye getirmişlerdir. Oruç Bey'e göre Sultan Mehmed; *Bu haberi duyup işidüb nesne dimeyüb dınmamış akıbet naçar olup* babasını tahta davet etmiştir. Neticede Mehmed tahttan inip Manisa'ya gitmiş, Murad da Edirne'de tahta geçmiştir⁹.

3- Anonim Tevârih'de; *“Edrene şehri oda*

yandı helâk oldu, hicretün 850 yılında yeniçeri başkaldırdı” denilerek isyanla yangının peş peşe ortaya çıktığı nakledilir¹⁰. Anonim’e göre Yeniçeri Buçuk Tepesi’ne çıkıp halka da velvele düşmüştür. II. Mehmed’in adamlarından ve Halil Paşa’nın rakibi olan vezir Şehabeddin Paşa’yı öldürmek istemişler o da kaçıp Padişah’ın sarayına sığınarak hayatını kurtarmıştır. Sonunda yeniçerilerin *buçugar* ulufeleri artırılmış ve sakinleştirilmiştir. Bu olayın sonunda da Halil Paşa ve adamları ittifak edip Murad’ı geri tahta geçirmişler, Sultan Mehmed’i de Manisa sarayına göndermişlerdir¹¹.

4- Novoberdeli Yeniçeri’nin hatıratında hadisenin safahatı hakkında malumat mevcuttur. O, isyanı Sultanın sarayında her kapıkuluna üç ayda bir verilen ulufenin altı ay ödenmemesine bağlar. Yeniçerilerin isyanı üzerine Padişahın taraftarı Paşa ve Beyler Edirne’den kaçmış evleri yağmalanmıştır. Şehre ise bir zarar vermemişlerdir. Sonra Sultanın yanına gelmişler, Sultan da onlara; “Benim sevgili koçlarım, ne oldu bakayım, hangi sebepten ötürü böyle galeyana geldiniz” demiş, yeniçeriler de II. Mehmed’e; “saadetlü efendim, senin divanın bize, daha önce senin ecdadın zamanında asla maruz kalmadığımız şeyleri yaptılar ve bu yüzden bilesin ki biz baban sağ olduğu müddetçe seni hükümdar olarak istemiyoruz” demişlerdir. Mehmed de babasını aratacağını ve bütün ulufelerini ödeyeceğini vaat etmiş, ulufelerine günde bir mangır zam yapmıştır. Böylece ayaklanma yatıştırılmıştır. Ancak sonrasında II. Murad’a, *sen orada kaldığın müddetçe yeniçeriler hiç kimseye itaat etmek istemiyor* denilerek hemen gelmesi için haber gönderilmiştir. Murad bu ayaklanmayı duyunca geri dönmüş, yeniçeriler de efendilerini büyük bir sevinçle karşılamışlardır. Genç Padişah ve adamları gelip Murad’dan aflarını rica

etmişlerdir. Sultan Murad da onları bağışlamıştır.¹²

Yeniçeri’nin hatıratında isyanın sebebi olarak nakledilen üç ayda bir verilen ulufenin altı ay verilmemesi noktasında Halil İnalıcık dönemin mali tablosuna işaret ederek kalkışmanın bu sebeple de çıkmış olabileceğini söylemektedir. İnalıcık özellikle kesilen mangırların ayarının düşüklüğüne dikkat çekmekte ve Anonim Gazâvâtname’deki isyan olayından bağımsız bir anekdotu hatırlatmaktadır. Şahin Paşa, Sultan Murad’a bir görevliyle mali durumun sıkıntısı ile alakalı şöyle haber göndermiştir; “*Hazineden ve mal erzaktan bir habbimiz kalmadı. Zira bu halk eloğludur, boş yere kişiyi dinleyüb maslahat etmezler. Bunlara hazine paralayım, öyle olcık hala hazineye müzayakamız var idüğünü işte gözünle gördüğün gibi i’lam edesin deyüb Muhtesiboğlu’nu Padişah hazretlerine gönderdi*”¹³. Paragrafın başında ifade edildiği gibi Yeniçeri de hatıratında kapıkullarının maddi sıkıntı için ayaklandıklarını söylemektedir. Ancak ulûfelerine zam yapılmasına rağmen onlar genç Padişaha; “*biz baban sağ olduğu müddetçe seni hükümdar olarak istemiyoruz*” demişlerdir. Onların bu ifadeleri isyanın sadece ulûfelerini alamamaları olmadığını da göstermektedir. Nitekim devamındaki anlatımda; “*II. Murad’a haber gönderilerek sen orada kaldığın müddetçe yeniçeriler hiç kimseye itaat etmek istemiyor hemen gel...*” şeklinde haber yollanması da gayet manidardır. Aşağıda ayrıca değinileceği üzere ulûfelerin ödenmemesi isyanın zahirdeki sebebi gibi gözükmektedir. Ayrıca burada haberi yollayanların diğer kaynaklarda belirtilen Çandarlı ile ittifak edenler midir? sorusuna evet demek mümkün gözükmektedir.

5- Fatih devrinin kaynaklarından olup

olaylarla hem devir olan Tursun Bey eserinde herhangi bir isyandan bahsetmez. Ona göre Murad saltanatı oğluna bıraktığına pişman olarak taht değişikliğini Varna Savaşı'ndan evvel gerçekleştirmiştir¹⁴.

6- Döneme ait diğer bir kaynak olan Rûhî Çelebi eserinde yeniçeri kıyamından bahsetmeyip genç Padişah Mehmed'in Paşalarıyla meşveret ederek babasını tahta davet etmeyi kararlaştırmış ve babasını Edirne'ye davet etmiştir. Oturup meşveret etmiş olduğu Paşalar ilginçtir, diğer kaynakların tam tersine Çandarlı Halil, Zağanos ve Şehabeddin Paşalardır. Rûhî'ye göre Murad Edirne'ye gelip Saruca Paşa'nın evinde konaklamıştır. Bu kez Paşalar Mehmed'e gidip Murad'ın tahta gelmesi için babasına gitmesini söylerler. Bunu genç Padişah'a ifade eden Paşalar bu kez Şehabeddin ve Zağanos'un rakibi Halil Paşa, İshak Paşa ve diğer Beylerdir. Nihayetinde Mehmed babasını saltanata davet eder, Murad biraz naz etmiş sonrasında ise tahta oturup adaletle hükmetmeye başlamıştır¹⁵. Mehmed ise Manisa'ya dönmüştür. İlginç olan ise anlatımın sonunda Zağanos Paşa azlolunup Balıkesir'e teka'üd ile gönderilmiştir. Oysaki metnin başında Zağanos Paşa, Halil ve Şehabeddin Paşalarla ortak meşveret edenler arasındadır. Şehabeddin Paşa'dan ise Mehmed'in ikinci saltanatına kadar bahis yoktur.

7- Dönemin olayları için önemli bir kaynak olan Neşrî'de de mühim malumat vardır. Neşrî eserinde yeniçeri isyanı hakkında bir bilgi vermez. Ancak taht değişikliği hakkında devrin ana kaynaklarında açıkça belirtilmeyen anlatım mevcuttur. Neşrî'ye göre Murad Varna Savaşı'na ordunun başında katılmış, zaferden hemen sonra da Edirne'ye gelip tahta oturmuştur. Bu olayın öncesinde Halil Paşa, İshak, İsa ve sair Beyler ittifak edip Sultan Mehmed'e; "*Atanı tahta teklif eyle. Ol hod geçip oturmaz. Riâyet edip yerine*

gelesin" demişlerdir. Mehmed de onların bu tekliflerini yerine getirip Divan'a gelerek babasını tahta davet etmiş, Murad da vezirlerine dönüp siz ne dersiniz deyince, Halil Paşa da; "*Sultanım buyurun Hünkârımızın hatırcığı hoş olsun*" demiş, Sultan Murad da bu söz üzerine "*'izzü nazla tahta geçip*" oturmuş, oğlu Mehmed'in de "*mesâlihinin görülüp Manisa'ya gönderilmesini*" istemiştir. Neşrî bundan sonra olayların akışının altında yatan esas sebebi; "*Sultan Mehmed dahi Halil Paşa'nın bu hiylesine vâkıf olup, eyitti: Eğer Allahü Te'ala bana devlet verirse ben dahi sana edem deyip gönülden kin bağladı*" cümleleriyle nakleder. Bu cümleler diğer kaynaklarda zikredilen malumatla mukayese edildiğinde yeniçeri isyanının arkasındaki ittifak ve güç de anlaşılabilir olmaktadır¹⁶.

8- Neşrî'nin vermiş olduğu malumata benzer bilgileri devrin müelliflerinden İdris-i Bitlisî eserinde zikretmiştir. Ona göre Murad tahtı oğlu Mehmed'e terk etmiş Halil Paşa'yı da oğluna yardımcı olması için vezarete bırakmıştır. Eski gücünü kaybeden Halil, Murad'ın yeniden saltana geçmesi için doğru ve yanlış bilgiler ekleyip Sultan Murad'ı tahrik etmiştir. Sonunda isteğini gerçekleştirmeye vesile olacak olan olay ayağına gelmiş, Macar Kral'ı gözünü Osmanlı mülküne çevirmiştir. Bitlisî'ye göre durumu genç Padişah Mehmed babasına arz etmiş, fırsat kollayan Halil Paşa da bu hadiseye bin türlü renk katıp yüzlerce efsane ve hile ile Sultan Murad'ın sohbetinde ortaya atmıştır. Halil Paşa nihayet Murad'ı ordunun başında sefere çıkmaya ikna etmiş ve Murad da serdar olarak Varna Savaşı'na katılıp, zaferden sonra Edirne'ye dönüp, oğlunun yanında misafir kalmıştır. Bu esnada Halil Paşa bazı devlet erkânının ittifakıyla Murad'a tekrar saltanata geçmesi ricasında bulunmuştur. Halil Paşa'nın

bu hilekâr tavırları genç Padişahın ona karşı kin beslemesine sebep olmuştur. Babasının irtihalinden sonra iş başına geçen Mehmed başlangıçta işlerin aksamaması için Halil Paşa'yı vezarette bırakmış ancak İstanbul'un fethinden sonra bu kinin de etkisiyle onu öldürtmüştür. Bitlisî eserinde Neşrî'de de olduğu gibi Yeniçeri isyanından bahsetmeyip sadece Halil Paşa'nın oyunlarıyla saltanat değişikliğindeki tesirinden bahsetmektedir.¹⁷ Hem Neşrî hem de Bitlisî'nin Halil Paşa merkezli nakillerinden hareketle yukarıda da ifade olunduğu gibi Yeniçeri isyanının sebebi Murad'ı işbaşına getirebilmek için Halil Paşa ve ekibinin bir tertibi olduğu kanaati güçlenmektedir.

9- II. Murad dönemi hakkında kıymetli bilgiler veren kaynak Dukas'tır. Ancak isyan hakkında susmaktadır. Murad'ın, tahtı oğluna bırakıp Manisa'ya gittiğini ancak Halil memleketin idaresine vakıf olduğundan genç hükümdarın hiçbir zaman başarılı olamayacağını anlamış ve Murad'ı Edirne sarayına davet etmiş ve Murad da Edirne'ye gelip alkışlarla Hükümdar olmuştur¹⁸. Dukas, eserinde Halil Paşa'nın saltanat değişikliğindeki rolünü açıkça vurgulamaktadır.

10- İsyarla alakalı diğer bir kaynağımız Chalkokondylas'tır. Ona göre Murad Varna Savaşı'ndan sonra saltanatı oğlu Mehmed'e emanet ederek Bursa'ya gitmiş, sonradan pişman olarak iktidarı sükûnetle devralmak için yollar aramaya koyulmuştur. Yeniden Hükümdar olabilmek için kendisine her zaman sadık olan Halil'le birlikte çalışmaya başlamıştır. Halil genç Sultan'ı ava çıkmaya ikna edip babası Murad'a gizlice haber yollayarak kararlaştırdıkları gün şehre gelmesini bildirir. Murad da oğlunun avda bulunduğu sırada gelerek hükümdarlık tahtına oturur. Mehmed, babası yeniden hükümdar olunca yapabileceği bir şey olmadığı için ona

biat etmiştir. Chalkokondylas'a göre Mehmed bunların Halil tarafından planlandığını öğrenmiş ve haklı olarak ona çok kızmıştır. Ancak babası çok güçlü olduğu için kızgınlığını ona belli etmemiştir¹⁹. Chalkokondylas herhangi bir yeniçeri isyanından bahsetmez. Diğer kaynaklardan farklı olarak Halil, Mehmed'i ava çıkararak Murad'ı tahta geçirmiştir. Diğer kaynaklarda av hikâyesi Murad'ın Edirne'ye gelip ava çıktığı şeklinde anlatılır. İnalçık, Chalkokondylas'ta verilen av sahnesini Mehmed'in etrafındakilerin Murad'a suikast yapabileceği endişesiyle Halil Paşa tarafından tertip edildiğini ifade etmektedir²⁰. Ayrıca Chalkokondylas saltanat değişikliğinin Varna Savaşı'ndan sonra olduğunu söyleyerek diğer kaynaklardan ayrılır.

Devre ait kaynakların vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sultan Murad'ın tahttan feragat edip ayrılmasından sonra yeni Sultan'ın etrafındaki Paşalarla Murad'ın Edirne'de işlerin kontrolü için bıraktığı vezir-i azam Halil Paşa'nın başı çektiği Paşa ve Beyler iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Bu kavgada Halil Paşa, Murad'ı tekrar tahta getirmek için önemli hamleler yapmıştır. Bu hamleler içerisinde en mühimi şüphesiz kaynakların delaletiyle yeniçerilerin mali sıkıntılarının da kullanılarak isyana girişmiş olmalarıdır. İsyana yine Halil Paşa'nın araya girmesi ile bastırılarak yeniçerilerin ulufeleri arttırılmış ancak buna rağmen Edirne'de taht el değiştirmiştir. Dönemin müelliflerinden bir kısmı saltanat değişikliği ile alakalı bilgi verirken ilginç bir şekilde yeniçeri isyanı hakkında sükût etmektedirler. Böylesine önemli bir hadisenin zikredilmemiş olması dikkat çekmektedir. Bütün bu cereyan eden vakıa genç Padişahın zihninde ayrıca yer edecektir. İlgili olaylar aşağıda da ele alınacağı üzere ilerleyen yıllarda yeni gelişmelerin

temelinin atılmış olması bakımından da oldukça önemli bir yere sahiptir.

II. Murad'ın tahtı oğluna bırakıp Manisa'ya çekilmesi sonrası Edirne'de taraflar arasında meydana gelen iktidar kavgasında Murad'ın hayatta olması kul sistemi bakımından Halil Paşa'nın elini güçlendirmiş midir? Sorusunu akla getirmektedir. Yeniçeriler Osmanlı nizamında devşirilmiş köle hükmünde olup Padişah'ın kulları idiler. Sultanın has kulları olan yeniçeriler, efendilerinin ölümüyle kölelik bağları yeni efendilerine geçirdi. Yeni efendilerinin işbaşına geçmesi esnasında oluşan boşlukta kulluk bağları münhal hale gelen diğer bir ifadeyle yeni Padişah tahta çıkıncaya dek hukuken olmasa da uygulamada efendisiz kalan yeniçeriler İstanbul'da başına buyruk hareket eder özellikle de Gayrimüslim mahalle ve esnafı yağmalarla buna son vermek için de kendilerine bahşiş verilerek durdurulurlardı.²¹ Yeni Sultan tahta oturunca da efendileriyle kulluk bağları yeniden sağlanırdı. II. Murad'ın hayatta olması ve tekrar tahta geçmesinde ilgili kulluk bağının bir payı var mıdır? Bu hususta hüküm verebilecek kadar kanaat sahibi olmasak da yukarıda da değinildiği üzere dönemin olaylarına ait bilgi veren ve kendisi de bir kul olan Novoberde'li Yeniçeri'nin Hatıratı'nda ilginç atıflar bulunmaktadır; yeniçeriler genç Padişah'a; *"bilesin ki biz baban sağ olduğu müddetçe seni hükümdar olarak istemiyoruz"* demişlerdir. Metindeki bu ibare ve hususiyle de *baban sağ olduğu müddetçe* cümlesi oldukça dikkat çekicidir. Devamında Mehmed de babasını aratacağını ve bütün ulûfelerini ödeyeceğini vaat etmiş, ulûfelerine günde bir mangır zam yapmış böylece ayaklanma yatıştırılmıştır. Ancak sonrasında II. Murad'a, *sen orada kaldığın müddetçe yeniçeriler hiç kimseye itaat etmek istemiyor* denilerek Murad

davet edilmiş o da bu ayaklanmayı duyunca geri dönmüş, yeniçeriler de efendilerini büyük bir sevinçle karşılamışlardır²².

Devre ait diğer bir kaynağımız II. Murad'ın gazalarını anlatan Zaifi'de de bu hususla ilgili bir ima vardır. Zaifi, yeniçerilerin genç Padişahı kabul etmemeleri ile alakalı;

"Dahi kapu kullar piyâde

Kamusı meşgul oldılar fesâda

Gelüben Şah'un oğlın beglenmezler

Veya hod varıp evde eğlemezler"

demektedir²³. *Kapu kullar piyâde, Şah'un oğlın beglenmezler* cümleleri kul taifesinden olan yeniçerilerin, hayatta olan ve Zaifi'nin Şah olarak vasıflandırdığı II. Murad'ın acaba eski efendi olarak talep edilmesi midir? Veya bu teamülün Halil Paşa tarafından değerlendirilmiş olması mıdır? İki kaynakta da nakledilmiş olan malumat kulluk nizamı ile alakalı izah etmeye çalıştığımız husus üzerinde şüphelerimizi canlı tutmakta ve Çandarlı Halil'in II. Murad'ı tahta davetinde kullanışlı bir malzeme olarak karşımızda durmaktadır.

Yeniçerilerin İkinci İsyanı

II. Murad'ın 1451 senesinde ölümü üzerine oğlu Mehmed ikinci kez Osmanlı tahtına oturdu. İşbaşına geçen Mehmed babasının vezirleri ve beylerinin birçoğunu tasfiye edip yerlerine kendi adamlarını tayin etti. Çandarlı Halil'i vezir-i azam'lıkta bırakmış, Hadım Şehabeddin Paşa'yı da ikinci vezirliğe getirmiştir. Uzun yıllar devlet idaresinde yer alan ve yeniçeriler üzerinde nüfuzu bulunan Halil Paşa'yı değiştirmeyi düşünmemiştir. Hatta Dukas'a göre, Mehmed'in tahta oturduğu esnasında Halil Paşa ve İshak Paşa karşı tarafta, Padişah'ın kendi vezirleri Şahin ve İbrahim Paşalar da Mehmed'e yakın durmuşlardır.

Mehmed bunun sebebini kendi adamı Hadım Şahin Paşa'ya sormuş ve Halil Paşa'nın eski yerini tekrar almasını söylemiştir, yani vezir-i azam yapmıştır. Aslında Dukas hadiseyi veriş tarzıyla Halil Paşa ve adamlarının ilk saltanat değişikliğindeki dehaletini hatırlatmaktadır. Ancak Sultan, Halil Paşa'nın adamlarından İsa Bey ve İshak Paşa'yı azletmiştir. Zağanos Paşa ise Divan'a girmiştir²⁴.

Yeni Padişah ilk sorun olarak Karamanoğlu meselesini karşısında buldu. Karamanoğlu İbrahim Bey üzerine yürüyen II. Mehmed, Taşili'ne çekilen Karamanoğlu askerini karşısında bulamadı. Bizans tehdidi sebebiyle fazla ileriye de gitmeyen Padişah bir anlaşma yaparak bir an önce Edirne'ye dönmek üzere yola çıktı. Dönüş yolu üzerinde yeniçeriler Padişah'ın yolunu keserek onun ilk seferi olması hasebiyle kendilerine ihsan istediler. Yukarıda anlatıldığı gibi ilk saltanatı esnasında Sultan'a isyan edip onu tahtı terke mecbur eden yeniçeriler bu kez de onun karşısına daha önce hiç görülmemiş bir taleple çıktılar ve ulûfe istediler.

Bir kalkışma ve isyan diyebileceğimiz bu olay hakkında dönemin kaynaklarında zengin malumat bulunmaktadır.

İkinci İsyân Hakkında Bilgi Veren Dönemin Kaynakları

1- Rûhî Çelebi, Karaman seferi sonrası Bursa'ya gelindiğinde yeniçerilerin Padişah'tan in'am talep edip ona karşı durduklarını söylemektedir. Padişah kızmasına ve hatta Turhan Bey ve Hadım Şehabeddin Paşa'nın *mecmu'ısın kırmak gerek* demelerine rağmen gazabını yatıştırıp yeniçerilere *on kise akçe ihsân* etmiş, Yeniçeri Ağası olan Kurtçu Doğan'ı da azledip yerine Ağaltığı Mustafa Bey'e vermiştir. Ayrıca bu kalkışmayı yapanlar da cezalandırılır

devlet ve nusretle Edirne'ye gelinmiştir²⁵.

2- Neşrî de Rûhî Çelebi gibi eserinde benzer bilgileri nakletmektedir²⁶.

3- Tursun Bey'e göre yeniçeriler Padişah'ın yolu üzerinde iki taraflı müsella saf tutup O geldiği zaman "*Padişahımızun ilk seferidür kullara ihsan gerek*" demişler, bu hal Padişah'ın hoşuna gitmemiş ancak yol üzerinde bir şey yapmamıştır. *Saadetle nüzûl* olunca Divan toplantısında yaya başlarını getirtip; "*Bu edepsüzlük siziün kusûr-ı aklınızdanur diyüb çomağ urdı ve azlidüb kapudan sürdi*" diyerek olayları zikreder. Tursun Bey'e göre bu hadisede Padişah'ın sert tavrı saltanatının sonuna kadar tesirli olmuş ve yeniçeriler bir daha, "*tarika-i edebden hâric kadem basmamışlardır*"²⁷.

4- Chalkokondylas, herhangi bir kalkışma veya ihsan talebinden hiç bahsetmeden Mehmed'in Karaman seferi dönüşü Gelibolu'da sefere katılmayan yeniçerilerin sayısını istediğini, Yeniçeri Ağası'na kızarak kırbaçlatıp görevinden azlettiği bilgisini vermektedir. Chalkokondylas ilgili satırların devamında, Mehmed'in, babasının sayıları yedi bini bulan Şahinci Bölüğü'nü lağvederek onları sefere katılmaları için orduya dâhil ettiğini söylemektedir. Chalkokondylas'ın vermiş olduğu bilgidен hareketle II. Mehmed, yeniçerilerin bu hareketi karşısında otoritesini göstermiş ve babasından kalan ve kendi aleyhine her an tehlikeye sebep olabilecek bu yapıyı dağıtmıştır. Ancak yedi bin yeniçeri rakamını Halil İnalçık çok abartılı bulmakta ve bunun bir sıfırın fazla atılmasıyla yapılmış hata olduğunu söylemektedir. İnalçık bu görüşünde oldukça isabetlidir nitekim Chalkokondylas vermiş olduğu bu bilginin hemen altındaki satırda Mehmed'in, "*Övünmekten başka işleri olmayan insanlara bakacak kadar akılsız olmadığını bu*

nedenle de yüzden fazla köpek bakıcısı beş yüzden fazla şahinciye ihtiyacı olmadığını...” söylediğini ifade ederek Chalkokondylas rakamları kendisi bir nevi tashih etmektedir²⁸.

4- İdris Bitlisî, Padişahın Karaman seferi dönüşü yeniçerilerin Bursa yakınlarında Sultan’ın yolu üzerinde iki sıra halinde durduklarını ve Sultan’ın yüzüne iflas ve fakirlikten şikâyet edip ihsan talep ettiklerini söylemektedir. Padişah bu duruma hiddetlenmekle birlikte 30 kese gümüş dirhemi o cemaatin ihtiyacı olanlarına taksim edilmesini emretmiştir. Hilafet merkezine varılınca da yeniçeri ileri gelenleri huzura getirtilip *hükmi-yasak* verilmiştir. Her biri yüz çomak ve dayakla tedib edilerek azledilmiş yerlerine hizmetleri geçtiğinde kalkışmayacak edebli kullar tayin olunmuştur. Padişah kullarına hem merhamet hem de siyasetle heybetini göstermiştir. İdris Bitlisî’nin vermiş olduğu malumattan da anlaşılacağı üzere Padişah bu nazik duruma ustaca hamlede bulunmuş ve sorumluları cezalandırarak yerlerine tayinlerde bulunmuştur²⁹.

5- Behiştî Sinan Çelebi de, İdris Bitlisî’de verilen malumatın aynısını zikredip, Sultan’ın bu hareketi *sûret-i cebri isyan* olarak gördüğünü, yeniçerilere 30 kese akçe ihsan eylediğini ve bu işin elebaşlarını cezalandırıp, ağalarını da azledip yeni ağa tayin ettiğini ifade etmektedir. Hünkârın şöyle söylediğini yazarak ilgili bahsi bitirir; *“Bir tarikle cemisinün şöyle hakkından gelürem ki anlardan sonra gelenlere ibret ü nasihat olur dedi”*³⁰. Son cümlelerden Sultan’ın isyana iştirak edenleri cezalandırarak etrafına gözdağı verdiğini ve iktidarını da bu vesileyle güçlendirdiği anlamaktayız.

6- Fatih Sultan Mehmed’in tarihçisi olarak vasıflandırılan Kritovulos, yeniçerilerle

alakalı herhangi bir kalkışmadan veya başka bir olumsuzluktan bahsetmez ancak İstanbul’un fethi öncesi hazırlıklar bahsine giriş bölümünde bir takım bilgiler verir. Sultan, masrafları devlet bütçesinden karşılanan askeri birlikleri denetlemiş ve yeniçeri adıyla bilinen, şahsının muhafızları olan piyadelerin kendisi ve devletin güvenliği bakımından ne kadar önemli olduğunu bildiğinden onların refahına büyük özen göstermiştir³¹. Kritovulos’da geçen bu kayıtlardan diğer kaynaklarda belirtilen isyan sebebiyle II. Mehmed’in yapmış olduğu müdahaleyi yani azil ve tayinleri öteden beri Padişah’ın zihninde olan İstanbul’un fethi düşüncesiyle yapılmış olduğuna hükmetmek mümkün gözükmektedir.

7-Sonraki dönem kaynaklarından İbn Kemal’de isyan hakkında dönemin kaynaklarıyla benzer bilgiler mevcuttur. İsyanın sebebiyle alakalı yeniçerilerin, *“Padişahımızın evvel seferidür şükrâne-i zafer kullarına sîm ü zer gerek didiler”* şeklinde bir kayıt vardır. İbn Kemal’e göre yeniçeriler, Mehmed’in ilk seferi olması sebebiyle ondan ihsan istemişlerdir. Nihayetinde Sultan bu işin elebaşlarını cezalandırmış ve onları azledip yerine yenilerini tayin etmiştir. İbn Kemal bu hususta; *“Giçileri asmakdan uluları basmak yegdür”* sözünün yerini bulduğunu ve bu işin tesirinin kalplerde yer edip nice yıl tesirinin zail olmadığını zikrederek bahsi bitirir³².

Kaynakların vermiş olduğu bilgilerden hareketle yeniçerilerin Sultan Mehmed’den ilk sefer olması hasebiyle ulûfe talebinde bulunmaları Osmanlı tarihinde ilk kez olmuştur. Mehmed bahşişi ödemiş ancak bu hadise ona iktidarı bakımından önemli bir imkân da sunmuştur. Daha önce ayaklanarak kendisini iktidardan eden yeniçerilerin bu hareketine karşı hislerini önce kontrol eden yeni Sultan

sonrasında onları ağır bir şekilde cezalandırmış, elebaşlarını ve Yeniçeri Ağası Kurtçu Doğan'ı azletmiştir. Kurtçu Doğan, taht değişikliği sonrası vazifesini devam ettiren Halil Paşa'nın mühim adamlarından birisiydi. İsyân sebebiyle yeni Padişah tarafından kaynakların tabiriyle, çomağ vurularak sopalananmış sonra da azledilmiştir. Yerine ise Mustafa Ağa Yeniçeri Ocağı'nın başına getirilmiştir. Taht değişikliği sonrası babasının vezirlerini Çandarlı hariç değiştiren Mehmed, isyân sebebiyle Halil Paşa'nın Yeniçeri Ocağı'ndaki etkisini de kırarak, Chalkokondylas'ın yukarıda vermiş olduğumuz satırlarından hareketle esaslı bir tasfiyeye girişmiştir. İdris Bitlisî'nin zikretmiş olduğu gibi, yeniçeri ileri gelenleri tedip edilerek azledilmiş, yerlerine hizmetleri geçtiğinde kalkışmayacak edepli kullar tayin olunmuştur. Mehmed, daha önce yaşananlardan ders çıkarmış gözükmektedir. İlk isyanları çalışmamızın birinci bölümünde genişçe ele alınan yeniçeriler bu son kalkışmalarında karşılaşmış oldukları tavırla Mehmed'in saltanatı boyunca nizamdan ayrılmamışlardır. Tursun Bey'in ifadesiyle bu olaydan sonra onlar *“tarika-i edebden hâric kadem basmamışlardır”*³³.

İsyân olayının bir başka cephesi de İstanbul'un fethi hazırlığının hemen öncesi meydana gelmiş olmasıdır. Yukarıda da değinildiği gibi Kritovulos'da İstanbul'un fethi öncesi hazırlık safhası ile alakalı bilgi verilirken; *“Sultan, masrafları devlet bütçesinden karşılanan askeri birlikleri denetlemiş ve yeniçeri adıyla bilinen kendi kişisel muhafızları olan piyadelerin kendi ve devletin güvenliği bakımından ne kadar önemli olduğunu bildiğinden onların refahına büyük özen göstermiştir”*³⁴ cümleleriyle askerlerin Padişah tarafından nasıl kontrole tabi tutulduğu

nakledilmektedir. Buradan hareketle isyanın neticesinde alınan tavır bir iktidar gösterisi olarak yorumlamakla birlikte Chalkokondylas'ta genişçe verilen Yeniçeri Ocağı'ndaki değişiklik ve tasfiyeleri İstanbul'un fethine giden yolda alınmış tedbirler olarak görmek de mümkündür.

Sonuç

İsyânlar sadece saltanat değişikliği ve bahşişle neticelenmiş bir hadise olarak kalmamıştır. Halil İnalçık, *“Çandarlı Halil'in iktidar değişikliği için yeniçerileri kullanması, maksadına ulaşmak için onları isyana tahriki bundan sonra Osmanlı tarihinde sık sık rastlayacağımız bir usûl haline gelecektir”* demektedir³⁵.

Fatih Sultan Mehmed'in vefatından hemen sonra Bâyezid-Cem arasındaki mücadelede ve Bâyezid hayattayken oğulları arasında cereyan eden olaylarda yeniçerilerin mühim roller oynadıklarını görmekteyiz. Benzer hadiseler Yavuz Sultan Selim'in Padişahlığı devrinde de meydana gelmiş, Yavuz olaylara çok sert müdahalede bulunmuştur. Bu örneklerden hareketle Fatih Sultan Mehmed devri isyanlarının sonraki dönem yeniçeri kalkışmaları için bir kalıp oluşturduğunu, iktidar mücadelesinde belirleyici bir güç haline geldiklerini ve bunun da bir usul haline dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu usul Osmanlılarda özellikle İstanbul ve hususiyile de saray merkezli iktidar mücadelesinde öne çıkmış güç ve nüfuz mücadelesinde belirleyici bir araç haline gelmiştir.

Yeniçerilerin isyanıyla iki bahşiş kanun haline gelmiştir. İlki cülûs bahşişidir. Osmanlı tarihinde ilk cülûs bahşişini Yıldırım Bâyezid'in verdiği düşünülür. Onun cülûs bahşişi vermesi de olağanüstü şartlarda olmuştur. Babasının Kosova sahrasında hayatını kaybetmesi üzerine

tahta geçen Bâyezid kardeşi Yakup'u öldürmüş, bu durum asker ve halk arasında teessüre yol açmıştır. Bu derin teessür sebebiyle bahşişin verilmiş olması muhtemeldir. Bu bahşiş (cülûs), Fatih ve II. Bâyezid dönemlerinde kanun haline gelmiştir. Cülûs bahşişinin yanında bir de sefer bahşişi bulunmaktadır. Bir Padişahın cülûsunu müteakip ilk seferine çıktığı zaman verilen

bahşişin adı, sefer bahşişidir. II. Mehmed'in Karaman seferi dönüşü yeniçerilerin isyanı sebebiyle verilen bahşişin bu hadiseden sonra gelenek haline gelip sefer bahşişi adını aldığı düşünülmektedir³⁶. İki bahşişin de kanun haline gelmesinde yukarıda ele almış olduğumuz isyanların tereddütsüz büyük etkisi bulunmaktadır.

Kaynakça

- Aksu, Hüsamettin, “Hurûfîlik”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, İstanbul 1998.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân-F. Giese Neşri, (haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992.
- Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul 2013.
- Bir Yeniçerinin Hatıratı, (haz. Kemal Beydilli), İstanbul 2003.
- Cengiz, Halil E.-Yücel, Yaşar, “Rûhî Tarihi”, Belgeler, Cilt XIV, Sayı 18, Ankara 1992.
- Dukas, Bizans Tarihi, (çev. V. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.
- Emecen, Feridun, Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600), İstanbul 2016.
- Erdem, Y. Hakan, Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909, İstanbul 2004.
- Gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehmed Hân, (nşr. Halil İnalçık-Mevlût Oğuz), Ankara 1989.
- Hoca Saadeddin Efendi, Tâcü’t-Tevârih II, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1992.
- İbn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osmân, (haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991.
- İnalçık, Halil, “Murad II”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 31, İstanbul 2006.

- İnalçık, Halil, Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1995.
- Kaymaz, Fatma, Behiştî Tarihi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2011.
- Kritovulos Tarihi (1451-1467), (çev. Ari Çokona), İstanbul 2012.
- Mehmed Neşrî, Kitâb-ı Cihannümâ II, (haz. M. A Köymen-F. R. Unat), Ankara 1957.
- Mollaoğlu, Ferhan Kırıldökme, LaonikosChalkokondyles’in Kroniğive Değerlendirilmesi (V.-VII. Bölümler), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara 2005.
- Oruç Beğ Tarihi, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008.
- Özcan, Abdülkadir, “Cülûs”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, İstanbul 1993.
- Sarı, Mehmet, Gelibolulu Zaiî Muhammed, Gazâvât-ı Sultan Murad Han, (basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- Tursun Bey, Târîh-i Ebu’lFeth, (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977.
- Yıldırım, M. İbrahim, İdris-i Bitlisî’nin Heşt Behişt’ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2010.

DİPNOTLAR

¹ Feridun Emecen, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600)**, İstanbul 2016, s. 120.

² Hüsamettin Aksu, "*Hurûfilik*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 18, İstanbul 1998, s. 411.

³ Emecen, s. 121, 122.

⁴ Halil İnalçık, "*Murad II*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 31, İstanbul 2006, s. 169.

⁵ Dönemin olayları ve ilgili mücadelenin vukufiyetle ele alındığı çalışma için bkz. Halil İnalçık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar**, Ankara 1995, s. 88.

⁶ İnalçık, Tetkikler, s. 87-89.

⁷ İnalçık, II. Murad, s. 169.

⁸ Mehmet Sarı, **Gelibolulu Zaiifi Muhammed, Gazâvât-ı Sultan Murad Han**, (basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 350-358.

⁹ **Oruç Beğ Tarihi**, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008, s. 69, 70.

¹⁰ Sonraki dönem kaynaklarından Hoca Saâdeddin Efendi isyanı anlatırken yangın olayını daha teferruatlı nakletmektedir. Ona göre Edirne'de büyük bir yangın çıkmış, bedesten, çevresi ile Tahtakale etrafı ve birçok pazarlar yanmıştır. İsyancılar Buçuk Tepesi'ne çıkarak halka korku salmış, bunun üzerine ulûfeleri yarım akça arttırılmakla bir bakıma sükûnet geri gelmiştir. Bu olay üzerinedir ki vezirler ile beylerden bazıları, Halil Paşa, İshak Paşa Beylerbeyi Uğurluoğlu gizlice anlaşarak Sultan Murad'ı davet etmişlerdir. Bu olayların geliştiği yıl sonu Sultan Murad Edirne'ye gelip tahta oturmuş, Mehmedhan'ı da Manisa'ya göndermiştir. Bkz. Hoca Saadeddin Efendi, **Tâcü't-Tevârih II**, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 229, 230.

¹¹ **Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân-F. Giese Neşri**, (haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 74.

¹² **Bir Yeniçerinin Hatıratı**, (haz. Kemal Beydilli), İstanbul 2003, s. 46, 47.

¹³ **Gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehmed Hân**, (nşr. Halil İnalçık-Mevlûd Oğuz), Ankara 1989, s. 51.

¹⁴ Tursun Bey, **Târîh-i Ebu'lfeth**, (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 34, 35.

¹⁵ Halil E. Cengiz-Yaşar Yücel, "*Rûhî Tarihi*", **Belgeler**, Cilt XIV, Sayı 18, Ankara 1992, s. 443.

¹⁶ Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihannümâ II**, (haz. M. A Köymen-F. R. Unat), Ankara 1957, s. 655, 657.

¹⁷ M. İbrahim Yıldırım, **İdris-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2010, s. 105-107.

¹⁸ Dukas, **Bizans Tarihi**, (çev. V. Mırmıroğlu), İstanbul 1956, s. 135.

¹⁹ Ferhan Kırıldökme Mollaoğlu, **Laonikos Chalkokondyles'in Kroniğive Değerlendirilmesi (V.-VII. Bölümler)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), Ankara 2005, s. 205, 206.

²⁰ İnalçık, Tetkikler, s. 92.

²¹ Y. Hakan Erdem, **Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909**, İstanbul 2004, s. 25, 26.

²² Bir Yeniçerinin Hatıratı, s. 46, 47.

²³ Zaiifi, s. 350.

²⁴ Dukas, s. 138; İnalçık, s. 111, 112.

²⁵ Rûhî Çelebi, s. 447.

²⁶ Neşrî, s. 687.

²⁷ Tursun Bey, s. 39.

²⁸ Chalkokondylas, s. 221, 222; Rakamlar hak. gnş. bilgi için bkz. İnalçık, Tetkikler, s. 118.

²⁹ İdris Bitlisî, s. 118.

³⁰ Fatma Kaytaç, **Behiştî Tarihi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 2011, s. 209, 210.

³¹ **Kritovulos Tarihi (1451-1467)**, (çev. Ari Çokona), İstanbul 2012, s. 54, 55.

³² İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osmân**, (haz. Şerafettin Turan), Ankara 1991, s. 20-22.

³³ Tursun Bey, s. 39.

³⁴ Kritovulos, s. 54,55.

³⁵ İnalçık, Tetkikler, s. 101.

³⁶ Abdülkadir Özcan, "*Cülûs*", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt 8, İstanbul 1993, s. 112; Kemal Beydilli, "*Yeniçeri*", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 454.

BİR DOĞU BİLİMCİNİN GÖZÜYLE İSTANBUL KÜTÜPHANELERİ*

Hakan ANAMERİÇ - Gülcan PALO**

GİRİŞ

Osmanlı Devleti XX. yüzyılın ilk dönemlerine kadar başta Ortadoğu olmak üzere dünya tarihine yön veren önemli bölgeleri hâkimiyeti altında tutmuştur. Ancak elinde bulundurduğu bu topraklardaki kültürel, arkeolojik, etnik, sosyolojik, antropolojik birikimin bilimsel açıdan farkına uzun süre varamamıştır. Bunun birçok siyasi ve ekonomik nedenleri bulunmaktadır. Söz konusu durumun aksine Batı toplumları, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren bu topraklardaki kültürel zenginliğe sahip olmak, sahip olamamasalar dahi onları bilimsel açıdan inceleyip gün ışığına çıkarmak için ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Girişimler, XIX. yüzyıl içinde oryantalizm adı altında sürdürülmeye başlanmıştır. Başta Alman, Prusyalı ve Avusturyalılar olmak üzere Fransız,

İngiliz, İtalyan, Belçikalı ve Rus doğu bilimciler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çeşitli bilimsel çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Çalışmalarında kullanmak veya bulgularını/varsayımlarını kanıtlamak/belgelemek için de birincil kaynaklara başvurmuşlardır. Sözü edilen kaynakların büyük bölümü Osmanlı Devleti'nin başkentleri olan Bursa, Edirne ve İstanbul'daki kütüphanelerde yer almaktadır. Uzun süredir hâkimiyet altında tutulan topraklardaki kütüphanelerden ve özel koleksiyonlardan çeşitli yollarla elde edilen yazma ve basma eserler de önemli kütüphanelerde toplanmış ve hizmete sunulmuştur.

XIX. yüzyıl siyasi-ekonomik ilişkiler de göz önüne alındığında Osmanlı topraklarının doğu bilimciler tarafından en çok ziyaret edildiği, araştırıldığı ve tanıtıldığı yüzyıl olmuştur. Bu

* KAYNAK Belleten Sayı: Ağustos 2015, Cilt 79 - Sayı 285 Sayfalar: 659-674

** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, anameric@ankara.edu.tr ve Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, germanoglu44@gmail.com

yüzyılın ilk dönemlerinde Fransız, Belçikalı ve İtalyan doğu bilimcilerin ziyaretleriyoğun iken yüzyılın sonlarına doğru Alman, Macar, Prusyalı ve Avusturyalı doğu bilimcilerin araştırmalarında artış görülmektedir (Kantar 2004: 5-19; Anameriç 2011: 557-562). Özellikle İstanbul'daki Topkapı Sarayı, Enderun, III. Ahmed, Ayasofya, Köprülü, Fatih, Laleli, Nur-u Osmaniye, Hamidiye, Ragıp Paşa, Atıf Efendi, Murad Molla gibi kütüphanelerde uzun süredir toplanan Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer dillere ait çeşitli konularda- ki eserler, doğu bilimcilerin de dikkatini çekmiştir. İlahiyat, edebiyat (özellikle Arap, Fars, Türk), coğrafya, tarih konularında çok değerli bilimsel ve edebi eseri barındıran kütüphanelere, sözü edilen konularda araştırma yapan birçok doğu bilimci yararlanmak üzere başvurmuştur. Ayrıca Antik dönem üzerine çalışan doğu bilimcilerin büyük bölümünün Topkapı Sarayı'nda bulunan Yunan, Latin ve Roma/Bizans eserlerine de ilgilerinin olduğu bilinmektedir. Bu eserlerden bazılarının sadece İstanbul kütüphanelerinde olduğuda vurgulanması gereken bir diğer önemli noktadır (Anameriç 2011: 557-564). XVIII. yüzyıldan itibaren düzenli katalogları hazırlanmaya çalışılan bu kütüphaneler zaman zaman çeşitli hırsızlık, yangın, su baskını gibi olumsuzluklara rağmen birçok nadide eseri günümüze kadar ulaştırmışlardır.

Çalışmada 1875'te İstanbul kütüphanelerinde araştırma yapmaya gelen ve Arap edebiyatı üzerine çalışan Prusyalı doğu bilimci *Gustav Jahn*'ın, gezisi sonucunda 1872-1878 yılları arası Kültür Bakanı olan (Sosyal Eğitim ve Sağlık İşleri Bakanı olarak da kullanılmaktadır - *Preußischer Kulturminister/Preußischer Ministerium der geistlichen, Unterrichts und Medizinalangelegenheiten*) *Paul Ludwig Adalbert Falk*'a sunduğu raporun çevirisi yer almaktadır. Gustav Jahn 1837-1917 yılları arasında yaşamış,

Arap edebiyatı üzerine çalışmış tarihçi ve filologdur. Çalışmalarını "nahiv" üzerine yoğunlaştırdığı bilinen Jahn'ın Alman Millî Kütüphanesi'ndeki (Deutsche Nationalbibliothek, Leipzig-Frankfurt) eserleri arasında Amr ibn Osman'ın (Sibeveyh, 767-809) iki ciltlik "*Buch über die Grammatik - Kitab-ı Sibeveyh*" (Gramer Kitabı: Kitab-ı Sibevey) adlı nahiv kitabı yer almaktadır.² Bu kitap, İbn Haldun'a göre nahiv konusundaki en önemli eserdir.

Jahn'ın İstanbul'a geliş nedeni, yine Arap edebiyatı ve dilbilgisi ile ilgili olan Zemahşeri'nin (1075-1143) *el-Mufasssal* adlı eserine İbn Yaiş tarafından yapılan ve bu eser için yapılmış en iyi şerh olduğu kabul edilen *Şerh-i Mufasssal-i Zemahşeri*'i incelemek vederlemektir. Jahn İstanbul kütüphanelerinde tamamladığı/derlediği bu eserini de iki cilt halinde 1882 ve 1886 yıllarında yayınlamıştır.³ 1873'te öğretmen olduğu bilinen Gustav Jahn, 1891'den itibaren Richard Kukula ve Karl Ignaz Thribner tarafından hazırlanan "*Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt*" (Minerva: Öğrenilen Dünyanın Yıllığı) adlı rehber/katalog niteliğindeki eserinden anlaşıldığı üzere Königsberg Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dil Bilimleri Bölümü/Kürsüsü'nde semitik diller profesörü olarak görev yapmaktadır. Kaynağın daha sonraki dönemlere ait olan ciltlerinde de Jahn'ın aynı görevde bulunduğu görülmektedir. (Kukula ve Trübner 1893: 344; Trübner 1898: 412-413; Bakınız Ek-1/1 ve Ek-1/2).

Gustav Jahn, İbn Yaiş'in şerhi ile ilgili çalışmasına 1870'lerin ilk yıllarında başlamıştır. Bu çalışmasında kendisine hocası *Heinrich Leberecht Fleischer*'in (1801-1888) büyük katkısı ve yönlendirmeleri olduğu açıktır. 1873'te tamamladığı "*Abul-Baka Ibn Ja'is Commentar zu dem Abschnitt Über das Hal (الهال) aus Zamachşari's Mufasssal nach der Leipziger und Oxforder Handschrift*" (Leipzig ve Oxford Elyazmalarına Göre

Ebul-Beka İbn Yaiş'in Şerh-i Mufasssal-i Zemahşer-i Eserinden Hal (حال) Bölümününün Yorumu) adlı çalışmasında Leipzig Üniversitesi Kütüphanesi (Universitt Bibliothek) ve Oxford Bodleian Kütüphanesi'ndeki (Bodlejana) farklı nüshaları kullanarak bir karşılaştırma yapmış ve derleyerek yayınlamıştır. Bu eserin önsözünde İbn Yaiş'in şerhinin nüshalarının olduğu kütüphanelerden bahsederek bu kütüphanelerde kendisine yardım eden kuratör ve kütüphanecilere teşekkürlerini de sunmuştur (Jahn, 1873: IV). *Commentar zu Zemachsari's Mufasssal* (Zamahşeri'nin Mufasssal Şerhi) adlı eserinin başlık sayfasında ve önsözünde belirtildiği gibi bu araştırmanın masrafları *Deutschen Morgenländischen Gesellschaft-DMG* (Alman Doğu Bilimciler Derneği) tarafından karşılanmıştır (Jahn 1882: 5-10; Bakınız Ek-2/1 ve Ek-2/2).

Gustav Jahn İstanbul'a gelerek çalışmasını nasıl sürdürdüğünü, kurduğu ilişkileri ve gözlemlerini daha önce yayınladığı raporuna da sıklıkla atıfta bulunarak 1882'de Leipzig'de basılan "*Ibn Ja'is Commentar zu Zamachsari's Mufasssal nach der Leipzig, Oxford, Konstantinopel und Cairo*" (Leipzig, Oxford, Konstantinopolis ve Kahire yazmalarına göre İbn Yaiş'in Şerh-i Mufasssal-ı Zemahşeri) adlı 2 ciltlik eserinin önsözünde aşağıdaki gibi anlatmıştır.

"...Tabii ki doğru/tam bir eser meydana getirebilmek için bu el yazmalarıyla yetinemediğimden, sonraları Flügel'in hazırladığı Hacı Kalfa'nın (Katip Çelebi) İstanbul kütüphanelerindeki yazmaları içeren/anlatan eserinin (Keşfü'z-Zünun An Esami'il-Kütüb ve'l Fünun) 7. cildini incelediğimde İbn Yaiş e ait çok daha fazla el yazması olduğunu gördüm. Bu eserlerin getirilebilmesi için Alman Elçiliğine yaptığımız başvuru cevapsız kalmıştır, çünkü İslami temellere dayanan vakıf kütüphanelerinde yazma eserlerin kütüphane haricine

çıkartılması gibi bir şey düşünülemezdi bile; İstanbul'dan yeni dönen Sayın Prof. Sachau, lütufta bulunup, yazmaların sevki için mutlaka bir şeyler yapacağını ve bu tür bir istekte bulunduğumda zorluklarla karşı-laşacağımı, bir kere bile bahsi geçen kütüphanelere giriş yapmadığını bana bildirdi. Bunun üzerine el yazmalarının gelmesini beklemek yerine İstanbul'a gitmek benim için daha anlamlı olacaktı, belki de tüm farklı nüshaları da alabilecektim. Eğer şu anda Beyrut'ta kraliyet tercümanı olan Dr. Hartmann o zamanlar İstanbul'da çalışmalarda bulunuyor olmasaydı, Fatih Camii'ni ziyaretim sırasında tesadüfen çok önemli bir yazmayı bulduğumda bunu kullanmam için Prof. Fleischer'i bilgilendirmeydi bu derlemeyi gerçekleştiremeyecektim. İstanbul'a üç aylık seyahati sorunsuz bir şekilde resmi ilişkilerim sayesinde gerçekleştirdim. Böylesine kapsamlı bir eserin derlenmesi tabii ki oradaki yardımsever tutumlar sayesinde kolaylaşmıştır. Orada yaşadığım tecrübeleri ZDMG⁴ dergisinde yayınlanan seyahat raporumda açıklamıştım. Bazı cami kütüphanelerinde karşılaştığım sınırsız fedakârlığı göz ardı edemem. Bu fedakârlığın ismi, kütüphaneye ikinci gelişimde günlük verdiğim ücreti geri çeviren, benimle birlikte günün büyük kısmında kütüphanede bulunan ve ben derlememi yaparken dua edip namaz kılan Laleli Cami kütüphanecisi Yusuf Ziya Efendi'dir. Yusuf Ziya Efendi, en nadide Kur'an-ı Kerim örneklerini (mushaf-ı şerif) camiide, Mahmud (Divanyolu Caddesi'ndeki Sultan II. Mahmud Türbesi) türbesinde bana göstermiştir, aynı zamanda oranın da türbedarıdır. Ayrıca diğer cami kütüphanelerine girişim için başkalarını bilgilendiren ve uzun süre yazıştığım kişidir. Bunlar hafızalardan silinemez. Her uzman, bir derlemenin aceleye getirilerek ya da kütüphanelerin son derece zengin gramatik ve

metinsel kaynaklarını sadece baştan savma kullanarak değil, böylesine kısa bir sürede yoğun çaba göstererek, yorularakolabileceğini bilir. İşte bu titizlikle, Fatih Camii'ndeki bir yazmayı tam olarak derle- miştim. İki ciltten oluşmaktadır. Eserin ilk yarısı olan ve Musaggir ile ilgili bölümün sonuna kadar yer aldığı birinci cildi Recep 648'de (1232-33), eserin geri kalanı olan ikinci cildi Safer 651'de (1235-36) tamamlanmıştır. Bu özenle istinsah edilmiş yazma metinleri Leipzig ve Oxford yazmalarında olağanüstü bir şekilde tahrir olmuş eserin ikinci yarısı olduğu gibi, Şavahid metninin oluşturulması için de son derece önemliydi. Ayrıca görünüşteki görevlerimden çok Laleli, Beyazıt ve Valide Camii'lerindeki yazmayı derlemem sırasında yaşadıklarımı da gezi raporumda anlatmışım.

Dahası Şavahid metninin büyük bir bölümü, kısmen yorumları bilimsel olarak kabul gören yazarının ortaya koyduklarının karşılaştırılmasıyla, kısmen de Şavahid şerhleri ile kesinlik kazanmıştır. Son olarak yer yer el-Ayni'den yorumlar, daha çok İstanbul'dan örneğin Fatih ve Laleli Camilerinden yazmalarını, Berlin'dekileri, İbn Hişam'ın Muğni'l-Lebib adlı eserine yapılan Suyuti'nin Berlin'deki şerhini, Oxford ve İstanbul'da Sibaveyhi'nin Şevahid eserine (El-Aclam) eş-Şantamari tarafından yapılan şerhi ve Prof. Socin'in (Albert Socin, 1844-1899) 15 dilbilgisi eserini içeren bölümlerine/mısralarına yapılan Camiü'ş-Şevahid şerhini kullandım..." (Jahn 1882: 8-13).

Aşağıdaki rapordan ve yukarıdaki önsözden de anlaşıldığı gibi Jahn, 1874 yılı sonunda İstanbul'a gelmiştir. Bunun en büyük kanıtı, Evkaf Nezareti'nden kütüphanelerde çalışabilmek için alması gereken tezkirede kendisine yardımcı olan Alman Konsolosluğu tercümanı *Logebott Freidrich Constantin von Tischendorf*'un 7 Aralık 1874'te vefat etmiş olma-

sıdır. Ancak bu süreç 1875 yılı yazında sonuçlanabilmiştir. Raporunda Gustav Jahn, ziyareti sırasında İstanbul'un çeşitli kütüphanelerindeki gözlemleri ve düşünceleri anlatmakta, dik- kat çekici tespitlerde bulunmaktadır. Söz konusu gözlem ve düşünceler Türk kütüphane- cilik tarihi açısından önemli veriler içermektedir. Bu nedenle raporun çevirisi yapılırken, yazarın bahsettiği kaynaklar, kişiler ve kurumlar da incelenerek, tarihsel süreç içindeki bütünlüğün sağlanmasına dikkat edilmiş, açıklamalar dipnotlar ile gösterilmiştir. Yazarın raporunda vermiş olduğu dipnotlar metnin sonunda ve birbirini takip eden numaralar ile verilmiştir.

Sosyal Eğitim ve Sağlık İşleri Bakanı Sayın Dr. Falk'a Sunulmak Üzere, Bakanlığın Desteği ile İstanbul'a Yapılan Bilimsel Gezinin Sonuçları Hakkında Rapor

Hazırlayan Dr. G. Jahn

Sayın Ekselansları, 1875 yılının Temmuz, Ağustos, Eylül aylarında İstanbul'a bilimsel amaçla yaptığım gezinin bittiğini ve bunun sonuçlarını rapor halinde sunabilmenin onurunu yaşamaya cesaret ediyorum.

Basılı bir nüshası Alman Doğu Bilimciler Derneği'nden (Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)⁵ alınmış Arapça dilbilgisi hakkındaki bir eseri (İbn-i Yaiş'in Şerh-i Mufassal-i Zemahşeri⁶ adlı eserine ulaşarak) derlemek olan amacıma ulaştığımı sizlere bildirirken, İstanbul kütüphanelerini genel anlamda tanıtmaya, yaşadığım kişisel deneyimleri aktarmaya ve kütüphanelere has özellikleri anlatmaya çalışacağım.

Birçok kerele⁷ gördüğüm ve duyduğum devlet salnamesinde⁷ sayıları 40 olan İstanbul kütüphanelerinin hepsi vakıf -yani (Hz.) Muhammed'in buyruklarına bağlı hareket eden

dini dernekler- olarak kurulmuş kütüphanelerdir. Bu vakıf kütüphaneleri erişilebilirlik derecelerine göre gruplara ayrılmışlardır; cami/külliyeye içerisinde yer almayan ve bu nedenle de kullanımı/erişimi kolay olan Ragıp Paşa'nın kurduğu ve benim ziyaret ettiklerimin arasında değer olarak önde olanlar/gelenler [müstakil binalara sahip], cami ve/veya külliye içinde yer alıp caminin/külliyenin yakınlarında kurulmuş olan Valide⁸, Laleli ve Nur-uOsmaniye camilerinin kütüphaneleri gibi olanlar ve kimisi de Mehmed⁹ (Fatih) Camii ve Beyazıt Camilerindeki gibi caminin içinde bağımsız yapılanmış, yapıda özel girişi olan ya da Ayasofya [1]¹⁰, Süleymaniye, Sultan Ahmed gibi cami içinde bulunan kütüphanelerdir. Sonuncu belirli özellik ise gayr-ı Müslimlerin kütüphaneyi kullanmak için camiye girişindeki zorluktur ki bazı camilere girişte (özellikle en büyük ve çok sayıda kütüphanenin eserlerini barındıran Ayasofya gibi) sadece vakıflar için olan bakanlığın¹¹ düzenlediği bir izin belgesi -tezkire¹²- sayesinde bu zorluk aşılabiliyor. Ayrıca diğer birçok camideki kütüphaneye yapılan ziyaretler için de gayet sevecen, görevine bağlı bir şekilde hizmet veren kütüphanecilerden, söz konusu gayr-ı Müslimlerin kütüphanelerden yararlanmaları için böyle bir tezkire alınabiliyor. Kütüphanecilerin itinalı bir şekilde sakladığı ve kütüphaneye gelen kullanıcılardan talep üzerine gösterilen bu belgeye sahip olduğunda, genellikle çok nadir düzenlendiğini duyduğum tezkirede yazılı kitapları kullanabilir ve kütüphaneye herhangi bir engelle karşılaşmadan girebilirsiniz. [Kütüphanede] Vakit geçirdiğim süre zarfında genel ve değişken uygulamalar vardı; farklı camilerde kütüphaneyi ziyaret eden ulemaya kitaplardan faydalanmaları için farklı muamelenin yapıldığına şahit oldum. Müslümanların tüm kütüphanelerin kullanımı,

Sultan Ahmed [2] ve Eyüp Sultan [3] gibi hiç açık olmayan birkaç tanesi hariç, her zaman tezkire olmaksızın serbesttir.

Kütüphanelerin hemen tümü -Salı ve Cuma günleri hariç- sabah 8-9'dan akşam 7'ye bazıları da 10'a kadar açıktır. Nispeten az bir ücret karşılığında bazı kütüphanelerde kütüphanecinin gözetimi altında daha uzun kalmak mümkün olabiliyor. Daha büyük kütüphanelerin idaresi, bazılarının her zaman hizmete hazır olduğu ve kullanıcıların sadece görmek istediği kitapları getiren düşük ücretli, sayıları zaman zaman altıya kadar çıkan [4] kütüphaneciler tarafından yürütülmektedir; bu kütüphanelerde çoğunlukla Kur'an-ı Kerim örnekleri¹³ ve Kur'an-ı Kerim tefsirlerine ilişkin eserler bulunur ve eserleri yakından incelemek istediğinizde karşılaştığınız engeller her zaman da aşılamaz değildir. Ziyaret ettiğim kütüphanelerin tümü İslami bilimlerin disiplinlerine göre düzenlenmiş; yazmaların eser adı, yazar adı, dil ve eserin boyut bilgilerinin olduğu kendi [defter/fihrist] kataloğuna sahiptir. İstanbul'da kataloğunun basılı olduğunu duyduğum tek kütüphane Ragıp Paşa'dır.¹⁴

Buna karşın Flügel¹⁵ Hacı Kalfa¹⁶ baskısının 7. cildinde henüz tam olarak bulamadığım 22 İstanbul kütüphanesinin kataloğunu Viyana ve Paris elyazmalarına göre hazırlayıp basmıştır. Flügel, Mehmed (Fatih) Cami Kütüphanesi'nin kitap sayısını kopyalar/dublikeler ile beraber 1537 olarak vermiştir, fakat kütüphanenin kataloğundaki sayı 5271'dir, Flügel, Ayasofya'daki yazmaların sayısını 1442 olarak verirken, salnameye göre bu sayı 6292'dir. Flügel'in verdiği kitap sayısı kütüphane kataloglarıyla uyuşmamaktadır. Mehmed (Fatih) Kütüphanesi'nde kullandığım kapsamlı bir eser [5] Flügel kataloğunda yoktur.

Kütüphaneler, Arapça, Farsça ve Türkçe basılmış ve daha çok yayınlanmamış el-yazması

eserleri; Kuran tefsiri, hadis, hukuk gibi İslami bilimlerin her alanındaki çok sayıda eseri, tasavvuf, tıp, dil bilgisi, retorik, leksikografi, matematik, felsefe, tarih, coğrafya kitaplarını, Divan edebiyatından Arap ve Fars yazarlardan [6] yorumlu ve yorumsuz çok sayıda yazma, az sayıda da olsa edebiyat eserini barındırmaktadır. Kitaplar oldukça itinalı bir şekilde yazılmış, çok iyi korunmuş, ciltlenmiş, düzenli bir şekilde yerleştirilmişti. Büyük kütüphanelerden birinin revizyonu sırasında orada bulunarak kitaplara gösterilen özeni bizzat görüp kanaat getirebildim. Kütüphanelerin kullanımına gelince, çalıştığım kütüphanelerde Müslüman bilim adamları dışında -Hıristiyan veya Yahudi- bilim adamına rastlamadım. Ayrıca en çok ziyaret edilen en eski ve en büyük kütüphanelerden biri olan Mehmed (Fatih) Camii kütüphanecisinin bana söylediği üzere şimdiye kadar kendisiyle hiçbir yabancı bilim adamı çalışmamış. Kütüphanede konuşmalar çok az ve genellikle kısık sesli olmuştu ki Türklerin yabancılara karşı duyduğu can sıkıcı merak sorununu bir tarafı bırakırsak, insan bizim birçok kütüphanede [Almanya'daki kütüphanelerden bahsediyor olmalı] çalıştığından daha rahat çalışabilir. Ancak sadece kütüphaneciler değil, kütüphanelere gelen ulema da, ziyaretimin amacını öğrendikten sonra her defasında bana kendi evlerinde bulunan özel kütüphanelerinden el yazmalarını almamda, bilimsel problemleri

çözmemde ve kütüphaneciler üzerindeki etkilerini kullanarak olumsuz durumları aşmamda çok destek oldular.

Kütüphaneciliğin kapsamına girdiği ölçüde, yaşadıklarımı anlatmaya çalışıyorum. Dermesinde üzerinde çalıştığım el yazmasının da [8] yer aldığı Mehmed (Fatih) Camii Kütüphanesi'ni ilk ziyaretimde, kütüphaneye girişim izinsiz gerçekleşmişti. Yaklaşık dörtgün serbest bir biçimde çalıştıktan sonra,

kütüphanecilerden biri bana araştırmamda eşlik ederek, benim kütüphaneye girişimden sorumlu olduğunu bu yüzden kurallar gereği kütüphaneyi kullanan ulemanın ithamlarına/ sorularına /merakına da cevap verebilmek için bakanlık tarafından düzenlenmiş olan tezkireyi istemek zorunda olduğunu söyledi. Bu arada tanıştığım bir araştırmacının araya girmesiyle tezkire düzenlenene kadar kütüphaneye girişi geçici olarak izinsiz başarabildim. Alman Elçiliğinden Türk Bakanlığının aracılığı ile Evkaf Nezareti'ne uzanan görev değişim süreci oldukça yavaş olduğu için bu düzenleme gecikirken, kütüphaneci bana Alman Konsolosluğundan arkadaşım tercüman Dr. Hartmann'ın aracılığına rağmen kütüphaneye tezkiresiz girmemin daha fazla mümkün olamayacağını bildirdi. Buraya gelişimin üzerinden kısa bir süre geçmişti ki Alman Konsolosluğu'nun tercümanı Dr. von Tischendorf¹⁷ ve Alman Büyükelçiliği'nin tercümanı Dr. Testa beni Evkaf Nazırı Kemal Paşa¹⁸ ile tanıştırmak ve şahsıma bir tezkirenin hazırlanmasını sağlamak için Bakanlıktan randevu aldılar. Uzun yıllar Almanya'da yaşamış ve özellikle Berlin'de Babıali'nin elçisi olarak bulunmuş olan Bakan, bizi son derece dostane bir tavırla karşıladı; biz beklerken, adı geçen camideki kütüphanecinin dilbilgisi ve beşeri bilimlerdeki bütün eserlerin [9] (bunların din ve Kuran meali ile ilgili olanları değil) isteğimde bana vermesini öngören ve benim diğer kullanıcılar tarafından rahatsız edilmemi engelleyen tezkireyi hemen hazırlattı. Bu tezkirenin ibraz edilmesinde elimde olmayan zaman darlığından başka onca desteğin arasında hiçbir engelle karşılaşmadım. Bu camide (Fatih) yazarının kendi çağından kalma (I. cildi h. 648, II. cildi h. 651 yazılmış) olduğu bilinen el yazmasını kütüphanecilerin tedirgin etmeyen gözetimleri altında on haftada derledim. Kütüphanenin revizyon nedeniyle kapalı olduğu

sırada “misafirin hatırına” davet bile gerekmeden kütüphaneyi ziyarete devam ettim.

Tüm kütüphanelerin çalışma saatleri aynı olduğundan Mehmed (Fatih) Camii Kütüphanesi’nde araştırmamı yaparken bir kütüphaneyi daha ziyaret etme fırsatı buluyordum ki, bu kütüphane çalışmama duyulan saygıdan birkaç kez normal zamanından bir saat daha uzun açık tutulan Valide Camii (Kütüphanesi) idi. Derlememi bitirmeye yaklaştığımda seyahatimin son 14 gününde çok az da olsa diğer kütüphanelerde eserimin çok özel ve esaslı kısımlarını karşılaştırma imkânım oldu. Bu kütüphanelerin hiçbirinde tezkire sorulmamıştı; önceleri Mehmed (Fatih) Camii’nde tezkire ile ilgili çıkarılan zorlukları bir kenara bırakırsak, tezkire sadece kitap ödünç alacağım zaman gerekiyordu ki bu da imkânsız değildi [10]. Daha önce karşılaştıklarımın dışında, Beyazıt, Laleli, Valide Camii ve burada kaldığım sürece kapalı olan Flügel’in kataloğunu gördüğüm [Hekimoğlu] Ali Paşa kütüphanelerinde, yazarıma (çalışmama) ait dört tane daha el yazması buldum. Eğer bu kütüphanelerdeki eserlerin farkında olmasaydım, Mehmed (Fatih) Camii’ndekileri de- ğer açısından kısmen aşan bu el yazmalarını daha önce kullanmadığıma üzüldüm, çünkü orada bulunmam tatile (Ramazan) rastlamıştı ve kütüphanelerin sadece birkaç tanesi açıktı. Ramazan’a girmeden kısa bir süre önce (Ekimde) kütüphanelerin neredeyse tamamı tekrar açıldı. Laleli Camii’nde [11] herhangi bir talebim olmamasına karşın kütüphane günde iki saat daha uzun açık tutuldu ve kütüphaneler tatil günü olmasına rağmen Salı günleri de açık kaldı. Dilbilgisi yorumları için gerçekten sonu gelmeyen bir materyal zenginliğiyle, araştırdığım nüshanın dışında aynı el yazmasına farklı yazarların beş tane daha şerhini buldum [12]. Daha sonradan şerhleri de yazılmış olan

dilbilgisi alanının bu temel eserlerinin nüshaları, [13] neredeyse bütün kütüphanelerde mevcuttu. Eğer zamanım olsaydı yerel dili öğrenmek (Türkçe) için tek yol insan ilişkileri [14] olurdu ve amacıma ulaşırdım. Çalışmamın neredeyse tüm düğümlerini çözebildiğime inanıyorum, üstesinden gelemeyeceklerim de olursa, bunları sürekli yazılı iletişimim olacak İstanbul’da kazandığım arkadaşlarım aracılığı ile çözmeyi umuyorum. İstanbul kütüphanelerinin Avrupalı doğu bilimçiler tarafından neredeyse hiç kullanılmadığını¹⁹ ve tecrübelerime göre böyle bir kul-lanımın ancak yerinde yapılmasının mümkün olacağını da eklemek istiyorum.

Gustav Jahn’a verilen tezkire sureti:

Fatih Kütüphanesi hafız-ı kütübü, efendiler

Almanya Devleti tebaasından mösyö Yan (Jahn) nam-ı zat Dersaadet kütüphanelerinde bulunan nahiv ve edebiyata müteallik kütüb-i mevcudeyi mütalaa itmek üzere devlet-i müşarun-ileyha heyet-i tedrisiyesi tarafından mahsusa Dersaadet’e gönderilmiş olduğundan bahisle Fatih Kütüphanesi’ne duhulüne kimesne tarafından mümana’at olunmaması hakkında canib-i sefaretden olunan takrir üzerine iktizasının icrası bi’t-tezkire-i samiye-i emr ü ferman buyrulmuş olmağla muma-ileyh mösyö Yan’ın ol vechle hafız-ı kütüb olduğunuz Fatih Kütüphanesi’ne vürudunda hüsn-i kabuleyle nahiv ve edebiyata müteallik kütüb-i mevcu-denin li-ecli’l-mütalaa irae olunması ve hakkında riayet-i mahsusa-yı mihman-nevazinin icra kılınması siyakında işbu tezkire-i divan terkim kılındı. fi 23 Cemaziyü’l-ahire sene (1)292 ve fi 15 Temmuz sene (1)291

[27 Temmuz 1875]

Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun Divan-ı Evkaf-ı Hümayun

Çeviri kısmında yazara ait ve köşeli parantez “[ ]” ile verilmiş olan dip-notlar

Camideki rehberin söylediğine göre.

Camide kendi edindiğim bilgilere göre.

Laleli kütüphanecisinin dediğine göre,

kendisi aynı zamanda Eyüp'te de çalışı-yordu.

Bu sayı değişiklik göstermektedir.

İbn-i Yaiş'in Şerhi.

Flügel'in genel kapsamlı bir özetinden. Burada detaylı araştırma yapmam için bana zamanında getirilmiştir.

Bununla ilgili ulema seve seve yardımcı oluyordu. Camilere gelen araştırmacı- lardan onlara çeşitli sorular yöneltiliyordu. Bu durumdan yaralanmaktan mahrumdum.

Bu eseri bulmayı, camilere girebilmem için talepte bulunan sayın Dr. Hartmann'aborçluyum. Ayrıca İstanbul'da kaldığım sürece her defasında beni desteklemiştir.

Nahv ve Edeb; tezkirenin altında yazdığına göre.

Şahsen tecrübe ettiğime göre birçok kitap ödünç verilmektedir.

Bu cami, henüz bitmemiş olan son üçünden sadece birini barındırmaktaydı.

İbnü'l-Hacib (yaygınlık bakımından en sık görülen), *Ziyau'd-din, el Cundi* (Öklid diye bilinen), bir *muhassal* başlığı ve *el-Muceme Şerh-i Muhmele Mufaddal*

Bütün kütüphanelerde sayfaları yaldızlı cedvellerle süslenmiş olan Sirafi'nin *Kitab-ı Sibeveyh* eserine yaptığı şerh, kısmen fonetik alfabesi verilmiş olan kopyalar; birçok şerhi ile Alfıya eseri; İbn-i Hişam'ın *Muğni'l-Lebib* [an Kutubi'l-Earib], *el-Kafiye*, Mufassal'ın kendisi ve diğer nüshaları, bütün bunlar Şevahid'e özel şerhlerdir. Ayrıca el-Ayni'nin *Şevahid*'e yaptığı şerhleri de mevcuttur. Tarafımızdan kullanılanların dışında büyük kü- tüphanelerin hepsinde Lexicis'in *Lisani'l-Arab* (beş ciltlik dev bir eser) da bulunmaktadır. Camide her zamanki yerimde son olarak kullanmak için almıştım.

Başlangıçta aşılabilir gibi görünen zorluklar insanlarla iletişime geçince yok olu- yordu.

SONUÇ

Yukarıda raporunun bir çevirisi verilen Gustav Jahn'ın İstanbul'da geçirdiği süre zarfındaki birçok gözleminin yerinde olduğu bir gerçektir. Ayrıca kaynaklara erişim yöntemi ve bunları kullanma yöntemi de dönemin gerekliliklerine uygundur. 1875-1876 dönemi her ne kadar Osmanlı Devleti için ciddi siyasi sıkıntıların yaşandığı bir dönem olsa da yabancı bilim adamlarının -özellikle Alman, Avusturyalı ve Macar- çok da fazla zorlan- madan çalışmalarını sürdürebildiği bir dönem de olmuştur. Hatta kendisinin de belirttiği gibi kendisinden önce çok az sayıda yabancı bilim adamının ziyaret ettiği Osmanlı kütüp- haneleri bu dönemden sonra ciddi bir talep görmüştür. Ayasofya, Laleli, Nur-u Osmani- ye, Fatih, Atıf Efendi, Köprülü, Ragıp Paşa ve Beyazıt kütüphaneleri Türkçe, Arapça ve Farsça ağırlıklı yazma ve basma eserleri ile çeşitli konularda araştırmalar yapan birçok bilim adamına kaynaklık yapmış, değerli bilimsel eserlerin ortaya konmasını sağlayarak sosyal bilimlere önemli katkılarda bulunulmasına yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra bi- linmeyen, kayıp olduğu sanılan veya yanlış bilinen birçok eser de bu çalışmalar sonucun- da gün ışığına kavuşturulmuş ve düzeltilmiştir. Osmanlı kütüphanelerinde bulunan ve bu çalışmada da bahsedilen nadir eserlere erişim için İstanbul ve diğer şehirlere gelen bilim adamlarının, ülkelerinin temsilcilikleri aracılığıyla Maarif, Evkaf-ı Hümayun, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine yaptıkları başvurularda oldukça ısrarcı davrandıkları, söz ko- nusu kütüphanelerdeki eserlerin değerlerini anlatmak için yeterli bir kanıttır. Bu eserler içinde kütüphanelerden faydalanmak isteyen bilim adamlarının kendi ülkelerinin tarihi, coğrafyası, dili, edebiyatı, sosyo-ekonomik yaşantısı ve dini ile ilgili olanların da bulundu-ğu bilinmektedir.²⁰

Bu bağlamda Osmanlı-Türk kütüphanelerinin dünya bilimine kaynak olarak yaptığı katkı tartışılmazdır. Birçok çalışmaya kaynaklık eden İstanbul kütüphaneleri, Batı bilim ve kültür hayatına ilginç, özgün ve yeni çalışmaların katılmasına aracılık etmiştir. Bunun yanı sıra kendi tarihlerini araştıran ve halkına tanıtmak isteyen ülkelerin hükümetleri ve Doğu kültürünü öğrenmek / öğretmek isteyen ülkelerin bilim kurumları da İstanbul Kütüphaneleri'nin eşsiz kaynaklarından faydalanmışlardır. Buradan hareketle ²⁰ Dikkat çekici örnekler için bakınız; “İspanya Araplarına müteallik malumat toplamak üzere İspanya’dan gelen Akademi azasına kütüphanelerde mevcut Arapça eserler hakkında icap eden izahatın verilmesi”, DAGM. OADB. Y.EE., 38/37, 19 Cemaziyelahir 1308; “İspanya sefirinin Ayasofya, Köprülü vesair kütüphanelerde İspanya’ya dair malumatı muhtevî Arapça yazma kitapların fihristinin Madrid Tarih Akademiyası’na verilmesi istizanı”. DAGM. OADB. Y.PRK.EŞA., 24-66, 29 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896); Hakan Anameriç, “İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri: XIX.-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyetin İlk Yılları”. 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul’da Bilim ve Kültür Kurumları

= 7th International Turkish Culture Congress: In Turkish and World Culture Proceedings II. içinde (527-564). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2011.

Osmanlı Devleti Batı’daki bilimsel devrime ve kültürel değişime kendi bilim adamları ve / veya aydınları ile belki doğrudan katkı sağlayamamıştır, ancak elinde bulundurduğu değerli kütüphaneleri ve buradaki kaynakları ile Batı bilim ve kültür hayatına eşsiz katkılar ve yenilikler kazandırmıştır.

Özel izinler ile araştırma yapmaya gelen doğu bilimciler özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne’deki vakıf kütüphanelerinde yazma

eserler ile teoloji, dil bilim, edebiyat, tarih ağırlıklı olmak üzere değerli çalışmalar yapmışlar, arşiv belgelerinden yararlanmışlar ve çeşitli arkeolojik kazılara, etnografik incelemelere katılmışlardır. Bu faaliyetleri sonucunda hazırladıkları eserlerini, prestijli/döneminin önde gelen bilimsel kuruluşlarınca yayınlamışlardır. Devlet ve özel vakıf bursları ile Osmanlı coğrafyasına araştırma yapmaya gelen doğu bilimcilere verilen destek aynı zamanda bu bilimsel çalışmalara verilen önemi de göstermektedir. Bu aynı zamanda Doğu’nun kültürel, bilimsel, edebi vb. zenginliğinin çekiciliğini, dünyaya yaptığı katkıyı da gösterir bir delildir. Söz konusu doğu bilimcilerin çalışmalarında yer verdikleri, onlara kaynaklık eden ve hareket noktası olan kaynakların yer aldığı Osmanlı arşiv ve kütüphaneleri de bu bağlamda değerlendirildiğinde birçok Avrupa şehrindekiler ile boy ölçüşebilir vaziyettedir. Özellikle tarih, dil bilim, teoloji ve edebiyat (literatür) konularındaki çalışmalarda İstanbul başta olmak üzere Bursa ve Edirne’deki kütüphaneler doğu bilimciler için birer *bilgi evi* olmuş, her zaman kapılarını bu çalışmalara açık tutmuştur. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde içinde bulunan siyasi ve ekonomik zorluklara rağmen birçok doğu bilimcinin istekleri kabul edilmiş ve güvenle çalışmalarını sürdürmeleri için gerekli önlemler alınmıştır.

Gustav Jahn’ın gözlemleri İstanbul’daki Osmanlı vakıf kütüphanelerinin kullanıcı hizmetlerinin incelenmesi açısından dikkat çekicidir. Jahn söz konusu raporunda kütüphanelerin açılış-kapanış saatleri, kütüphanecilerin Müslüman ve gayri müslim kullanıcılarla olan ilişkileri, kütüphanelerin derme özellikleri, sınıflama sistemleri ve danışma hizmetleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden hareketle İstanbul’da derme açısından zengin

olan ve kullanıcıların yoğunlukla tercih ettikleri kütüphaneleri belirlemek, vakıf kütüphanelerinin kullanıcı profillerini ortaya çıkarmak, vakıf kurallarına uyulup uyulmadığını

saptamak ve İstanbul'da XIX. yüzyıl sonlarındaki bilim çevrelerinin varlığını ve kütüphanelerin bu çevrenin önemli birer parçası olduklarının kanıtlanması mümkün olabilecektir.

KAYNAKLAR

- Anameriç, Hakan, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri: XIX.-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyetin İlk Yılları". 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul'da Bilim ve Kültür Kurumları = 7th International Turkish Culture Congress: In Turkish and World Culture Proceedings II. içinde (527-564), Ankara 2011.
- Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri c.1. Matbaa-i Amire, İstanbul 1918. Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Yayınları, Ankara 2002.
- Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache, haz. Dieter Götz, Günther Haensch ve Hans Wellmann. Langenscheidt, Berlin und München 2003.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Tercüme-i
- Ahvali, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, İstanbul 1335/1919.
- Jahn, Gustav, Ibn Ja'is' Commentar zu Zemach'sari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo. Erste Band, Brockhaus Leipzig 1882.
- Abul-Baka Ibn Ja'is' Commentar zu dem Abschnitt Über das Hal aus Zamach'sari's Mufassal nach der Leipziger und Oxforder Handschrift, Buchhandlung des Weisenhauses, Halle 1873.
- Kahraman, Seyit Ali, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Kanar, Mehmet, Doğu Bilimciler, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2004.
- Kukula, R. ve K. Trübner, Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt Zweiter Jahrgang 1892-1893, Verlag von Karl J. Trübner, Strassbourg 1893.
- Kuneralp, Soner, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), İsis, İstanbul 2003. Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, c.2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu, haz. Hasan Duman, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.
- Puyat, Gustave, Histoire des Orientalistes, Maissonneuve, Paris 1868.
- Steuerwald, Karl, Almanca-Türkçe Sözlük, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1998.
- Şıra, Hüseyin, Rusçuklu Ali Fethi Efendi Hayatı, Eserleri ve Hilyesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Trübner, Karl, Minerva: Jahrbuch der Gelehrten Welt Zweiter Jahrgang 1897-1898, Verlag von Karl J. Trübner, Strassbourg 1898.
- Wendt, F. Heinz, Almanca-Türkçe ve Türkçe-Almanca Cep Sözlüğü, Langenscheidt, Berlin 1993.

DİPNOTLAR

- 1 Bakınız Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities. German Orientalists since Theodor Nöldeke = Translation of Arabistik und Islamkunde an Deutschen Universitäten. Deutsche Orientalisten seit Theodor Nöldeke*, Wiesbaden: F. Steiner, 1968.
- 2 Sîbawaihi's Buch über die Grammatik Übersetzt und Erklärt, Erster Band - Erste Hälfte Übersetzung, Berlin, Verlag von Reuther und Reichard, 1895; Sîbawaihi's Buch über die Grammatik Übersetzt und Erklärt, Zweiter Band - Erste Hälfte Übersetzung, Berlin, Verlag von Reuther und Reichard, 1900.
- 3 Ibn Ja'is Commentar zu Zemachşari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, F. A. Brockhaus, Erster Band, 1882; Ibn Ja'is Commentar zu Zemachşari's Mufassal. Nach den Handschriften zu Leipzig, Oxford, Constantinopel und Cairo auf Kosten der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig, F. A. Brockhaus, Zweiter Band, 1886.
- 4 Zeitschriften für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
- *** Yazının orijinali Zeitschriften für Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 30 (1876): 125-131'de yayınlanmıştır.
- 5 2 Ekim 1845'te bir grup doğu bilimci (oryantalist) tarafından Leipzig'de kurulmuştur.
- 6 Eser isim, fiil, harf (edatlar) ve müsterek lafızlar olmak üzere dört bölümden oluşur. Eserde anlatılan konular Kur'an, hadis, Arap şiir ve nesrinden çeşitli örnekler de vermektedir. Zemahşeri'nin bu eseri dil bilimciler tarafından büyük ilgi görmüş, bir çok şerh ve haşiyesi yazılmıştır. Bunların en bilineni Muvaffakuddîn Ebu'l-Bakâ Yaîş İbn Ali el-Halebi (ö. 643/1245)'nin Şerh-i Mufassal adlı eseridir.
- 7 Büyük olasılıkla 1873-1875 yıllarının Def'a 28-30

numaralı Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'si olmalıdır. 1865'e kadar Osmanlı Devleti'nde "Devlet Salnamesi" dışında resmi kurumlara ait salname veya nevsal, ayrıca 1865'ten itibaren İstanbul kütüphanelerini konu edebilecek özellikte de salnameler yayınlanmamıştır. (Salname-i Askeri, Salname-i Hadika ve Salname-i Rasadhane-i Amire). Bakınız, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*. Hazl.: Hasan Duman, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1999, 3-5, 161-163.

- 8 Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Camii.
- 9 Fatih Camii.
- 10 Yazarın metin içi dipnotudur, diğer dipnotlar ile karışmasını önlemek için metin içinde köşeli parantez "[ ]" ile verilmiştir. Makalenin sonuç kısmından önce bu dipnotlar sırasıyla listelenmiştir.
- 11 Evkaf Nezareti
- 12 Hükümetten veya ilgili kuruluştan alınan izin kâğıdı, tezkere. Bakınız, Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 19. bs., Ankara, Aydın Yayınları, 2002, 1106-1107.
- 13 Mushaf-ı Şerifler
- 14 Jahn'ın bu ifadesi tam olarak doğru değildir, çünkü 1850-1854 yılları arasında Osmanbeyzade Fethi Mehmed Ali Efendi (1804-1857), *El-Asarü'l-Aliyye fi Hazainü'l-Kütübi'l-Osmaniyye* adlı bir eser yazarak, İstanbul'da bulunan 47 vakıf kütüphanesinin bir toplu kataloğunu yapmıştır. Ancak eser konu sınıflaması yapılamadığı, ilgili konu altına alfabetik sırada eser adlarının sıralanamaması ve sadece hangi eserin hangi kütüphanelerde ne kadar olduğu bilgisine yönelik olarak hazırlanması nedeniyle yaygın olarak kullanılamamıştır. Eserin yazması Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde (No. 5092-5093), mikroform kopyası ise Milli Kütüphane'dedir (Mf1994 A 2333). Söz konusu çalışmanın mürettibi ve dönemin Dersaadet Kütüphaneler Müfettişi olan

Abdurrahman Nacim Bey 1863 ve 1869'da, Damad İbrahim Paşa ve Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin kataloglarını hazırlamış ve basmıştır. Bu iki eser, söz konusu kütüphanelerde yer alan yazma ve basma eserlerin bibliyografik kimliklerini belirli bir düzen içerisinde ve tutarlı bir şekilde veren ilk katalog olma özelliğini de taşımaktadır. Bakınız, Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333, c.1., 395; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, c.2., 523; Hüseyin Şıra, Rusçuklu Ali Fethi Efendi Hayatı, Eserleri ve Hilyesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 11-14, 24-26.

- 15 Gustav Leberecht Flügel (1802-1870), Alman doğu bilimci. 1821-1829 yılları arasında Almanya ve Fransa'da teoloji, doğu dilleri (Etudes Speciale des Langues Orientales'de özellikle Arapça) ve felsefe eğitimi almış ve birçok kütüphanede yazma eserler üzerine çalışmalar yapmıştır. 1830'ların başından itibaren çalışmalarını Avrupa'nın farklı kentlerindeki kütüphanelerde bulunan yazma eserler üzerine yoğunlaştırmıştır. Eserleri arasında Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zünun an Esami'l-Kütüb ve'l Fünun da yer almaktadır. Bu eser, Lexicon Bibliographicum et Encyclopaedicum a Mustafa bin Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa Celebrato I-VII adıyla Londra'da, ölümünden sonra, 1871-72'de ise İbn an-Nadim Kitab al Fihrist adlı çalışması yayınlanmıştır. Bakınız, İbn an-Nadim Kitab al Fihrist: : Erster Band: Den Text enthaltend. Zweiter Band: Die Anmerkungen und Indices enthaltend. 1. Aufl. (Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1871-1872); Gustave Dugat, Histoire des Orientalistes, Paris, Maissonneuve, 1868, Tome 2, 94-96. Kitabın VII. cildi yazar adı dizinleri ile alfabetik sıra dışında anılan eser adı dizini, nüsha farklarıyla ilgili bilgileri, tashihleri (düzeltme) ve ayrıca Kahire'deki Ezher, Ebü'z-Zehab Mehmed Bey ve Şeyhüniyye medreseleri, Şam'daki Azmizâde Abdullah

Paşa, Halep'te Ahmediyye Medresesi kütüphaneleri, Rodos Kütüphanesi, İstanbul'daki Fatih Camii, Süleymaniye, Kılıç Ali Paşa, Hafız Ahmed Paşa, Köprülü, Şehid Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa, Yenicami, Hacı Beşir Ağa, Atıf Efendi, Ayasofya, Nuruosmaniye, Koca Ragıp Paşa, Laleli, III. Ahmed, Veliyyüddin Carullah Efendi, Aşir Efendi, Murad Molla, Hamidiye ve Halet Efendi kütüphanelerinde bulunan yaklaşık 24.000 adet kitabın fihristlerini ihtiva etmektedir. Diğer çalışmalarından dikkat çekici olanlar yazma eser kataloglarıdır. Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserslich - Königlichen Hofbibliothek zu Wien adlı üç ciltlik çalışmada kendine has bir konu/kaynak türü sınıflaması yapılmıştır. İlk cilt ansiklopediler, bibliyografyalar, güzel sanatlar (yazı ve süsleme) ve sözlükler ile başlayan bölüm, danışma ve genel konulu kaynakların listelendiği bölümdür. Hemen ardından gramer, konuşmalar (diyaloglar - essays), kafiye-aruz- şairler, belagat (retorik), inşaa (süslü), vecizler (atasözleri vb.), edebiyat ve şiir bölümleri gelmektedir. Kataloğun ikinci cildinde roman-hikaye, masal, biyografiler, seyahat-etnoloji-halkbilim-istatistik, Türkçe defterler (askerlik, maliye, topraklar, bağışlar, vasiyet ve terekeler vb.), askerlik bilimi, aritmetik, astronomi-astroloji-takvimbilim, doğa bilimleri, tıp, ilaçbilim, simya, müzik ve mantık-felsefe-metafizik konuları yer almaktadır. Üçüncü ciltte ilahiyat (Kur'an, kıraat, tefsir, hadis vb.), mistisizm ve mecmualar yer almaktadır. Burada verilen konu başlıkları altında dile göre bir sınıflama daha yapılarak Arapça, Farsça ve Türkçe (bazen Çağatayca) yazmalar listelenmiştir. Dil sınıflaması altındaki eserlerde herhangi bir düzen yoktur. Çok nadiren yazma eserlerdeki fiziksel özellikleri tanımlamak amacıyla şekiller kullanılmıştır. Sıra numarasının altında eserlerin orijinal dillerindeki isimleri hemen sonrasında Almanca çevirileri verilmiştir. Bu bilgilerin ardından eserin müellifi hakkında bilgiler, kullandığı diğer

adlar veya lakaplar belirtilmiştir. Eserin başlangıç satırı, eserin içeriğine yönelik özet yer yer ayrıntılı bilgi, eserin telif veya istinsah tarihi ve son olarak eserin fiziksel özellikleri hakkında bilgi yer almaktadır. Katalog sonunda yazar ve eser adı dizini yer almaktadır. Diğer önemli katalog çalışması ise Catalog der arabischen, persischen, türkischen, syrischen und aethiopischen auf der Hof und Staatsbibliothek zu München'dir. Münih Devlet Kütüphanesi'ndeki Arapça, Farsça, Türkçe, Süryanice ve Habeşçe el yazmalarının fihristi olan çalışma, Viyana'da Anzeig-Blatt (XLVII, 1-46)'da yayımlanmıştır.

16 Kâtip Çelebi (1609-1657).

17 Logebott Freidrich Constantin von Tischendorf (1815-1874).

18 Kemal Ahmed Paşa (1808-1887), Mayıs 1854 - Haziran 1857 yılları arasında Berlin elçisi ve Mayıs 1874 - Kasım 1877 arasında Evkaf Nazırı olarak görev yapmıştır. Bakınız; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmani, c.3., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 880; Soner Kunalp, Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922), İstanbul, İsis, 2003, s.58; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nüzzarın Tercüme-i Ahvali, İstanbul, Evkaf-ı İslamiyye Matbaası, 1335; Seyit Ali Kahraman, Evkaf-ı Hümayun Nezareti, İstanbul, Kitabevi, 2006, s. 35-37, 61-62.

19 G.Jahn'ın tespitinde büyük ölçüde doğruluk vardır. Ancak, kendisinden önce 1840'lı yılların başından itibaren arşiv belgeleri yardımıyla bazı ziyaretlerin yapıldığı belirlenmiştir. 1846'da Ludwig Karl

Bethmann, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ni, 1850'de Albert Alexandre de Pourtales (Graf Albert von Pourtales) Hazine-i Hümayun Kütüphanesi'ni, 1854'te Fransız Libarbiye (Charles Adrien Casimir Barbier de Meynard, 1826-1908 olması muhtemeldir) Topkapı ve Enderun Kütüphanesi'ni, 1859'da ismi tam olarak belirlenemeyen dönemin Rus elçisi Pesetinof(?) Hazine-i Hümayun'u ziyaret ederek araştırmalarda bulunmuşlardır. Bunun yanı sıra Ogier Ghiselin de Busbecq, Alphonse de Lamartine ve Joseph von Hammer-Purgstall gibi tarihçi ve diplomatların da İstanbul kütüphanelerinden faydalandıkları eserlerinin kaynakçaları incelendiğinde anlaşılmaktadır.

20 Dikkat çekici örnekler için bakınız; "İspanya Araplarına müteallik malumat toplamak üzere İspanya'dan gelen Akademi azasına kütüphanelerde mevcut Arapça eserler hakkında icap eden izahatın verilmesi", DAGM. OADB. Y.EE., 38/37, 19 Cemaziyelahir 1308; "İspanya sefirinin Ayasofya, Köprülü vesair kütüphanelerde İspanya'ya dair malumatı muhtevi Arapça yazma kitapların fihristinin Madrid Tarih Akademiyası'na verilmesi istizanı". DAGM. OADB. Y.PRK. EŞA., 24-66, 29 Zilhicce 1313 (11 Haziran 1896); Hakan Anameriç, "İstanbul Kütüphanelerinin Batı Bilim ve Kültür Hayatına Etkileri: XIX.-XX. Yüzyıllar ve Cumhuriyetin İlk Yılları". 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi: Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler II: Yaşamın İstanbulcası ve İstanbul'da Bilim ve Kültür Kurumları= 7th International Turkish Culture Congress: In Turkish and World Culture Proceedings II. içinde (527-564). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2011.

Friedrich Endemann: *Römisch. Recht.*

PRIVAT-DOZENT:

Richard Weyl: *Handelsrecht, Kirchenr. u. deutsche Rechtsgeschichte.*

MEDIZINISCHE FAKULTÄT.

ORD. PROFESSOREN:

Rudolf Dohrn: *Geburtshilfe u. Gynäkologie.*

Ernst Neumann: *Path. Anat.*

Max Jaffe: *Medizin. Chemie.*

Ludimar Hermann: *Physiolog.*

Heinrich Braun: *Chirurgie.*

Ludwig Stieda: *Anatomie.*

Ludwig Lichtheim: *Spezielle Pathologie und Therapie.*

Hermann Kuhnt: *Augenheilkde.*

AUSSERORD. PROFESSOREN:

Alfred Grünhagen: *Medizin. Physik.*

Simon Samuel: *Allg. Therapie.*

Emil Berthold: *Ohrenheilk.*

Rudolf Schneider: *Kriegs-Chirurgie u. syph. Krankheiten.*

Julius Caspary: *Syphilis.*

Julius Schreiber: *Inn. Med.*

Karl Seydel: *Gerichtl. Med.*

Erw. v. Esmarch: *Hygiene u. Bakteriologie.*

Richard Zander: *Anatomie.*

Cölestia Nauwerck: *Patholog. Anatomie.*

PRIV.-DOZENTEN:

Tit.-Prof. Franz Meschede: *Psychiatrie.*

Tit.-Prof. Hermann Münster: *Gynäkologie und Geburtshilfe.*

Theodor Treitel: *Augenheilk.*

Georg Stetter: *Ohrenheilk.*

Hugo Falkenheim: *Inn. Med.*

Otto Schirmer: *Augenheilk.*

Oscar Samter: *Chirurgie.*

Paul Ostmann: *Ohrenheilkunde.*

Gustav Valentini: *Inn. Mediz.*

Paul Hilbert: *Innere Medizin.*

Rudolf Kafemann: *Laryngolog.*

Kashmir v. Krzywicki: *Laryng.*

PHILOSOPHISCHE FAKULTÄT.

ORD. PROFESSOREN:

Franz Neumann: *Physik.*

Ludwig Friedländer: *Klass. Philologie.*

Oscar Schade: *Deutsche Sprache und Literatur.*

Karl Umpfenbach: *Staatswiss.*

Hermann Spirgatis: *Pharmaz. Chemie.*

Heinrich Ritthausen: *Agrikulturchemie.*

Alfons Kissner: *Rom. und engl. Philologie.*

Franz Rühl: *Alte Geschichte.*

Julius Walter: *Philosophie.*

Hans Prutz: *Geschichte.*

Wilhelm Lossen: *Chemie.*

Karl Pape: *Physik.*

Arthur Ludwig: *Klass. Philologie.*

Ferdinand Lindemann: *Math.*

Gustav Hirschfeld: *Klassische Archäologie.*

Adalbert Bezenberger: *Vergl. Sprachforschung.*

Günther Thiele: *Philosophie.*

Wilhelm Fleischmann: *Landwirtschaft.*

Friedrich Hahn: *Geographie.*

Max Braun: *Zoologie.*

Christian Luerssen: *Botanik.*

Friedrich Peters: *Astronomie.*

Gustav Jahn: *Semit. Philologie.*

Hermann Baumgart: *Deutsche Philologie.*

Ernst Koken: *Mineralogie.*

Georg Erler: *Geschichte.*

Konrad Lange: *Kunstwiss.*

Johannes Schmidt: *Klass. Philologie.*

AUSSERORD. PROFESSOREN:

Karl Lohmeyer: *Mittelalterl. Geschichte.*

Louis Saalschütz: *Mathemat.*

Gustav Marek: *Landwirtsch.*

Richard Garbe: *Sanskrit und vergl. Sprachforschung.*

Paul Volkmann: *Math. Physik.*

Rudolf Schubert: *Alte Gesch.*

Ludwig Jeep: *Klass. Philologie.*

Wilhelm Hasbach: *Nationalökonomie.*

Reinhart Blochmann: *Chemie.*

Julius Franz: *Astronomie.*

David Hilbert: *Mathematik.*

PRIV.-DOZENTEN:

Hugo Merguet: *Klass. Philol.*

Tit.-Prof. Alfred Jentsch: *Mineralogie, Geologie und Paläontologie.*

Karl Pape: *Physik*.
 Arthur Ludwig: *Klass. Philol.*
 Adalbert Bezenberger: *Vergl. Sprachforschung*.
 Günther Thiele: *Philosophie*.
 Friedrich Hahn: *Geographie*.
 Maxim. Braun: *Zoologie*.
 Christian Luerssen: *Botanik*.
 Gustav Jahn: *Semit. Philologie*.
 Hermann Baumgart: *Deutsche Philologie*.
 Georg Erler: *Geschichte*.
 Ludwig Jeep: *Klass. Philologie*.
 Paul Volkmann: *Mathemat. Physik*.
 Hermann Struve: *Astronomie*.
 Otto Rossbach: *Klass. Philol. u. Archäol.*
 Otto Mügge: *Mineralogie und Geologie*.
 Berthold Händcke: *Kunstgeschichte*.
 Heinrich Klinger: *Pharmaz. Chemie*.
 Otto Hölder: *Mathematik*.
 Franz Meyer: *Mathematik*.

AUSSERORD. PROFESSOREN:

Karl Lohmeyer: *Mittelalterl. Geschichte*.
 Louis Saalschütz: *Mathemat.*
 Rudolf Schubert: *Alte Gesch.*
 Reinhart Blochmann: *Chemie*
 Maximilian Kaluza: *Engl. Philol.*

UNIVERSITÄTS-INSTITUTE.

Institut f. Kirchenmusik (A 1242).
Akad. Handbibliothek (A 3375).
Akademischer Leseverein (A 900).
Theologisches Seminar (A 730).
Juristisches Seminar (A 300).
Deutsches Seminar (A 300).
Philologisches Seminar (A 450).
Roman-engl. Seminar (A 600).
Historisches Seminar (A 900).
Mathematisch-physikalisches Seminar (A 610).
Anatom. Institut (A 16252.47).
Physiolog. Institut (A 6080).
Pathol. Institut (A 7960.09)*).
Pharmakologisches Institut, sowie für den Unterricht in der physiologischen und pathologischen Chemie (A 3385)*).
Hygienisches Institut (A 6690).
Medizinische Klinik (A 77685)*).
Chirurgische Klinik (A 109705)*).

Otto Gerlach: *Staatswissenschaft.*
 Otto Franke: *Sanskrit.*
 August Brinkmann: *Klass. Philologie*.
 Georg Röhrig: *Landwirtschaft.*
 Alexander Backhaus: *Landw.*

PRIV.-DOZENTEN:

Hugo Merguet: *Klass. Philol.*
 Tit.-Prof. Alfred Jentsch: *Mineralogie, Geologie und Paläontologie*.
 Johannes Rahts: *Astronomie*.
 Fritz Cohn: *Astronomie*.
 Wilhelm Uhl: *Deutsche Sprache u. Literatur*.
 Felix Peiser: *Semit. Sprachen*.
 Hermann Ehrenberg: *Kunstgeschichte*.
 Ernst Schellwien: *Mineralogie und Geologie*.
 Johannes Tolkieln: *Klass. Philologie*.
 Ernst Gutzeit: *Nahrungsmittelchemie*.
 Paul Rost: *Semit. Sprachen u. slavische Philologie* (zugl. Lektor f. Russisch).
 Max Läche: *Zoologie*.
 Theodor Vahlen: *Mathematik*.

LEKTOREN:

Ernst Scharff: *Französisch*.
 G. Pütz: *Veterinärklinik*.

Klin. f. Augenkrankh. (A 40825)*).
Poliklin. f. Ohrenkrankh. (A 1800).
Frauenklinik (A 62215)*).
Poliklin. f. Kinderkrankh. (A 1200).
Poliklinik für Syphilis u. Hautkrankheiten (A 1200).
Für den Unterricht in der Staats-Arzneikunde (A 300).
Chem. Laboratorium (A 15675).
Pharmazeutisch-chemisches Laboratorium (A 3885).
Physikalisches Institut (A 10170).
Zoolog. Sammlung (A 9678.40).
Botanischer Garten (A 16905).
Mineralog. Mus. u. Inst. (A 5100).
Apparat für den geographischen Unterricht (A 300).
Sternwarte (A 13558).
Landwirtschaftliche Lehranstalt (A 13534).
Tierklinik (A 4077.—)*).

*) Einschließlich der eigenen Einnahmen.

IBN JAİS
COMMENTAR
ZU
ZAMACHSARI'S MUFASSAL.

NACH DEN HANDSCHRIFTEN
ODER
LEIPZIG, OXFORD, CONSTANTINOPEL UND CAIRO
AUF KOSTEN DER DEUTSCHEN MORGENLÄNDISCHEN GESELLSCHAFT
HERAUSGEGEBEN UND MIT REGISTERN UND ERLÄUTERNDEN VERMÄRKEN

VON
Dr. G. J A H N.

Erster Band.

LEIPZIG,
IN COMMISSION BEI F. A. BROCKHAUS.
1882.

Ek-2/1

IBN JAÍS
COMMENTAR
ZU
ZAMACHSARÍ'S MUFASSAL

NACH DEN HANDSCHRIFTEN

OD

LEIPZIG, OXFORD, CONSTANTINOPEL UND CAIRO
AUF KOSTEN DER DEUTSCHEN MORGENLÄNDISCHEN GESELLSCHAFT

HERAUSGEGEBEN VON

Dr. G. JAHN.

ZWEITER BAND.

LEIPZIG,
IN COMMISSION BEI F. A. BROCKHAUS.
1886.

İlyas Küçükcan'ın kaleminden anılar, belgeler ve izlenimlerle bir çağdaş eğitim hikâyesi

Çifteler Köy Enstitüsü-
Öncesi ve Sonrasıyla
İlyas Küçükcan
480 sayfa
42 TL

GELECEK GERÇEK

GERÇEK GELECEK
TEKNOLOJİLERİ BURADA

Ford

GELECEĞİ
BUGÜN DEN YAŞA.

Kuga'nın CO₂ salımı 109-132 g/km, yakıt tüketimleri l/100 km: Şehir içi 4,7-6,8, şehir dışı 3,8-6,9, ortalama 4,2- 5,6'dır. Puma'nın CO₂ salımı* 129-145 g/km, yakıt tüketimi* l/100km: 5,7-6,4'dır. İlanda gösterilen Mach-E ve E-Transit modelleri henüz Türkiye'de satışa sunulmamaktadır. Pazarla sunulan araçlarda donanım farklılıkları olabilir. Ayrıntılı bilgi ford.com.tr'de.

*Yakıt tüketimi ve CO₂ emisyon değerleri 715/2007/EC güncel mevzuatına göre ölçülmüş WLTP verileridir.